

ICAR Sponsored Two Day National Seminar

**“Conservation and Importance of Historically
Important Monuments, Places and
Documents”**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

Editor in Chief : Dr. Arjun Wagh
 Co-Editor : Dr. Ms. S. S. Kale
 Editorial Board: Dr. C. G. Patil
 Mr. G. K. Patil
 Review Committee: Prin. Dr. Rajendra More
 Dr. Niranjn Kulkarni
 Dr. D. P. Kharade
 Dr. Abhay Patil
 Dr. V.P.Pawar
 Dr. Archana Jadhav

Our Chief Patrons**Hon. Chandrakant (Dada) Patil**

President, Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur

Hon. Prin. Abhaykumar Salunkhe

Executive President, Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur

Hon. Prin. Mrs. Shubhangi M. Gawade

Secretary, Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur

Dr. C. G. Patil

Convener

Dr. Arjun Wagh

Executive Editor

Mr. G. K. Patil

Coordinator

Dr. Ms. S. S. Kale

Co-Editor

Dr. B. T. Kanase

Treasurer

Advisory Committee**Prin.Dr. R. R. Kumbhar****Dr. Nanda Parekar****Dr. Niranjn Kulkarni****Dr. N. D. Kadam****Mr. Mansing Kumthekar****Prin.Dr. R. V. Shejwal****Dr. Avnish Patil****Prin. Dr. Deepak Deshpande****Prof. A. N. Patil****Dr. D. P. Kharade****Local Organizing Committee:**

Dr. V. Y. Pawar

Dr. S. R. Jadhav

Mr. V. D. Kumbhar

Mr. K. S. Patil

Mr. J. A. Yadav

Mr. A. S. Pachore

Mr. M. D. Patil

Ms. P. M. Khanuja

Mr. V. T. Kumbhar

Dr. N. A. Kulkarni

Dr. A. A. Patil

Dr. Suresh Khabade

Mr. S. B. Patil

Mr. D. A. Bhosale

Dr. S. J. Patil

Mr. P. V. Patil

Ms. N. N. Hemade

Mr. Amit Mali

Indexed

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 3418002

Note : The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are their writers own. 'Printing Area' does not take any liability regarding approval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publication is not necessary. Disputes, if any shall be decided by the court at **Beed** (Maharashtra, India)

<http://www.printingarea.blogspot.com>

Welcome

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur was established in 1954 by the great educational Shikshanmarshi Dr. Bapuji Sanlunkhe with the motto "Dissemination Education for Knowledge, Science and Culture" and with the aim of imparting education to the people who are deprived of an opportunity of getting education. His aim was to bring today our management runs 374 educational centers. Our College is one these centers. Our college started in 1962 with the small student strength Of 67, now it becomes 5500.

Our college is running 18 UG and 10 PG courses of Arts, Commerce and Science faculties. The Gymkhana Department of our college is a source of our pride and wins number of medals at national and international level. The Laboratories of Physics, Chemistry, Botany and Zoology have been recognized for research by Shivaji University, Kolhapur for research activates. At present 21 students are working for Ph.D. and 2 for Phil. Degrees.

It is my pleasure to inform all of you that college is reaccredited by NAAC in August 2016 and got B++ Grade (with CGP 2.76). During the last two years we have published 158 national and international research articles having 324 Citation. At present 20 Minor Research Projects and 02 Major Research Projects are ongoing financially assisted by UGC and DST.

Department of History was started in the college at UG level in 1964-1965 and at PG level in 2017-2018 .The department of History is very strong with number of students and faculties. Department of history is organizing the ICAR sponsored two day National Seminar on 'Conservation and Importance of Historically Important Monuments, Places and Documents'

Our management has an ever-lasting bond with the society inspiration and guidance of the president of our management Hon'ble Chandrakant (Dada) Patil, the Chairman Prin. Abhaykumar Sanlunkhe, the Secretary, Prin. Shubhangi Gavade are supports for growth and development of college.

I would to welcome all of you and wish best success for National Seminar being organized here which will be fruitful and encouraging to all the participants.

Welcome all of you once again!

Principal
Dr. R. R. Kumbhar

FOREWORD

I am indeed very glad to communicate you that the National Seminar with the theme **“Consevation and Importance of Historically Important Monuments, Places and Documents”** is organized by the Department of History of Padmabhushan Dr. Vasantodada Patil Mahavidyalaya, Tasgaon, Dist Sangli on 28th & 29th Sept. 2017. Sponsored by Indian Council of Historical Research (ICHR) New Delhi.

Our college is run by Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur. The College was established in 1962 with Arts and Commerce faculties, and Science Faculty started from 1984. Within a brief span of 50 years, now the college has 17 UG and 10PG departments with M.A.History. The Science faculty of the college has four University recognized research laboratories in the College.

We are very proud to be here to organize National Seminar Inaugurated with auspicious hands of Hon. Dr. D. T. Shirke Pro- Vice Chancellor, Shivaji University, Kolhapur, in the presence of Hon. Kiran Kalamdani, Prof. Sachin Joshi, Dr. Balkrishna Mali, Hon. .Maqsood Afzal Jagirdar, Hon Mansing Kumthekar and Hon Prin. Dr. R.R. Kumbhar. I am thankful to my Pride and Proud Mr. G. K. Patil for his unending and tireless effort to bringing this Seminar in truth.

The topic chosen for the deliberation is very helpful for the development of all research fields and to enhance the quality of research.

A Seminar cannot be successful without eminent speakers and enthusiastic learners. I am sure that researchers, academicians, professionals at national and from various universities, research institutes would participate in the seminar at this college to debate and exchange their ideas and spare of research. Perhaps, the best part of the conference will be opportunities to young research –participants to have a dialogue with experienced and established researchers and imbibe the nectar of knowledge

I warmly welcome the galaxy of academicians, professionals and delegates in this Historical Ganeshnagari.

I wish all the participants a pleasant stay at this aesthetically landscaped and attention seeking clean and green college campus. I am sure that you will carry back rewarding memories after attending the conference.

I wish all the participants a pleasant stay at aesthetically and green atmosphere. The success of Seminar is only because of all the staff members and Non teaching staff.

Dr. C. G. Patil
Convener

Editorial

It gives me a great pleasure to extend my warm welcome to Hon. Chairman of Hon. Kiran Kalamdani (Eminent Conservinist) Prof. Sachin Joshi (Member of Fort Conservation Committee Maharashtra State), Dr. Balkrishna Mali, (Expert in Document Conservation) Hon. .Maqsood Afzal Jagirdar, (President of Afzal Khan Memorial Trust,Kalburgi), Hon Mansing Kumthekar (Chairman, Miraj Ithihas Sansodhan Mandal,Miraj) and ICHR who have been architects and main driving force behind this National Seminar .I well-come all the esteem and eminent personalities, delegates and dignitaries of this Seminar, it is my greatest privilege on this occasion to welcome all of you.

This is historical and honored movement for me because our college organizing first national seminar of History Department. Shri Swami Vivekanand Sanstha Kolhapur. given us an opportunity to organize a National seminar entitled “Conservation and Importance of Historically Important Monuments, Places and Documents” I hope that this National seminar provides a very good opportunity for all the participants to share experiences and learn more extensive discussion and contribute their wisdom to enhance the quality of research.

On this occasion, I would like to thank the president Chairman, Secretary and joint Secretaries of Shri Swami Shikshan Sanstha Kolhapur. I take this opportunities to thank to vice chancellor of Shivaji University Kolhapur .

I am also thankful to Honorable Principal Dr. R .R. Kumbhar, Dr. C.G. Patil (Head of Department of History), Mr. G. K. Patil, Prof. A. N. Patil, Prof. N. D. Kadam and Dr. D.P. Kharade for their tireless, unending efforts to transform this seminar in great success.

I am very much thankful to all the dignitaries, keynote speaker, Resource persons, academicians, delegates, researchers’ research student and participants for gracing the seminar by attending and guiding the entire seminar.

I special thank to all the members of staff non teaching staff for kind co- operation.

I special thanks to ICHR for making financial assistance to organize seminar

Thank you,

Dr. Arjun Wagh
Chief Editor

Shikshan Maharshi Dr. Babuji Salunkhe
Founder
Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur

Hon. Chandrakant (Dada) Patil
President, Shri Swami
Vivekanand Shikshan
Sanstha, Kolhapur

Prin. Abhaykumar Salunkhe
Chairman, Shri Swami
Vivekanand Shikshan
Sanstha, Kolhapur

Prin. Mrs. Shubhangi Gavade
Secretary, Shri Swami
Vivekanand Shikshan
Sanstha, Kolhapur

Dr. Devanand Shinde
Vice - Chancellor,
Shivaji University Kolhapur

Dr. R. R. Kumbhar
Principal,
P.D.V. P. Mahavidyalaya, Tasgaon

Convener and Head
Dr. C. G. Patil

Coordinator
Mr. G. K. Patil

Treasurer
Dr. B.T. Kanase

Executive Editor
Dr. Arjun Wagh

Co Editor
Dr. S. S. Kale

ICAR Sponsored Two Day National Seminar

Inauguration by Dignitaries

Felicitation of Pro-Vice Chancellor Hon. Dr D. T. Shirke

Welcome by Principal

Felicitation of Maqsood Afzal Jagirdar

Address by Dr. Balkrishna Mali

Visit to Exhibition conservative rare Historical Documents by Hon. Mansing Kumthekar

Address by Convener

Keynote address by Hon. Kiran Kalamdani

Inaugural Speech

Presidential Speech-Valedictory

Vote of Thanks by coordinator

SCOPE OF RECORDS MANAGEMENT

Dr. BalkrishnaHari Mali

Assistant Professor,
Department of History,
DBF Dayanand College, Solapur

INTRODUCTION :

Records Management establishes standards of good management in respect of records throughout their Life Cycle - 'Cradle to Grave'.

- Creation
- Classification
- Maintenance
- Retrieval
- Retirement

Records Management is the field of management responsible for the efficient and systematic control of the creation, receipt, maintenance, use and disposition of records...' (ISO 15489-1:2001, clause 3.16)

DEFINITIONS :

The Oxford English Dictionary (1933 Ed) has given a number of definitions of records. Emphasis is that 'a record is something committed to writing in order to preserve the memory of a fact or an event'

Record is a legal term, used for writings preserved in Courts of Law and accepted as authentic testimony of a completed action. Now it is used to mean any recorded evidence of an activity.

Records may take any physical form – books, manuscript, paper, map, photographs or any other documentary material. In today's concept, it may include electronic records also, existing in different forms.

How can we define records?

"Records are the books, papers, maps, photographs or other documentary materials regardless of physical form or characteristics made or received by a Government agency, institution or organisation, family or individual, in pursuance of law in connection with the transaction of its business and preserved or appropriate for preservation by the Government agency, institution, organisation, family or individual or its legitimate successors".

Conditions which a Document must Satisfy to be Classed as aRecord :

- There should be a record creator
- It is created for a specific purpose either in pursuance of a legal requirement or in transaction of a creator's business providing evidence of some specific activity.
- Law may require certain standards of maintenance generating records on account of periodical inspection and reports, etc. Hence they are records created in pursuance of legal requirement.
- Papers related to factory's policy, production, maintenance reports, sales promotion, plans, accounts, etc., constitute records, created in connection with the business of that factory.

Why Preserve Records:

Tangible or intangible qualities which make us to keep some records. These are:-

- Business use or for Administrative Purpose
- Support for external and internal accountability
- Cultural Use - for research and to promote awareness and understanding of the working of the Department or the corporate house.

Business/Administrative Purpose :

1. As evidence of the activity of the organisation/conduct of current business
2. For reference and to enable decisions on many issues for follow up action
3. As precedents of previous work to save time and money eliminating the need to create resources afresh.
4. Records are kept to guard against fraud and enable organisations to protect their rights and assets at law.
5. As a support or fix up the accountability time to prove their obligations to the society and nation at large. (particularly in case of Public Sector Undertakings)

Cultural use - for Research and to Promote Awareness:

1. To meet the requirement of the values of society for transparency in the functioning of the organisation
2. Protection of the Rights of People
3. for research studies:
 - 1) Historical
 - 2) Demographic
 - 3) Sociological
 - 4) Medical
 - 5) Scientific

What Is Records Management?

- Why is Records Management important?

As a discipline Record Management developed from 20th Century Office Efficiency Programmes and from the older profession of Archives Management.

The discipline now covers management of records regardless of age to meet the needs of private and public sector organisations, the society and the research community

Record Management is an essential part of Office Administration encompassing officers from top to bottom in a Government office or any other department/organisation, a collective effort involving cooperation and participation of all.

Good Record Management Relevance &Scope :

All Organisations/Departments need to manage the information as evidence of their activities and programmes.

In the absence of proper management, there will be

- loss of information
- Inadequate records with incomplete information
- Some records will get destroyed prematurely whereas some may be retained unnecessarily- causing wastage of money, space, time and manpower
- The organisation may be unable to prove that it did what was required of it, or that policies and procedures were correctly followed.
- It may be unable to defend itself if liability claims are made against its products or services or the actions of its employees.

It may be unable to prove its rights or protect its assets

- Business operations may be compromised if critical information is unavailable when

required

- The rights of customers, citizens and the wider community may also be impaired.
- More and more organisations are realizing the benefits of well managed records management and are implementing programmes to ensure that
 - Right records are created
 - Retained
 - An effective record management programme
 - Maintaining privacy and confidentiality
 - Destruction of redundant records and maintenance of records as per their retention

value

HOW TO CONTROL CREATION OF RECORDS

1. Streamlining the record creation process
 2. Correspondence Management
 - Forms Management
 - Directive Management
 - Report Management
 - Mail Management
 3. Files are opened only in respect of those cases where future correspondence is likely to be generated
 4. By sending the reply on the original communication
 5. Papers are required to be filed in a manner that promotes efficiency, quality and reduces expenditure
 6. Correspondence should be directed to the point and brief
- Standard forms should be designed on any specific subject
8. Directive management for reducing proliferation of records
 9. Preparation, issuance and distribution of directives and instructions should be well thought out and planned process, reduces paper work
 10. Maintenance of directives should be centralized
 11. System of internal reporting needs to be devised for evaluating the execution of programmes,
 - 12 Resorting to the use of different forms of paper work management.

MAQSOOD AFZAL JAGIRDAR

Advocate

President of Afzal Khan Memorial Trust
Afzalpur, Dist – Kalaburgi Karnata State.**A TALE OF RUINED PARALLEL CITY OF VIJAPUR AND IMPORTANTANCE OF PRESERVATION OF MONUMENT AT. AFZALPUR**

The medieval period has witnessed a celebrated personality of Vijayapur. A man who is remembered for constructing a parallel city to Vijaypur as per the desire of king Ibrahim- Adil shah – II, at 5 Km towards West of Vijaypur. A beautiful and well - planned city studded with splendid and wonderful architectural work in the buildings, beautiful roads, parks, fountains and entertainment places like Sangeet Mahal, Nari Mahal, Nouras Mahal (second palace for king Ibrahim Adil Shah – II), Firangi Mahal (a rest house for foreign guest) Contemporary historians Abdul Dehlvi referred in his book 'Ibrahim Nama'¹ (1604) in Dakhni urdu as

गगन के साथ सिडी मिल जोडकर
न लग महल नवरस के एक खन ऊपर। दक
जिता रास आलग खूश सब कीरया
न इस महल की जोडी नजेरां पडिय.

Another contemporary historian Fuzuni Astrabad praised the buildings of Nauraspur in his book 'Fatuhat - E – Adil Shahi'² (1641 -1643) as Nauraspur; structures/ buildings cannot be seen in Delhi, Agra and Lakhnow. King Ibrahim –II praised the construction of 'Nauraspur' and 'Nauras Mahal' in his book 'Kitab - E- Nauras'. Kasim Farishta Historian, author of "Tariq –E- Farishta"³, too praised the achievement. Recently, splendid research work has been done by Dr. Abdul Gani Imaratwale professor, scholar and renowned historian of Vijaypur in accurate identification of structures in Nauraspur⁴ by their name. It is a unique and solid research work remains a proof forever. A beautiful 'Mahal' (palace) for his personal use was constructed at 'Afzalpur Takiya' as per order of king Ibrahim –II for his services rendered to Vijaypur Kingdom. Both 'Nauraspur' and 'Nauras Mahal' are now ruined and one cannot get approach roads to this historical city now. Palace at Afzalpur Takiya is completely demolished by the land grabbers upto basement. It is a matter of negligency of ASI Department and lack of knowledge of importance of monuments in Vijaypur city. This great personality is Shahnawaz Khan. He is none other than father of Afzal Khan. Shahnawaz Khan belongs to prestigious family of 'Shiraz' of Iran country. He joined service of Adil shahi in 1592 during the rule of king Ibrahim Adil Shahi – II His son Afzal Khan was born in 1601 at 'Afzalpur Takiya'. Afzal Khan too became commander – in- chief and held various posts. Afzal Khan constructed mosques, Idgas, Maqbaras (Mussollums) gardens, fountains, wells, entrance gates and dams. 'Begum Talab' (1654) in Vijaypur is the best water utility service provided to city of Vijaypur was built by Afzal Khan. Asar Mahal, Jamia Masjid and gardens, 'Idga' at Karad (Maharashtra) and Musollum of Rindullah Khan at Rahmatpur (Maharashtra) were unique service to his master by Afzal Khan That at Afzalpur being Governor Afzal Khan erected:

1. That Afzal Khan built a new city in his name as 'Afzalpur' consists monuments like

'Masjid Mahal', in one compound consists mosque, maqbara of Afzal Khan's three wives and other family member and a cenetop (palace).

2. One Idga (destroyed) one Jamia mosque (destroyed) to build new mosque in big shape.

3. Entrance gates to Afzalpur.

4. In all 5000 acres grants made to skilled persons and maths.

Remaining two monuments like mosque called 'Masjid Mahal' at Afzalpur are situated in 4 acres 22 guntas and darga in now conserved, 3 temples are preserved. The Masjid Mahal at Afzalpur is preserved and protected only to protect the name of its creator. If these monuments were not allowed to get some renovation then people use to demolish it and use it for their bad habits use for their own purpose thereby, hold object and pious disappear including stones and other materials and cause disappearance of name of the creator also.

On the other hand, I wanted to protect the Monuments at Afzalpur and the name of Afzalpur. It is worth to mention that the word 'Afzal' is used by birth to each member of our family and it is because we belong to the pedigree of Afzal Khan.

I personally collected all building construction equipments so that, renovation work of the monuments 'Masjid Mahal' at Afzalpur should not be stopped. This is the 7th year of my work in preserving and maintaining the monument at Afzalpur. I hope that I will complete 100% renovation of this monument of Afzalpur. Further, Afzalpur wikipedia refers with my name so far as its history is concerned. It is only because I did not sought help from Govt. of Karnataka, Karnataka Board of Wakf and even from my family members being considered rich family of Afzalpur. Hence, this benefits me the most satisfied life in this world.

RELIED

1. Ibrahim Nama (1604) by Abdul Dehlvi
2. Fatuhat –E- Adil Shahi (1641 – 1643) by Fuzuni Astrabad
3. Tariq- E- Farishta by Kasim Farishta (1601)
4. Nobility of Bijapur by Dr. Abdul Gani Imaratwale professor and Historian of Vijaypur.

Maqsood Afzal Jagirdar

Advocate and president of 'Afzal Khan Memorial Trust' Afzalpur, residing at H.No. 11-1460/1, Ind Cross, Vidya Nagar, Kalaburgi and pedigree of Afzal Khan Mohd. Shahi Noble of Adil Shahi period.

ISSN: 2394 5303

Impact
Factor
4.002(IJIF)

*Printing Area*TM
International Research Journal

Sept. 2017
Special Issue

016

MRS. ANJALI KALAMDANI
M.ARCH. (URBAN DESIGN)
GOVT. APPROVED VALUER
9881690838

MR. KIRAN KALAMDANI
M.ARCH. (URBAN DESIGN)
M.A.IN CONSERVATION STUDIES, UK
9850718204

1/C-1, 'SHANTIBAN', NEAR CHAPEKAR CHOWK, CHINCHWAD, PUNE 411033,
kimaya.arch@gmail.com

Date: 29-01-2018

KEYNOTE ADDRESS

CONSERVATION & IMPORTANCE OF HISTORICALLY IMPORTANT MONUMENTS PLACES
& DOCUMENTS

KIRAN KALAMDANI

(Architect, Urban Designer, Conservation Expert)
Pune

The Presentation began by explaining the need for Conservation & its Importance in which the

Norms/Guidelines/Charters/Laws

- Sir John Marshall's manual
- AMSAR Act 1959, Amended 2002; Amended 2010
- MAMSRA-1961_1
- Venice Charter/ Burra Charter/ ICOMOS/UNESCO
- Intach Charter for Unprotected sites
- Local Development Control Rules and the MMRDA Format

Global/National/Regional/Local

- World Heritage Sites & Cities
- Nationally Protected sites
- State Protected Sites
- Local Authority Protected Sites
- Protected by Private bodies & Trusts

Were explained. This was followed by a short introduction About Kimaya (2 slides) in which the following text was explained:

What is 'kimaya'? The literal meaning of 'Kimaya' is the ancient alchemy of distilling gold from simple metals – a process lost over centuries to the mankind.

'Kimaya' is a partnership firm offering consultancy for various aspects like architecture,

urban design, conservation, valuation and interior design. Being established in 1990, it has over 350 projects to its credit. We offer earn while you learn programmes for young persons and so far more than 200 such people have benefited from it. We often work with international and national organizations in academic and professional projects.

Kimaya aims at balancing charity and profit, theory and practice, conservation and new-build, tradition and innovation, global and local perspectives

Since the Institution whose part the present college is the renowned Swami Vivekananda Shikshan Sansthas' College a short brief of the work being done by Kimaya at the Advait Ashram, Mayawati (9 slides) was given to open the subject of the Case studies. This was followed by a presentation of Kimaya's 29 year old project for Revitalizing Environs of Shaniwarwada, Pune. The Historic Context & Shaniwarwada (14 slides) was explained to give a brief idea of the long standing project of National Importance that is gaining prominence in contemporary historical narratives.

This was followed by local case study of Vishrambagwada (11slides) and its ongoing conservation work as well as the importance of the original document for construction of the wada as well as the complex nature of history and the need to retain all important vestiges were explained. After this the next major subject head introduced was that of **Historic integrity**

- Historic integrity refers to the property's historic identity, evidenced by the survival of physical characteristics and significant elements that existed during the property's historic period. The "original" identity includes changes and additions over historic time.

In view of the above the three supposedly confusing terms of **Restoration/ Replication/ Rebuilding**

were clarified (3 slides):

- Restoration is an appropriate conservation strategy to reinstate the integrity or complete the fractured 'whole' of the architectural heritage/ site. It must aim to convey the meaning of the heritage in the most effective manner. It may include reassembling of displaced and dismembered components of the structure and conjectural building or replacement of missing or severely deteriorated parts of the fabric

To illustrate the above points the examples that were shown include

1. Deccan College Pune (2 slides)
2. Agriculture College Pune (4 slides)
3. Tulshibag Ram Mandir Pune (16 slides)
4. Council Hall Pune (14 slides)

To illustrate a completely innovative and culturally relevant approach to history and a World Heritage Site the case of Architectural Illumination of CSMT Mumbai (14 slides) showed the gathering how modern LED lights could be used to bring out the historic and cosmopolitan character of a megapolis like Mumbai.

The Unesco Asia Pacific Award (2014) winning work of the Sakhargadniwasini Yamai Devi Mandir at village Kinhai, Koregaon Taluka, Satara District (6 slides) was shown to highlight the importance of rural heritage and its potential to influence public opinion and views on history that are harmonious with religious practices and ambitions of the trustees and devotees. This was followed by the example of the Ganeshkhind (6 slides) work by Kimaya which also won an Honourable Mention from Unesco Asia Pacific awards cycle in 2015. Here the importance

of a community asserting itself to wade against oblivion and constant ignoring by all official records including the Gazzetter were highlighted and the usefulness of a Unesco Mention to increase the importance were underlined.

The recent importance of Sinhagad (7slides) in bringing out wrong practices of an important historic landmark and the work of the State Department of Archaeology was illustrated with a view to a broader understanding to the military heritage. Finally the recent work and focus of the State administration on Pandharpur (7 slides) and the importance given to intangible heritage was explained before the Conclusion.

• **Conclusions**

- Conservation of Historically important buildings is a highly complex and multidisciplinary cultural activity which upholds the values that are dear to a certain civilization of a particular period, person or style.

- Though it is influenced by laws, charters, directives and norms it leaves sufficient room for creativity and personal or local interpretations.

- Historians and attitudes towards history play a significant role in determining the importance and priority to be given to any particular object, place or style.

.ARCHITECTURE.URBAN DESIGN .CONSERVATION .VALUATION. INTERIOR DESIGN.

शास्त्रशुद्ध पद्धतीने दुर्गसंवर्धन

संह्याद्रीमध्ये जेवढी दुर्गाची विविधता आहे तेवढी भारतामधील इतर कोणत्याही पर्वत रांगेत नाहीत याचे कारण म्हणजे संह्याद्रीची भौगोलिक रचना. या संह्याद्रीतील उंच पर्वत रांगा, पठारी प्रदेश आणि कोकणपट्टी यामुळे हा प्रदेश गिरीदुर्ग, जलदुर्ग व भुईकोट या प्रकारच्या किल्ल्यांची बांधणी फक्त संह्याद्रीतच झाली. दुर्गमता हे गिरीदुर्गाचे लक्षण मानले जाते.

दुर्गसंवर्धन हा एक ज्वलंत विषय सध्या मोठ्या प्रमाणावर चर्चेला आलेला आहे. महाराष्ट्रात एवढे किल्ले आहेत आणि त्यांचे संवर्धन पुरातत्व विभागाकडून होत नाही या बद्दल गड किल्ल्यांवर काम करणाऱ्या अनेक संस्था आक्रोश करित आहेत. विरोधी पक्षाकडून देखील या विषयावर रान उठवले जात आहे. दुर्गसंवर्धन करणाऱ्या अनेक संस्था आज पुणे – मुंबई सारख्या ठिकाणी कार्यरत आहेत. हे लोक गडांवर जाऊन तेथे पडलेला कचरा गोळा करून खाली घेऊन येतात. काही मोजक्या संस्था गडावरील पडलेल्या मंदिरांचे बांधकाम स्वखर्चाने करतात. पण हे सर्व करत असताना नकळत त्यांच्या हातून गडावरील पुरातत्वीय स्थळांची नासधूस होते. या सर्व कार्यकर्त्यांचा उत्साह अफाट असतो पण पुरातत्वशास्त्र हा विषय माहित नसल्याने प्रत्येक जण आपल्याला वाटेल तसे संवर्धन करत असतो. पुरातत्व विभागाकडे मनुष्यबळ कमी असल्यामुळे ते अशा उत्साही लोकांना आवर घालू शकत नाहीत. या संस्थांना व त्यांच्या कार्यकर्त्यांना संवर्धनाचे योग्य शिक्षण देण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य गड किल्ले संवर्धन समिती आणि पुरातत्व विभाग यांच्या माध्यमातून कार्यशाळा घेण्यात आल्या.

सर्वात महत्वाची गोष्ट म्हणजे आपल्याला गड किल्ले संवर्धन म्हणजे काय हे नीट समजून घेतले पावते. त्यासाठी काही प्रमाणात आपली मानसिकता बदलणे गरजेचे आहे. सर्वसाधारणपणे आपली समजूत अशी असते कि दुर्ग संवर्धन म्हणजे गड किल्ल्यांवर जाऊन तेथे जे जे पडलेले बांधकाम आहे ते तेथे जाऊन दुरुस्त करणे, तटबंदीच्या पडलेल्या भिंती पुन्हा नव्याने उभ्या करणे, दरवाजे, सदर, वाडे, इ. पुन्हा बांधून काढणे. पण याला दुर्ग संवर्धन म्हणत नाहीत. कोणत्याही ऐवतहासिक वास्तूच्या संवर्धनाची पुरातत्वज्ञांनी ठरविलेली एक नियोजित पद्धत आहे.

कोणत्याही ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्वाच्या किल्ल्यांचे संवर्धन करण्यासाठी तीन मुख्य पायऱ्यांचा वापर करणे गरजेचे आहे.

- १) वास्तूचे (अत्याधुनिक पद्धतीने) सर्वेक्षण
- २) वास्तूची दुरुस्ती
- ३) वास्तूचे जतन व संवर्धन

वास्तूचे सर्वेक्षण :

संवर्धनातील पहिली पायरी हि वास्तूचे अत्याधुनिक पद्धतीने सर्वेक्षण करणे हि आहे. सर्वेक्षणाच्या वेगवेगळ्या पद्धती आहेत. सहा महत्वाच्या पण वेगवेगळ्या पद्धतींनी किल्ल्यांचे सर्वेक्षण करता येऊ शकतो.

- १) पुरातत्वीय सर्वेक्षण
- २) GIS (Geographic Information System)
- ३) GPS GPS GPS – Global Positioning System – अक्षांश व रेखांश यांच्याद्वारे ऐतिहासिक

वास्तूचा अभ्यास

- ४) Google earth या संकेतस्थळा च्या माध्यमातून ऐतिहासिक वास्तूंचा अभ्यास
 ५) Total Station Survey – वास्तूंचे निश्चित नकाशे बनविण्यासाठी वापरण्यात येणारे यंत्र
 ६) Drawings Drawings – किल्ल्यांवरील दरवाजे, वास्तू यांची मोजमापे घेऊन रेखाटन करणे.

या सर्व साधनांचा एकत्रित वापर केला असता योग्य प्रकारे सर्वेक्षण होऊ शकते. या साधनांचा वापर सर्वेक्षणामध्ये का, कशासाठी आणि कसा करावा हे आता पाहू. इंग्रजांनी भारतातील सर्व भूभागाचे म्हणजे नद्या, डोंगर, रस्ते, धरणे, घाटवाटा यांचे सर्वेक्षण करून स्थाननिश्चिती करून ठेवली आहे. हे काम त्यांनी 'सर्वे ऑफ इंडिया' च्या माध्यमातून १९२० ते १९२५ या कालखंडात प्रसिद्ध केले होते. या नकाशांमध्ये एक कमी आहे ती म्हणजे गड किल्ल्यांचे विस्तृत नकाशे इंग्रजांनी तयार केले नाहीत. त्यांनी फक्त महत्वाच्या किल्ल्यांची स्थाने या नकाशांमध्ये दाखवली आहेत. जवळजवळ ६० वर्षांनंतर आजही या नकाशांचा वापर संशोधन क्षेत्रात तसेच सार्वजनिक बांधकाम विभागाच्या कामांमध्ये केला जातो. धरणे किंवा रस्ते बांधण्यासाठी आज देखील याच 'सर्वे ऑफ इंडिया' च्या नकाशांचा वापर केला जातो. आपण आपल्या गड किल्ल्यांचे अशा प्रकारचे नकाशे बनवून ठेवू शकलो तर ते किल्ले कसे होते हे आपण यापुढे हजारो वर्षे पाहू शकतो. दुर्गसंवर्धन सुरु करित असताना आपण ज्या किल्ल्यावर काम करण्याचे ठरवले आहे त्या किल्ल्याची सर्वप्रथम ऐतिहासिक माहिती गोळा केली पाहिजे. त्या माहितीच्या आधारे किल्ल्यावरील पुरातन वास्तू, स्थळे यांचा शोध घ्यायला हवा. त्या किल्ल्यावर कोणकोणत्या ऐतिहासिक वास्तू आहेत याची लेखी नोंद ठेवली पाहिजे. अशा वास्तूंची स्थाननिश्चिती जी.पी.एस. या अधुनिक उपकरणांच्या सहाय्याने केली जावी. त्या वास्तू कोणत्या स्थितीत आहेत, त्यांची किती पडझड झालेली आहे याची पूर्ण माहिती लिखित व छायाचित्र स्वरूपात ठेवणे गरजेचे आहे. अशा प्रकारची माहिती संकलित करित असताना जी.पी.एस. या यंत्रणेचा वापर करावा. जी.पी.एस. चा वापर करून किल्ल्याच्या पूर्ण तटबंदीवरून फेरा मारावा. यामुळे किल्ल्याचा निश्चित नकाशा आपलल्याला मिळू शकतो. हा नकाशा संगणकावर हस्तांतरित करता येतो. संगणकावर इतर software's वापरून किल्ल्याच्या पक्का नकाशा बनविता येऊ शकतो.

किल्ल्यांवरील ज्या वास्तू प्रत्यक्ष सर्वेक्षणामध्ये दिसून येत नाहीत त्या वास्तूंचा उपग्रहाद्वारे घेतलेल्या छायाचित्रांच्या माध्यमातून शोध घेता येतो. www.google earth.com या संकेत स्थळावर उपग्रहाद्वारे घेतलेली छायाचित्रे मोफत उपलब्ध होऊ शकतात. उत्तम प्रतीची छायाचित्रे हवी असतील तर Google earth हे संगणकीय माध्यम विकत घेता येते. काही प्रसंगी उपग्रहाद्वारे माहिती देणाऱ्या या उपकरणांच्या सहाय्याने नवनवीन किल्ल्यांचा आणि ऐतिहासिक वास्तूंचा शोधसर्वसामान्य लोकांनी घेतलेला आहे. किल्ल्यांवरील सर्व वास्तूंची स्थाननिश्चिती GPS व उपग्रहाद्वारे मिळालेल्या छायाचित्रातून www-google earth.com झाल्यावर त्या वास्तूंची मोजमापे सुरु करावीत. मोजमापे घेण्यासाठी टोटल स्टेशन (Total Station) या सर्वेक्षणासाठी वापरण्यात येणाऱ्या अत्याधुनिक यंत्राचा वापर केला तर गडातील विविध अचूक मोजमापे मिळू शकतात. आज पर्यंत महाराष्ट्रातील फक्त दहा किल्ल्यांचे टोटल स्टेशन च्या माध्यमातून सर्वेक्षण झालेले आहे. किल्ल्यांचे अशा पद्धतीने सर्वेक्षण झाले तर तेथील वास्तूंचे मूळ स्वरूप काय होते ? त्यांची मोजमापे काय होती ? या बाबतची माहिती संकलित होऊ शकते आणि याच माहितीचा उपयोग करून किल्ल्यांचे जतन करता येते. यानंतर architectural draftsman च्या मदतीने गडावरील दरवाजे, तोफा व बंदुकांचा मारा करण्याच्या जागी, वाड्याची जोती, धार्मिक स्थळे याची मोजमापे घेऊन रेखाटन करून घ्यावीत. पडलेल्या वास्तूंचे संवर्धन करताना याचा उपयोग होऊ शकतो.

वास्तूंची दुरुस्ती

गडावरील पडलेल्या वास्तूंच्या दुरुस्तीबाबत संवर्धनाचे काही नियम केंद्रीय पुरातत्व विभागाने करून ठेवलेले आहेत. या नियमानुसारच किल्ल्यांवरील वास्तूंचे संवर्धन केले गेले पाहिजे. प्रचलित शास्त्रीय पद्धत

सोडून भावनिक दृष्टीकोनातून जर दुरुस्ती करायला गेलो तर त्या वास्तूचे विद्रुपीकरण होईल तसेच कदाचित वास्तू जपल्या जाण्यापेक्षा त्या जास्त मोडकळीस येतील. त्यामुळे संवर्धन करणाऱ्या संस्थांनी टप्प्याटप्प्याने संवर्धन करायला हवे. आज अनेक संस्था नकाशे व रेखाटन करण्याचे सोडून एकदम तटबंदीच्या भिंती, गडावरील वास्तू उभ्या करण्याचा अट्टाहास करतात. वास्तूची दुरुस्ती करण्यापूर्वी त्या वास्तूचा अभ्यास करायला हवा. ती वास्तू किती मोठी आहे, तळखडे आहेत का, भिंती किती पडलेलया आहेत याचे सर्वेक्षण करावे. दुरुस्तीची गरज खरच कोठे आहे हे पहावे. तटबंदीची दुरुस्ती असेल प्रथम पाणी जाण्यासाठी केलेल्या वाटा मोकळ्या कराव्यात. कारण वास्तुजवळ पाणी साचून राहिले तर ती वास्तू पडण्याचा संभव असतो. कोणत्याही वास्तूची दुरुस्ती करताना नव्याने किंवा वाढीव बांधकाम करू नये. त्या वास्तूला आधार देण्याइतकेच बांधकाम करावे. गडावर पोचण्याच्या वाटा सर्वात शेवटी कराव्यात. सर्वात महत्वाचे काम म्हणजे गवत काढणे. हे काम सातत्याने अनेक वर्षे करावे लागणार आहे. महाराजांच्या काळात देखील किल्ल्यांवर असेच गवत वाढत होते. पण ते वेळोवेळी काढत असलल्याचे उल्लेख कागदपत्रात मिळतात. पूर्वी गडावर वस्ती आणि राबता असल्याने गडाची आपोआपच स्वच्छता वरचेवर केली जात असे. पण आता गडावर कोणीच राहत नाही त्यामुळे गड स्वच्छ ठेवण्याची जरी जबाबदारी संवर्धन करणाऱ्या संस्थांनी घेतली तरी खूप मोठे काम होईल.

वास्तूचे जतन —

गडाची दुरुस्ती आणि संवर्धन पूर्ण झाल्यावर सर्वात शेवटी गडावरील वास्तूचे जतन आणि सुशोभीकरण हा भाग येतो. कोणत्याही गड — किल्ल्यांवरील महत्वाची आणि मोठी वास्तू म्हणजे तटबंदी. तटबंदीतून पाणी गडाबाहेर जाण्यासाठी ठिकठिकाणी जागा असाव्यात. म्हणजे तटबंदीच्या पायामध्ये ओळ साचत नाही. किल्ल्यांच्या दरवाज्याची दुरुस्ती झाल्यावर तेथे देखील पाण्याचा निचरा व्यवस्थित होईल अशी सोय करायला पाहिजे. गडावरील धार्मिक वास्तूची डागडुजी करावी. पण ते करत असताना ते बांधकाम गडाच्या वातावरणाला शोभेल असावे. त्यामध्ये भडक रंग वापरू नयेत. मुळ बांधकामासारखे करण्याचा प्रयत्न असावा. गडावरील शिलालेखाचे जतन करण्यासाठी प्रथम त्याचे वाचन करून घेऊन ते प्रसिध्द करावे. त्यानंतर कागदाच्या लगद्याचा वापर करून त्याचे ठसे घ्यावेत. शिलालेखावर पावसाचे पाणी पडणार नाही अशी व्यवस्था करावी. ज्या रसायनांची शिलालेखाच्या दगडाशी प्रक्रिया होणार नाहीत अशीच रसायने वापरावीत. जेणेकरून वातावरण बदलाचा थेट परिणाम शिलालेखावर होणार नाही. शिलालेख भिंतीवर असेल तर त्याच्या बाजूने एक काचेची चौकट बसवावी व हवा खेळती राहण्यासाठी काही छिद्र ठेवावीत. गडावरील पाण्याच्या टाक्यांची स्वच्छता करताना तो गाळ कुठेही टाकू नये. एका ठिकाणी गोळा करून ठेवावा आणि त्याची नोंदही ठेवावी. गडावरील स्वच्छता करीत असताना सापडलेलया वस्तू एकत्र ठेवून पायथ्याच्या गावात छोटे संग्रहालय उभे करण्याचा प्रयत्न करावा. फक्त गडावरीलच नाही तर गडाच्या घेऱ्यातील गावांमध्ये जे विरगळ, सतीशीळा या देखील त्या संग्रहालयात ठेवता येतील.

गडाच्या सुशोभीकरणासाठी कोणती झाडे लावावीत याचे मार्गदर्शन वनविभागातील अधिकार्यांकडून घ्यावे. आपल्याला वाटतील ती झाडे आपून गडावर लावू नयेत. झाडे लावण्याचे ठिकाण हे वास्तू पासून दूर असावे. गडावरील ऐतिहासिक स्थळापर्यंत पोचण्यासाठी मार्ग असावेत. गडाच्या सौंदर्याला बाधा येणार नाही अशा ठिकाणी शौचालय बांधावे. गडावर ठिकठिकाणी गडाच्या इतिहासाची तसेच गडावरील वास्तूची माहिती देणारे फलक असावेत. गडाचा एक मोठा नकाशा दृश्य ठिकाणी लावावा जेणेकरून पर्यटकांना गडावर फिरताना त्रास होणार नाही.

गड किल्ल्यांचे संवर्धन करणे हे खरच एक शिवधनुष्य पेलण्यासारखे आहे. महाराष्ट्रातील ५०० किल्ल्यांचे संवर्धन करणे हे प्रत्यक्षात कठीण काम आहे. कारण यातील बरेच किल्ले आता नामशेष झालेले

आहेत. गड संवर्धनाच्या शास्त्रशुध्द पद्धती वापरण्याबरोबरच या किल्ल्यांचे महत्त्व जनतेपर्यंत पोचविणे हे देखील एक प्रकारचे संवर्धन असेच म्हणता येईल. किल्ल्यांचे जतन फक्त जागेवर न होता ते लोकांच्या मनात देखील झाले पाहिजे तरच खऱ्या अर्थाने किल्ल्यांचे संवर्धन होईल.

डॉ. सचिन विद्याधर जोशी

पुरातत्व विभाग

डेक्कन कॉलेज पदव्युत्तर आणि संशोधन संस्था, पुणे

संपर्क : ९८२२२१०६३६२

|| Index ||

1) THE CHALUKYAN ART AND ARCHITECTURE A CRITICAL APPRAISAL OF INTRICACIES OF A FEW CHALU...	
C. B. KAMATI, Dist. Belgaum, Karnataka State	 25
2) SCIENTIFIC METHODOLOGY OF HERITAGE CONSERVATION	
Dr. Pramodkumar A. Olekar, Dist.- Sangli	 31
3) Jain Temple Kamal Basti	
Shweta B. Agasimani, Belgaum (Karnataka State)	 34
4) गड—कोट संवर्धन काळाची गरज	
डॉ. नंदिनी रविंद्र रणखांबे, कराड	 39
5) शिरवळचा किल्ले सुभानमंगल : इतिहास व सदयस्थिती	
प्रा.इंगवले शीला बाळासाहेब, कोल्हापूर	 42
6) महाराष्ट्रातील किल्ले एक ऐतिहासिक ठेवा !	
प्रा. सचिन शंकर ओवाळ, कराड	 44
7) निपाणीची ऐतिहासिक गढी व भित्तीचित्रे यांचा संवर्धन दृष्टीने अभ्यास	
सचिन हिंदुराव कोंडेकर, कोल्हापूर	 47
8) गड किल्ल्यांचे संवर्धन काळाची गरज	
डॉ.सौ.संगीता संपत पाटील, जि.सांगली	 51
9) मिरज विद्यार्थी संघ वाचनालय खरे मंदिर, मिरज	
प्रा.डॉ.सौ. मंजिरी म. कुलकर्णी, मिरज	 55
10) मध्ययुगीन मिरज येथील पाणीपुरवठ्याची व्यवस्था	
डॉ. निरंजन कुलकर्णी, जि.कोल्हापूर	 57
11) आटपाडी तालुक्यातील माणदेशी साहित्यिक ग. दि. माडगुळकर एक अभ्यास	
सौ.देशमुख सुजाता सचिन, जि.सांगली	 62
12) Adilshahis Monuments in Belgaum	
Prof. M. Maheen, Belgaum	 65
13) Historical Monuments in Satara District	
Dr. Arjun Wagh, Dist.-Sangli	 70

14) सिदनाक महार यांचे कळंबी येथील स्मारक : एक स्फूर्ती स्थळ प्रा. श्रीधर भाऊसाहेब शिंदे, मिरज	74
15) THE NEED OF THE HOUR IS TO CONSERVE THE HISTORICAL HERITAGE OF MAHARASTRA Ms. Aparna Patil, Dist.-Sangli	76
16) "NATIONAL POLICY FOR CONSERVATION OF THE ANCIENT MONUMENTS" Dr. Bodhale C. S., Borgaon	78
17) भारतातील काही ऐतिहासिक वास्तुंचे महत्त्व व त्यांच्या संवर्धना चे उपाय Ms. Patil Snehal Chandrakant, Dist.-Sangli	83
18) Mirashaeb Dargah of Miraj : A Historical Review Miss. Sumaiyya Nadaf, Tasgaon	85
19) कराड शहरातील ऐतिहासिक वास्तुंचे जतन व संवर्धन प्रा. अ.जी. थोरत, ता.जि. सातारा	91
20) SUSTAINABLE DEVELOPMENT FOR ENVIRONMENTAL CONSERVATION Prof. Dr. P. S. Kamble , Kolhapur. INDIA (Maharashtra)	93
21) छत्रपती शिवाजी महाराजांचा पाणी संसाधन विषयक दृष्टिकोन डॉ. संतोष जेठीथोर, कागल	100
22) Government Scheme for Capacity Building and training of Museum Pr... Dr.Arjun Wagh & Mr.J.V.Ambawade, Kolhapur	101
23) WATER STORAGE SYSTEMS OF FORTS IN THE MARATHA HISTORY Dr.ChandrakantKurane, Kolhapur	104
24) किल्लेसंवर्धन व भूमिका प्रा.एस.एच काळे, पलूस	107

International Multilingual Research Journal

THE CHALUKYAN ART AND ARCHITECTURE A CRITICAL APPRAISAL OF INTRICACIES OF A FEW CHALUKYAN IDIOMS

C. B. KAMATI

Associate Professor, Department of History,
K.L.E.Society's Lingaraj College, Belgaum
Dist. Belgaum, Karnataka State

ABSTRACT

The research paper explores the meaning and value of idioms underlying the Chalukyan art. The idioms are both conventional as well as symbolic gestures fitted rightly in varying contexts. There are divergent opinions about them. Not every opinion is substantiated with endorsement literature or archaeological data. A thorough review of the related literature provides factual details about the latent mysticism in the symbols. An intellectual thought and spiritual fervour are rightfully mingled to form intricate symbol in Chalukyan art. Thus symbol constitutes core component of the Chalukyan art.

Subject matter of the paper has been classified in to several meaningful components. The first paragraph of the paper, highlights insufficient efforts by historians propose satisfactory meaning to the Chalukyan symbol. It describes gradual, phase wise evolution of symbols. The second paragraph reveals the meaning of some of the very important symbols. In the third paragraph, certain iconographic idioms are dealt at length. The literary background of such idioms is also elucidated in proper sense of the context. Keeping in mind

complete devotion to the clarity of idioms and the length of the article, the paper limits itself to explore a very few idioms.

The main body of the paper is consisting of several key words. The meaning of these key words are context based. Some among them are non-Sanskrit in origin. They suggest intra regional contacts in building the art heritage of the sub -continent. Symbols are not included with the key words . They permeate along with the core content of the research article. In that sense, key words are only secondary in the contextual frame wok of the article.

KEY WORDS'

Dakshinatya : In the gradual course, stretching from 7th CAD onwards, the Chalukyan sculptors developed a southern style, Dakshinatya. The style had Northern - Deccan basal influence

Hayagrivan Draksha : A depicted myth referred to as Ratikrida or Tapakrida. Such evidence is visible on the porch pillars of the Durga temple, Aihole and those of the rectangular shrine in front of Kontigudi and in the Hucchappayya math

Manruakam: Mandapa often means a freestanding pavillion, implicitly heaven on earth, synonym to manru-akam in Tamil. They are square or rectangular in shape

Purnaghata : It provides auxiliary support to the pillars. It is suggestive of the routine wish fulfilment of the common people. Purnaghata occurs both at Saiva and Vaisnava temples at Aihole indicating the percolation of popular elements in art and architecture. Even at this stage autonomous symbols were not yet evolved from the Chalukyan architect.

Slabbed Roofing: Some shrines built of large slabs with flat slabbed roofs are indicative of the megalithic graves which were still being constructed in this part of the Deccan during historical times. Mahusa and Parsora are two examples

Tapakrida: Draksha myths may also appear as tapa krida or ratikrida. Such evidence is visible on the porch pillars of the Durga temple

Trinity Nexus: Vishnu Varaha, Narasimha and Trivikrama nexus .It is in evidence at the third Vaishnava cave at Badami

Zooanthropic Figures: Figures with donkey or horse head as animal component. They are surely Indian in origin and seem to be part of the early folk cult pool of Lakshmi - Alakshmi and Hayagrivan Draksha myths.

Art and architecture is a well-structured abstract knowledge. Its most important part of the knowledge is implicit in symbols. Symbols are highly intricate in nature.They are based on a higher configuration of mind, "...a mind no longer of mingled light and obscurity or half-light, but a large clarity of the spirit.Its basic substance is a Unitarian sense of knowledge"(1). They are to be understood through a complete and organised critical appraisal. Historical criticism is almost a full-fledged science. It examines the evidence scientifically. It is the vital division of the humanities flanked on one side by history and philosophy on the other side. Historians can methodically conceptualise the content through an intangible framework.They function on the central expanding pattern based of systematic comprehension. It prevents the historian from being centrifugal and biased. It makes him spell "...judicious pronounce ments of value, reflective comments and perorations to works of art "(2). In the context, the historian reconstructs the history of art and architecture based on eyewitness accounts and also directly accessing to his object. An example of this sort is provided here below:

**A Synthesis of the Inherent and the Acquired:
A Symbolic Intelligibility**

Symbols speak quite a lot, implicitly. Every art form ought to be symbolic.It is expected eminence of an edifice or art work. It offers optimal exposition to intellectual richness and stimulus to the civilization. A scientific work in deciphering the unstated meaning of the Chalukyan symbols was undertaken by J.C.Harle and Odile Diwakaran ,Garry Tarr,George Michell

and M.A.Dakhey during 1960's and 1970's. There are numerous principal regional centres where symbolic art and architecture evolved steadily. Amongst them "...many remain to be properly investigated. But , after about A.D. 650 it is possible to distinguish two broad types, the northern and the southern, both of which evolved as distinctive patterns out of a previous mixed experimental phase. This phase is represented first by several ruinous and rebuilt shrines of fifth - to seventh - century date in northern India (e.g. Eran ,Shankargarh, Mukundara), whose original design can be scarcely made made-out ; and second by various groups at the successive capital cities in northern Mysore, notably Aivalli(Aihole)and Badami (6th to 7th centuries A.D.) At Aivalli, in particular, it is possible to discern among the seventy odd ruined shrines successive phases of invention, when different layouts and decorative schemes were apparently being tried. Some shrines built of large slabs with flat slabbed roofs (e.g. Mahusa,Parsora) are remniscent of the megalithic graves which were still being constructed in this part of the Deccan during historical times.Two,Kontigudi and Ladkhan even lack separate shrine cells, the image being set on the back wall "(3). The Chalukyan art and architecture is not exception to such quality.Rightfully,"...In the Deccan, major examples of early medieval rock-cut shrines and also structural shrines are found at various places in Karnataka" (4). It is factually well concieved that a structural temple model was already being achieved in the stages of the Badami Chalukyas "...only from about the very beginning the seventh century A.D."(5) The formative phase is "...represented by northern and northern-Deccan sculpture. In the gradual course of its journey towards maturity, the Chalukyan sculptors developed a southern style, more appropriately Dakshinatya " (6). The Chalukyas of Badami infused a new resilience to the art spectrum of the region.The Chalukya

phase is generally classified as below

PHASE	NATURE	HIGHLIGHTS
I	Formation (450 AD to 535 AD)	Pre-existing matrix and the fresh growth are clearly identifiable
II	Operational (535 AD to 610 AD)	The first tentative formulations of new vogue
III	Maturity	Emergence of the regional art format
IV	Integration	Amalgamation of the Chalukya and Rashtrakuta Art idioms

As evident from the information furnished, the Chalukya art passes through formation, operational, maturity and integration periods. Those periods may be understood as base, flowering, pinnacle and amalgamation trends from across the Indian subcontinent. All of them are confined to art and architecture domain.

The Chalukyan Art and Architecture: An Archetypal Cluster of Idioms

The Chalukyan symbols are ingenious and articulate. They point out vital significance of art and architecture. They are integrated with the core substance of art and architecture. The symbols must be examined in harmony with the core substance. Every art variety is inherently connected with other arts of its kind. It is an order of symbols in a variety of contexts. Each symbol is the connecting link to the succeeding one. It is a language of curious identification of the subject and object. Historically, subject and object proceed from simple to complex. They are a configuration of sequence of events and metaphors. It is vital to recognise the role of value judgement on intricate art and architecture to further the process of deconstructing

As is evident from Ladkhan and Gaudar Gudi, the earliest Chalukyan creations were mandapa in architecture. Ladkhan at Aihole is the largest among mandapa temples. The term mandapa indicates the provision for the proper preservation or protection to the ornamentation. The decorative element included or "...perhaps nucleated around the object of worship inside the pavilion" (7). Mandapa, often means, a free

standing pavillion, completely heaven on earth, synonym to manru-akam in Tamil. They are square or rectangular in shape. In a long course of centuries, the mandapa architecture was developed in to a sequence of temples at Mahakuta with Kadamba Nagara or Phamsana tower and a mukha mandapa porch. The Mallikarjuna temple at Aihole is a trial result of this order. Therefore, mandapa is also considered as a formative modulation.

The Chalukyan porch additions to the temples depict paired male and female sculptures. They reveal productiveness and mascot (lucky-charm) potential respectively. The female figures draw attention. They are "...either human or zooanthropic with donkey or horse head as animal component. They are surely Indian in origin and seem to be part of the early folk cult pool of Lakshmi-Alakshmi and Hayagrivan Draksha myths." (8). They are also referred to as Ratikrida or Tapakrida. Such evidence is visible on the porch pillars of the Durga temple, Aihole and "...those of the rectangular shrine in front of Kontigudi and in the Hucchappayya math" (9). They are chronologically placed under the operational phase. "...The pillars on the northern side of the Durga temple are Mithuna silpas. The mode of ornamentation, dress and hair style, nature of crown, posture, insightful close lid eyes, remind a few sculptures of the Aurangabad caves like the dvarapalaka and vajrasphota silpa of the seventh cave. This is symptomatic of the northern Deccan style in practice then" (10). The pillars do have "...a tantric import favoured by Atharva based folk practises than the Agamic or ritualistic section of the religion of the times" (11).

The parapet walls of the porch of the Durga temple reveal the purnaghata. It provides auxiliary support to the pillars. It is suggestive of the routine wish fulfilment of the common people. Purnaghata occurs both at Saiva and Vaisnava temples at Aihole indicating the

percolation of popular elements in art and architecture. Even at this stage autonomous symbols were not yet evolved from the Chalukyan architect. Soon after the evolution, they got embedded, especially at the elevational profile of the super structure, "...more earthly and more biological urges of the people graded in to a higher plane of transcendent thought extricated from the social compulsions of the religious matrix."(12)

The subshrines created during seventh CAD clearly indicate the growing importance of the clergy in planning the structure or else extending the pre-existing one. The attitude of the clergy, while doing so, was purely cult oriented."...The placing of saptamatra in one sub-shrine, or ancillary tirthankaras and or other features in side shrines is the demand of the respective clergy. It is reflected in structural format of the same period. For example, it is not seen at the Meguti temple in Aihole which is basically not much interior to the Jaina cave temple or Ravulaphadi " (13) at Aihole .It is suggestive of the fact "...that cave temple layout should essentially used for cultic inferences rather than any stylistic architectural growth of the temple form "(14). Ravulaphadi art helps to identify unambiguous norms of sculpture and form sophistication."...As per the opinion of some scholars, they are much influenced by the Pallava art. However,it is difficult to accept the historicity of the statement."(15)

The indigenous Phamsana type could grow out of "...a mere mandapa type with a clere story and slopy roof " (16).The temples had evolution on the northern edge of the Mahakuta tank .The Phamsana tower possessed amalak sila at the top of the square planned bhumis. This feature highlights the "...relationship of the Phamsana with Rekha prasada "(17) . In a planned endeavour, deliberately absented in sukanasa, the cluster of temples in Phamsana style here, were still confined to smaller apsidal dimensions so as to be more meticulous on

intricate sculpture.Galaganath,Rachigudi and Chikkigudi at Aihole are the two examples of this kind.

Gaudara Gudi at Aihole is rectangle in shape.It was renovated"...with a Vedibandha plinth, and a Nagara Rekha superstructure in a stone material different from that the original lower phase" (18). It is at Aihole, a scholar can observe a symptomatic rationalisation of the entire "...perspective of Indian temple forms, without any exclusiveness or isolation, but in a fascin ating interrelationship" (19).The probation of the Indian architect perhaps was over. An epoch of maturity had begun.

A Full Perspective of Iconography: A Symbolic Rationalisation

The Chalukyan iconography reveals truly the religious sentiments of the brahmanical religion. It relates Chalukyan icons with the Vedic and Upanishidic reflection. The Rashtrakutas, being masters in cubic art, too couldn't disclaim the superiority of the Chalukyan art. "...The trinity nexus was first sculpted on the ceiling panels with Brahma,Vishnu and Shiva represented in separate evocative panels on the ceilings of the central naive" (19). In an embellishment to the evolved concept, the Pallavas developed Somaskanda panel and Mahesa image. In due course, the Rashtrakutas adopted it with local characteristic.In regard to the Somaskanda panel "...Avani sundari katha saya states that Rajasimha's queen worshipped Guha in the cave temple and saw the wall painting along with his parents Siva and Parvati, and as a result of her devout prayers, a son was born to her" (20). The other grand sculpture is Vishnu Varaha, Narasimha and Trivikrama nexus .It is in evidence at the third Vaishnava cave at Badami. The Vishnu is Ashtabhuja as depicted in the very adjacent regions of "...Sri Varadaraj Perumal " (21) where exclusive Ashtabhuja swamy temples are in plain sight. The abode of Vishnu is referred to as "Nilamaninediyonkoil " (22)."...The separate shrine for God at Kanchi

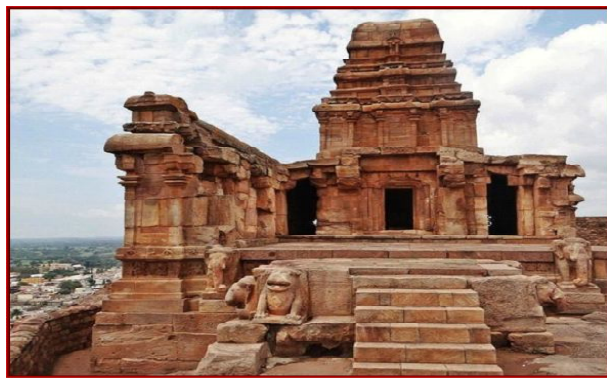
was the earliest creation of Badami cave III and later presented in the Viru paksha of Pattadkal as a subsidiary wall panel “(23).In the Vaishnava cave III at Badami “...the very sculpture of reclining Chaturbhuj Vishnu on a five head shesha “ (24) is unique.

A Few Significant Iconographic Idioms: An Impressive Acquaintance with Life

Idiom	Location	Symbolic Meaning
Lalatbimba mascot	A more generalised form: Cave III, Badami	“...Padma in the shira bhaga of, sahasrar chakra, represents probably the symbol of knowledge “(25)
Krishna Lila	• Upper Sivalaya, Badami • Bhaskardhan cave temple, Badami	“...Govardhanadhari Krishna and Kaliyadaman Krishna” (26) are ribbed sculptures.They reveal Krishna Charita.
Lakulisha and Andhakari	The earliest temples of the Chalukyas of Badami	The Saiva cult in human form is the symbol of tribal divinity
Siva Tandava	Cave I, Badami	“This indicates Siva’s tirobhava, sristi, sthiti, laya, anugraha- the panchakritya mayaleela” (27).

In any given context, the art idioms and symbols may reveal discreet knowledge if they are studied in cycle to the evolutionary pattern.If research scholars ignore the adoption of sequential evolution, the study ends-up with uncertainty. Anything out of context is certainly reprehensible.The research fails in his obligations if he presumes that the study of a period, however prolonged and however sympathetic, prove an excess in nostalgia or enslavement of the past.Infact, no class of men are less enslaved to the past than historians. They keep interpreting the data in the light of fresh evidence. Historians are men of knowledge, both theoretical and field oriented, in any historical context.

Typical Chalukyan Temple

Temple of Melagatti Sivalaya, Badami, Early 7th CAD

Building Material: Sandstone Structural Material

Features: Parapet walls go at the top of the ground tala in an almost anarpita (unattached) form around the main vimana and around the front mandapa as well. The topmost tala also shows the hara in three quarter relief and is surrounded by an ashtrasra griva and sikhara of a rather droopingly flanged doom shape.The temples is nirandhara internally and carries massive pillars of square section and carving of important panel sculptures on the niches on the outer walls.

Stylistic Affiliations : Structural temples of early Chalukyan style

REFERENCES

1. Sri Aurobindo.2006. The Life Divine, Sri Aurobindo Ashram, Pondicherry p.974
2. Northrop Frye, 1953. Polemic Introduction to Anatomy of Criticism, Princeton, New York, p.ii
3. Basham A.L.1975. Cultural History of India,Oxford University Press, New Delhi, p.205
4. Soundara Rajan K.V.1980. Art of South India-Deccan,Sandeep Prakashan,Delhi, p.55
5. Upinder Singh.2008. A History of Ancient and Early Medieval India: From The Stone Age to the 12th Century AD ,Pearson Longman,Delhi ,p.628
6. Padigar S.V. 2008. Inscriptions, Architecture and Sculpture of the Chalukyas of Badami, Karnataka Itihasa Samsodhana Mandali, Dharwad P.86
7. SoundaraRajan K.V.July 1982. Symbolism in Chalukyan Art and Architecture In K.K.A. Venkatachari ed. Journal of the Mythic Society, Bangalore, p.18
8. Soundara Rajan K.V.: July 1982. Symbolism in Chalukyan Art and Architecture In K.K.A. Venkatachari ed. Journal of the Mythic Society, Bangalore , p. 21

9. Soundara Rajan K.V. July 1982. Symbolism in Chalukyan Art and Architecture In K.K.A. Venkatachari ed. Journal of the Mythic Society, Bangalore, p. 21
10. Padigar S.V. 2008. Inscriptions, Architecture and Sculpture of the Chalukyas of Badami, Karnataka Itihasa Dharawad, P.81
11. Soundara Rajan K.V. July 1982. Symbolism in Chalukyan Art and Architecture, K.K.A. Venkatachari ed. Journal of the Mythic Society, Bangalore, p. 21
12. Soundara Rajan K.V. July 1982. Symbolism in Chalukyan Art and Architecture In K.K.A. Venkatachari ed. Journal of the Mythic Society, Bangalore, p. 22
13. Soundara Rajan K.V. July 1982. Symbolism in Chalukyan Art and Architecture, K.K.A. Venkatachari ed. Journal of the Mythic Society, Bangalore, p. 25
14. Soundara Rajan K.V. July 1982. Symbolism in Chalukyan Art and Architecture, K.K.A. Venkatachari ed. Journal of the Mythic Society, Bangalore, p. 25
15. Padigar S.V. 2008. Inscriptions, Architecture and Sculpture of the Chalukyas of Badami, Karnataka Itihasa Samsodhana Mandali, Dharawad, p.72
16. Soundara Rajan K.V. 1982 July: Symbolism in Chalukyan Art and Architecture In K.K.A. Venkatachari ed. Journal of the Mythic Society, Bangalore, p. 25
17. Padigar S.V. 2008. Inscriptions, Architecture and Sculpture of the Chalukyas Badami, Karnataka Itihasa Samsodhana Mandali, Dharawad P.49
18. Soundara Rajan K.V. July 1982. Symbolism in Chalukyan Art and Architecture In K.K.A. Venkatachari ed. Journal of the Mythic Society, Bangalore, p.26
19. Soundara Rajan K.V. July 1982. Symbolism in Chalukyan Art and Architecture In K.K.A. Venkatachari ed. Journal of the Mythic Society, Bangalore, p.28
20. South Indian Inscriptions, Volume III, p.37,38
21. ICHR Monograph Series 3., 1999. Kanchi Through Ages by V. Balambal in We Lived Together, Pragati Publications, Delhi, p.39
22. ICHR Monograph Series 3, 1999. Kanchi Through Ages by V. Balambal in We Lived Together, Pragati Publications Delhi, p.40
23. Soundara Rajan K.V. July 1982. Symbolism in Chalukyan Art and Architecture In K.K.A. Venkatachari ed. Journal of the Mythic Society, Bangalore, p.29
24. Padigar S.V. 2008. Inscriptions, Architecture and Sculpture of the Chalukyas of Badami.

SCIENTIFIC METHODOLOGY OF HERITAGE CONSERVATION

Dr. Pramodkumar A. Olekar

HOD, Dept. of History,
Arts & Commerce College, Ashta,
Tal. - Walwa, Dist.- Sangli

Abstract:

Conservation means the processes through which material, design and integrity of the monument is safeguarded in terms of its archaeological and architectural value, its historic significance and its cultural or intangible associations. India has an extraordinarily rich, vast and diverse cultural heritage that has left a huge corpus of built heritage across the country. A glimpse of this richness and variety can be seen in the form of monuments and archaeological sites, 3,678 monuments and sites including 20 world heritage properties, to date, that are protected by the Archaeological Survey of India (henceforth referred to as the ASI in this document). Their sheer magnitude in number alone is overwhelming and these are iconic symbols of India's diverse cultural expressions and of historic continuity. The Archaeological Survey of India is an Indian government agency attached to the Ministry of Culture that is responsible for archaeological research and the conservation and preservation of cultural monuments in the country. It was founded in 1861 by Alexander Cunningham who also became its first Director-General.

Objectives:

1. Examine and analyze work heritage conservation in India.
2. Study of our great heritage in the country.

3. Scientific methodology of heritage conservation.

4. Importance & significance of the heritage conservation for next generation.

5. People's responsibility in the heritage conservation.

6. Importance of Tourism expansion through heritage conservation.

Introduction:

The conservation of built heritage is generally perceived to be in the long term interest of society. This can be better understood if categorized under 'economic', 'cultural', and 'environmental', although they are not mutually exclusive and, indeed, they are often interlocked.

India has an extraordinarily rich, vast and diverse cultural heritage that has left a huge corpus of built heritage across the country. A glimpse of this richness and variety can be seen in the form of monuments and archaeological sites, 3,678 monuments & sites including 20 world heritage properties, to date, that are protected by the Archaeological Survey of India (henceforth referred to as the ASI in this document). Their sheer magnitude in number alone is overwhelming and these are iconic symbols of India's diverse cultural expressions and of historic continuity.¹ The Archaeological Survey of India is an Indian government agency attached to the Ministry of Culture that is responsible for archaeological research and the conservation and preservation of cultural monuments in the country. It was founded in 1861 by Alexander Cunningham who also became its first Director-General.² Heritage comprises archaeological sites, remains, ruins, and monuments protected by the Archaeological Survey of India (ASI) and their counterparts in the States, and also a large number of unprotected buildings, groups of buildings, neighborhoods, and public spaces including landscapes and natural features which provide character and distinctive identity to cities. Conservation plans and projects for cities must

take into account both the protected and unprotected components of the heritage.

Brief History of Heritage Conservation in India:

In India, the first instance of conservation was when Emperor Ashoka ordered to conserve wildlife in the 3rd century BC.³ Then in the 14th century AD, Firuz Shah Tughlaq ordered to protect ancient buildings.⁴ Later, during the British Rule, the "Bengal Regulation (XIX)" was passed in 1810, and the "Madras Regulation (VII)" was passed in 1817. These regulations vested the government with the power to intervene whenever the public buildings were under threat of misuse.⁵

Then in 1863, Act XX was passed which authorised the government to "prevent injury to and preserve buildings remarkable for their antiquity or for their historical or architectural value". However, many historic structures were destroyed by the government (pre independence) itself in Shahjahanabad.⁶ The Archaeological Survey of India (ASI) was established in 1861 to initiate legal provision to protect the historical structures all over India. The "Ancient Monuments Preservation Act (VII)" was passed in 1904 which provided effective preservation and authority over the monuments, and in 1905 for the first time, 20 historic structures in Delhi were ordered to be protected.⁷

At the time of independence, 151 buildings and complexes in Delhi were protected by the central ASI. The State Department of Archaeology was set up in 1978 in Delhi, but it lacks the power to acquire or protect buildings, and merely looks after some monuments denotified by ASI.⁸ In 1984, Indian National Trust for Art and Cultural Heritage (INTACH) was founded to stimulate awareness for conservation of cultural heritage among the people.⁹

Scientific Methodology of Heritage Conservation:

Archaeological Survey of India (ASI) has been instrumental for this sacred cause.

Different branches of ASI having technical expertise in different disciplines, work together in perfect coordination to accomplish this stupendous task. Science Branch of Archaeological Survey of India is one of the oldest branches of ASI and was established in 1917 with an objective to share the responsibility of preserving monuments of the country in a scientific manner utilizing the best available traditional and modern methods of conservation.¹⁰ The main objective of providing scientific treatment to monument is to improve the aesthetic appeal of the monument, Remove all deleterious accretions and deposits, Neutralize harmful residues and prepare the surface for final preservative treatments.

There are different natural and manmade factors which are generally considered responsible for different conservation problems and cause damage to the building materials of a monument. Geological and mineralogical defects which develop during the genesis of rocks may be responsible for different conservation problems and consequent damage to the monuments. This is due to inherent weakness of the building materials.

There are certain biological factors such as Growth of Moss, Lichen, Algae, Fungi and higher plants on a monument. They not only impart a ugly look to the monument but also cause physical & chemical damaged to the building material. Bat's and bird's droppings/excreta cause damage particularly to fine stone works and paintings. Deposit of Bat's excreta on stone structures in Ajanta Caves caused chemical damages to the structures.

Suspended Particulate Matter (SPM) and other chemically active pollutant species along with dust results in disfiguring of the monument. Similarly variation in climatic conditions, moisture and intense solar radiation are also responsible for the decay of specific building materials.

Conservation problems are different for different geographical areas. For example the

monuments at high altitude like monasteries of Leh and Ladakh face a different type of conservation problems which are generally related to specific clay based (adobe) structures and variable climatic conditions. Similarly the monuments of coastal areas face the problem of salt efflorescence. Crystallization of soluble salts in the matrix of stone, plaster, mortar etc. is a major cause of damage to the monument. This disrupts the pore structures of the stone and slowly damages the core of the building material which is difficult to be repaired. Burning of oil lamps and ingredients used for offering puja in the temples also cause damage to the monuments.

Further acts of human vandalism also invite many conservation problems. Ancient Monuments and Archaeological Sites and Remains Act – 2010 provides for the preservation of ancient and historical monuments, archeological sites, and remains of national importance and also provides penalty against acts of human vandalism.¹¹

Science Branch of Archaeological Survey of India studies the physical and chemical characteristics of building materials or the substrate (stone, rock mortar, plaster etc.). After proper diagnosis of conservation problems, an appropriate methodology is developed by experienced archaeological chemists using suitable chemicals, solvents and materials.¹²

In order to conserve and preserve the monuments different conservation measures are planned and executed in a systematic manner to achieve best possible results. General cleaning of monuments, mud pack cleaning, removal of calcareous deposits and accretions, bio-cide treatment, consolidation and water repellent treatment, are some of them. Very dilute mixture of ammonia solution and a non ionic detergent is used for the easy removal of accretions and biological growth with mild brushing. Bleaching powder slurry in aqueous medium is used to remove micro-vegetation from lime plastered surface. Mud

Pack Cleaning is used for the cleaning of plain and decorated marble surface in order to remove such accretions which generally do not respond to normal cleaning process. The pack is prepared using Bentonite clay to which some chemicals in a fixed ratio are added to improve the working of the pack which is based on the principle of adsorption. This method is being used successfully for the conservation of Taj Mahal and other marble structures.¹³

Besides calcareous deposits, the deposits of carbon black/soot, stains of oil, red ocher, paints etc. also need cleaning for which suitable formulations are prepared and used as per requirements. Biocide treatment helps to retard or check the recurrence of micro-vegetation growth on the monuments. After cleaning 2-3% aqueous solution/suspension of Sodium Penta Chloro Phenate is being used for this purpose. The efficacy of this treatment is further improved with water repellent treatment which is given to the monument just after this treatment on the dried surface. The Science branch laboratory of Archaeological of Survey of India at Dehradun works in collaboration with specialized scientific institutions so that appropriate bio-cide may be evaluated and selected for specific problems related to bio-deterioration of monuments.¹⁴

Conclusion:

It is said that "A people's relationship to their heritage is the same as the relationship of a child to its mother". Our heritage is our pride and we all have some responsibility to save and preserve it for our future generation. The Constitution of India under Article under 51A (f) imposes duty on every citizen of India to value and preserve the rich heritage of our composite culture.

The Taj Mahal, Kutab Minar, Caves of Ajanta, Meenakshi Temple, Rock shelters at Bhimbhetika, temples of Khajraho, Badal gate at Chanderi, Great Stupa of Sanchi, Jahaz mahal of Mandu, and many other heritage buildings reflects our impressive composite culture.

Besides providing scientific treatment to the monuments of historical and social importance, there is a need to imbibe good conservation practices for protection of our heritage

03

Jain Temple Kamal Basti

Shweta B. Agasimani

Faculty in History, Department of History,
Anjuman Arts & Commerce College, Belgaum
(Karnataka State)

References:

1. National Policy for Conservation: Archaeological Survey of India, Published in 2014
2. Website – asi.nic.in
3. Conservation of Heritage Buildings - A Guide: Directorate General, Central Public Works Department, 101 A, Nirman Bhawan, New Delhi – 110011
4. Conservation of Heritage Buildings - A Guide: Directorate General, Central Public Works Department, 101 A, Nirman Bhawan, New Delhi – 110011
5. Conservation of Heritage Buildings - A Guide: Directorate General, Central Public Works Department, 101 A, Nirman Bhawan, New Delhi – 110011
6. Conservation of Heritage Buildings - A Guide: Directorate General, Central Public Works Department, 101 A, Nirman Bhawan, New Delhi – 110011
7. Conservation of Heritage Buildings - A Guide: Directorate General, Central Public Works Department, 101 A, Nirman Bhawan, New Delhi – 110011
8. Website : Indian National Trust for Art and Cultural Heritage (INTACH)
9. Website : Indian National Trust for Art and Cultural Heritage (INTACH)
10. Conservation of Heritage Buildings - A Guide: Directorate General, Central Public Works Department, 101 A, Nirman Bhawan, New Delhi – 110011
11. Conservation of Heritage Buildings - A Guide: Directorate General, Central Public Works Department, 101 A, Nirman Bhawan, New Delhi – 110011
12. Conservation of Heritage Buildings - A Guide: Directorate General, Central Public Works Department, 101 A, Nirman Bhawan, New Delhi – 110011

INTRODUCTION

History is an inquiry into human related events or learning based on ascertained facts. In a true sense, history is nothing but the recorded past based on research. Any phenomenon cannot be understood philosophically or intellectually unless it is explained historically. History links the present with the past and enables us to understand our present environment which how it grew up. History is the story of its developments, of its evolution and of its origin and it helps us to understand the present in this way.

Sir Francis Bacon (1561-1626), the Renaissance experimental thinker defined history as 'a discipline that makes men wise'. According to him, history is not a mere collection or collation of facts, not a chronology of events, but a discipline that inculcates wisdom in its readers. Wisdom is not mental alertness but mental maturity that differentiates between good and bad, right and wrong, useful and useless, practical and impractical, eternal and ephemeral. Historical knowledge based on experience, refined by reflection, and perfected by perception – makes men wise.

Academically, history is the field of research, producing a continuous narrative and a systematic analysis of the past events of importance to the human race. Research is defined as human activity based on intellectual application in the investigation of matter. Historical research is the systematic

investigation, evaluation, synthesis of evidence in order to establish facts and draw conclusions concerning past events for the advancement of the human knowledge.

Studies on local history are an emerging trend in recent days to explore the contribution of minor dynasties and local people in the development of various fields in the historic periods. This Paper is an attempt to expose one of the local Jain monuments in Belgaum, which are generally neglected in the academic studies. The Belgaum Jain temples are very interesting and beautiful, and worth for academic study. One important Jain Temples named as Kamal Basti belong to thirteenth century, constructed in later Chalukya style is main objects for this paper.

The historic monuments can't speak themselves, it is for historians to collect the facts & figures of those monuments and arrange them in an order. This ancient monument reflects the religious and cultural life of the Belgaum local people.

A BRIEF HISTORY OF BELGAUM

Belgaum is a unique place as it is a meeting place of two provincial cultures. Belgaum situated in a commanding position in the Deccan Plateau and was destined to play a prominent part in the history of South India. Belgaum district had been a part of the Mauryan Empire during the historic period as Ashokan edicts have been found to the east and south-east of Belgaum those are in the districts of Raichur, Bellary and Chitradurga. The Satavahanas also ruled Belgaum. It was also a part of the early Chalukyas and later Chalukyas kingdoms.

The city of Belgaum was built in the 12th century AD by the Ratta dynasty who were based at nearby Saundatti. The fort of Belgaum was built in 1204 by a Ratta officer named Bichiraja. Belgaum was the capital of Ratta dynasty from 1210 to 1250 A.D. After the Rattas were defeated by the Yadava Dynasty of Devagiri, Belgaum then came under the sway of the

Yadavas of Devagiri.

The Khiljis of Delhi invaded the region at the turn of the 13th century AD and succeeded in ruining both the indigenous powers of the region, the Yadava and the Hoysalas without providing a viable administration. The Vijayanagara Empire, which had become the established power of the area by 1336. A century later, the town had become a bustling trading hub for diamonds and wood, owing to its favourable geographic location in the kingdom. In 1474, the Bahmani Sultanate, then ruling from Bidar, captured the fort of Belgaum. Shortly afterwards, in 1518, the Bahmani sultanate splintered into five small states, and Belgaum became part of the Adilshahi sultanate of Bijapur. The Adilshahis reinforced the fort of Belgaum; much of the existing structure dates from 1519. In 1686, the Mughal emperor Aurangzeb overthrew the Bijapur sultanate, and Belgaum passed nominally to the Mughals. However, the Mughal empire went into decline after the death of Aurangzeb in 1707, and his principal detractors, the Maratha confederacy, took control of the area during the rule of the Peshwas. In 1776, the country was overrun by Hyder Ali of Mysore, but was retaken by the Peshwa with British assistance. In 1818, the British deposed the last Peshwa and annexed his kingdom, which included Belgaum.

In 1893, A.O. Hume visited Belgaum to propagate congress ideas. In 1895 Bombay State Political Conference was held at Belgaum with Dinsha Wacha as its president. In 1906, Tilak visited Belgaum. Picketing of liquor shops was also held in Belgaum in 1908 as a part of the Swadeshi Movement. Belgaum was chosen as the venue of the 39th session of Indian National Congress in December 1924 under the President ship of Mahatma Gandhiji.

The city served as a major military installation for the British Raj, primarily due to its proximity to Goa, which was then a Portuguese territory. Once the British left India,

the Indian Government continued and still continues to have Armed forces installations in Belgaum. In 1961, the Indian government, under the Prime Ministership of Nehru used forces from Belgaum to end Portuguese rule of Goa.

When India became independent in 1947, Belgaum district became part of Bombay State. In 1956, the Indian states were reorganised along linguistic lines by the States Reorganisation Act, and Belgaum District was transferred to Karnataka in 1972.

KAMAL BASTI

This Jain Temple generally known as Kamal Basti was built in 1204 AD by Bichiaraj, a minister of Kartavirya IV of the Ratta Dynasty of Savadatti. The Kamal Basti also known as Ratta Jinalaya has a Garbhagriha (sanctum), Ardhamantapa and a vestibule (Corridor) leading to the frontal Mukhamantapa. The Garbhagriha has the seated image of Neminath Tirthankara carved in black stone. The great scholar and the teacher of court of Ratta dynasty Munichandra has helped in the construction of Kamal Basti. One of the striking features of this basti is the well-executed Mukhamantapa, which has hexagonal ground plan surrounded by the Kakshasana with three entrances. The ceiling of the Mukhamantapa has floral designs in high relief with a pendant of lotus projecting from the center, a marvelous creation in stone. This temple is an ideal of Ratta architecture. This temple is situated facing north side. It is one of the two Bastis within the walls of the fort, built in the late Chalukyan style in 1204 with the Neminatha idol in black stone. The masterpiece here is the 'Mukhamantapa' with a well-executed lotus on the ceiling.

Eight hundred years old Jain temple Kamal Basti

Mukhamantapa

The entrance of Kamal Basti is based on 14 pillars with beautiful shade of green colour. The entrance is facing north side. The doors of east and west act as the sub entrances of the temple. In the center of the floor a big stone has been fixed in circle shape. On the ceiling twenty-four Tirthankaras of different periods are shown on the 72 petals of lotus flower. We can see the pictures of snake facing down words on the pillars. The stone covered Sinhasana of Bhagwan Neminatha is very artistic. The pillars of the temple are decorated with carving and brightly polished idols of 72 Tirthankara on the pillars of the temple is also worth seeing.

Navaranga:

The doors of Navaranga are designed with beautiful floral and other designs. In the center of Mangala Gataka a big statue is there on the throne. The door angles are artistic designs of this temple. Some of them are decorated with circles and angles and some of them are decorated with flowers, birds, loins and dancers etc.

Navaranga is consisting of four pillars and in center a big throne is placed, and on the rooftop there is a hole from which the sunlight enters the hall. There is a statue of Lord Parshwanath, which is 3 feet high and facing to west side. This is covered with a snake. It is containing the design of flowers and dancers etc.

In Navaranga the one more pillar that is facing to North-East side is the statue of Chavi

Tirthanka. It is placed on the cow shaped statue. Therefore they called it as Adinatha statue. The rest of 23 statues are carved around this statue. Parshwanath statue is near by other pillar that is facing to east side. This statue is black color and 3 feet high. Also covered with the design of snake. It is also decorated by Yakshas and Yakshini. And there is two caves are empty without any statue. The saints and sages or monks used this caves as their prayer hall and also used for meditation. On the wall of south the statue of Yakshini of Parshwanath, Padmavati decorated with a snake, crown, ear rings, bangles and ankles etc. In east side the statue of Parshwanath is carved and opposite to this statue Adinath statue is installed.

Sukhanashi:- The entrance of Sukhanashi is very artistic. The top part is decorated with the petals of lotus all the eight sides. There is a dancing statue in the Mangala Ghataka. And on the whole way there is a picture of Yaksha, Yakshani holding flowers. And also there are some other statues placed in this hall.

Garbhagraha:-

The Garbhagraha is constructed in rectangle shape. The doors are designed in artistic manner. There are five windows, having the pictures of lions in Mangala Ghataka. It means two windows contain one statue of lion. Also there is one more statue of Jeena sitting on the throne in this hall. From the front door till the Mangala ghataka it has been constructed very nicely. The pillars were made up of verity of design. On the front door there is a flower containing lion's faces around it. Even in the Garbhagraha the ceiling is made in a form of lotus.

In the Garbhagraha, a black statue of 20th Tirthankara Neminath has been installed. It is 4 ft high and situated on a Shanka. According to some historians, before this the statue of 16th Tirthankara Shantinath was there, later on, people placed the statue of Neminath in garbhagraha.

The statue of Neminath in this garbhagraha is prepared from the soft rock. This statue has a wonderful design with the shade of green colour. It is a masterpiece of this temple. Beside this statue two loins statues has been created and under this the Yaksha and Yakshinis are sitting. This kind of art gives more attraction towards the temple.

In the second circle the pictures of sheep and monkey are raising their hands towards the banana tree. In third circle Yaksha and Yakshani and tiger is placed. In the fourth circle elephant and yaksha yakshani can be seen. And in the fifth circle one can see a dancing girl, a monkey holding banana and yakshini holding flowers.

From sixth to tenth circle musicians are there, and pictures of men and women is placed. Also the pictures of god and goddesses are constructed. Not only this, the statue of Lord Narasimha is the famous statue in this temple.

This temple has a pleasant look from inside as well as outside. This Prabhavali is decorated with dark green color. The statues of elephant stand both sides of the garbhagraha, and a lion standing on one leg, the flowers are the wonderful art of this temple. And in the right side there are the statues of girls. In the center the statue of men and women are created. The pictures of flowers and fruits are drowned on the walls. There are two statues of blessing girls. The entire thing is decorated in Kadamba Nagari style. No doubt Kamal Basti is a unique specimen for art, architecture and sculpture in Belgaum district.

ANAMICA BASTI

In the fort, another Jain temple is situated on the opposite side, to the right of the Kamal Basadi is known as Anamica Basti. (It has no specific name, so it is known as Anamica Basti.) It is constructed on a high platform. Its entrance is made up of stone.

All kinds of musical instruments have been carved around this temple. Here, the Sukanashi and Garbhagraha are totally ruined

out. It has Navaranga and an open Mukhamantapa. In the entrance of Navaranga the statues of Yakshis are placed. Therefore they call it as 'Yakshiya Basadi'. Navaranga is based on four pillars and in the center a throne is placed. The statues of yaksha yakshani are created on the north side. On the entrance the pictures of yakshis has been drawn in an artistic manner. You can see the Kasturi work on every pillar in this temple.

This temple hall is thirty-two feet square raised on sixteen pillars and sixteen polasters. The porch is fourteen and a half feet high in the middle and faces south. The screen wall is carved with figures almost all playing musical instruments or dancing. Below the figures are diamond shaped ornaments cleverly designed and all different. The hall door is of delicately carved porphyry (hard rock) smeared with paint and clay. Over the center is a kneeling figure and above the cornice are two other figures and two lions. The four central hall pillars stand on a platform raised about three and a half inches above the floor.

The aisles are separated from the central area by a latticed or perforated stone screen joining the other pillars four on each side. Of this screen only one piece between the front wall and the first pillar of the right hand row remains. Above, about five and half feet from the ground, is a stone shelf eighteen inches wide and six feet long. The stone beams over the columns are very massive and the beams, which cross the center aisle, have an opening over them nearly equal to their own depth, to allow the beams of the side aisles to overlap the bearings both in the central and in the outer aisle.

Conclusion:

The studies on local monuments are very interesting in nature as it reveals many facts, which are unknown to many people who reside in the same place. The local monuments generally reflect art, architecture and culture of

the local people.

The Kamal Basti and the idols and other statues found in side the Basti are belong to 11 century AD and it revealed that Belgaum has been famous center for Jainism.

This monument Kamal Basti in Belgaum is our heritage which speaks about our rich past and glory. Each and every one should realize its importance and take efforts to protect and preserve them as they are.

Let us save our heritage, because heritage is our legacy from the past, that should be pass on to our future generation.

Bibliography:

1. Suryanath U Kamath - Karnataka State Gazetteer 1982-83
2. James M Chambell – Belgaum District Gazetteer.
3. Fleet J F – Gazetteer of Bombay Presidency.
4. Richard Maxwell Eaton: Sufis of Bijapur (New Delhi-1996)
5. D.C. Varma: History of Bijapur (Delhi,1973)

गड—कोट संवर्धन काळाची गरज

डॉ. नदिनी रविंद्र रणखांबे

स. गा. म. कॉलेज, कराड

पृथ्वी आणि सूर्य यांच्या धुंद मिलनातून जन्माला आला सहयाद्री. सूर्याच्या रखरखत्या वीर्याचा हा आविष्कारही त्याच्यासारखाच कणखर, राकट, तापट ऐसा दिसतो आहे. पृथ्वीवरील कोण्या शिल्प सोनाराने त्याच्या दंडात खंडोबाचा टाक बांधला तर त्याच्या उत्तुंग शिखरावर कळसुबाईचे देऊळ उभे केले. याच सहयाद्रीच्या अजिंक्य सुळयांना, शिखरांना चोहोबाजूंनी तटा—बुरुंजाचे चिलखत घातले. आजही सह्याद्रीच्या कडेकपारीत असणारी प्रत्येक गडकोट अभिमानाने छती, फुगवून “हिंदवी स्वराज्य आम्ही कसे राखले हे सांगतो ” किल्ल्यांकडे एक साहसी मोहीमेचे ठिकाण म्हणून न पाहता आपल्या इतिहासाची साक्ष देणारी स्मारके म्हणून पाहिले पाहिजे. स्थळ, काळ, इतिहास, कार्य, स्थापत्य, वास्तुशिल्प आणि सांस्कृतिक वारसा या सर्वच बाबीतील विभिन्नता हे महाराष्ट्रातील किल्ल्यांचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. आज हे किल्ले दोन दृष्टीकोनातून उपयुक्त आहेत. एक म्हणजे ते आपल्याला पश्चिम महाराष्ट्राच्या इतिहासाची जाणीव करून देतात आणि दुसरे असे की, मध्ययुगीन सुरक्षीततापूर्ण अशा वास्तुशिल्पावर ते नेमका प्रकाशझोत टाकतात. महाराष्ट्रातील सर्वच किल्ल्यांनी पुष्कळ लढाया पाहिल्या आहेत पुष्कळ सत्तांतरे अनुभवली आहेत. या प्रत्येक किल्ल्यांचा इतिहास म्हणजे शौर्याची गाथा तर आहेच पण त्याचबरोबर अंतर्गत कलह, विश्वासघात, फंदफितुरी, आदिंचाही तो वास्तव इतिहास आहे. स्वार्थत्यागाची ती सुंदर स्मारके आहेत.^३

ज्यांना गतकालीन स्मारके म्हणून किल्ल्यांचा अभ्यास करावयाचा आहे किंवा त्याविषयी संशोधन करण्याची आकांक्षा आहे त्यांना हे किल्ले खूपच बाबतीत अर्थपूर्ण आहेत. कालखंड आणि सत्ता या

दोन्ही बाबतीत किल्ल्यांच्या संदर्भात निश्चितपणे कोणत्याही निर्णयापर्यंत येणे कठीण आहे. कारण पुरातत्वविषयक पुरावे जपून ठेवण्याची सवयच नव्हती आणि त्यामुळे या किल्ल्यांच्या संदर्भात नेमकेपणाने काही ठरवणे निश्चितपणे कठीण झाले आहे. आस्तित्वात असलेल्या किल्ल्यांचे बांधकाम म्हणा किंवा त्या बांधकामाचा शिल्पकलेचा विस्तार करणे ही सार्वत्रिक बाब असल्यामुळे म्हणा या किल्ल्यांच्या बांधकामामध्ये प्रत्येक काळामध्ये प्रत्येक पिढी बरोबर काही बदल होत गेले आणि म्हणून पश्चिम महाराष्ट्रातील किल्ल्यांमध्ये हिंदु, मुस्लिम, पोर्तुगीज, मराठा इ. सर्व

बंदिस्त इमारती, वाडे, तटबंदी असलेली शहरे वसाहतीसाठी केलेली अनेक प्राचीन बांधकामे या सर्व बाबी संस्कृतीच्या द्योतक आहेत पण पुरातत्व विभागाचे या संदर्भात कोणत्याही प्रकारचे पुरावे उपलब्ध नसल्यामुळे तसेच शिलालेखंच्या अभावामुळे इतिहासावर प्रकाशझोत टाकणाऱ्या कागदोपत्री पुराव्याच्या अभावामुळे पश्चिम महाराष्ट्रात किंवा संपूर्ण भारतामध्ये पहिला किल्ला नेमका केव्हा बांधला हे ठरवणे अवघड आहे. तथापि प्राचीन संस्कृत साहित्यामध्ये वेद, रामायण, महाभारत, पुराणे इ. मध्ये प्राचीन किल्ल्याविषयाचे उल्लेख आढळतात. कौटील्याने आपल्या अर्थशास्त्रातही किल्ल्यांची माहिती दिली आहे यावरून एक गोष्ट मात्र खात्रीने सांगता येते ती म्हणजे बांधकामामध्ये सतत बदल करणे हे भारतीय संस्कृतीचे प्रथमपासुनचे वैशिष्ट्य आहे म्हणूनच असे म्हणता येईल की भारतीय संस्कृतीच्या प्रारंभकाळी सुध्दा म्हणजे वेदपूर्व काळामध्ये किल्ल्यांचे अस्तित्व निश्चितपणे असले पाहिजे.

किल्ल्यांच्या वास्तुशास्त्रात महाराष्ट्रात झालेली प्रगती कोणत्याही अभिमान वाटण्यासारखी होती यात शंका नाही. गडकिल्ल्यांच्या वास्तुशास्त्राची उत्तरोत्तर झालेली प्रगती ती तत्कालीन सामाजिक, राजकीय परीस्थितीचे उद? बोधक चित्र आपल्या डोळयासमोर उभे करते. महाराष्ट्रातील कोणताही गडकोट घ्या त्यामागे काही मानवी कर्तृत्वाचा इतिहास दडलेला प्रत्ययास येतो. वसाहतीची निश्चिती करताना आपल्या व आपल्या भावी पिढीच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीने हे गड—कोट उभारताना फार मोठ्या पण संबंधित लोकसंघानी एकजटीने

जे परिश्रम त्यात ओतले त्या परिश्रमामागे असलेली त्यांची मनोभूमिका त्यांच्या जबरदस्त फळाकांक्षेची ओळख पटवून देते. ही भूमिकाच त्या गडकोटांच्या पक्क्या व सकस मालमसाल्याच्या निर्मितीला आणि अत्यंग बांधकामाला कारण झाली असल्याची साक्ष पटते. कोणालाही गडकोटांच्या बांधकामात हलगर्जीपणा किंवा चालढकल झालेली दृष्टीस पडत नाही त्यामुळे मुख्य कारण म्हणजे त्या सर्वच कामगार लोकांची त्या वास्तुकडे पाहण्याची संरक्षणाच्या जबाबदारीची आणि आपुलकीची दृढभावना हे होय.^५

ख्रिस्तपूर्व कालखंडातील सातवाहनराजे महाराष्ट्रातील किल्ल्यांचे पहिले शिल्पकार, तर शिवाजी महाराज हे शेवटचे शिल्पकार होते. तत्कालीन विचारवंत कौटिल्य याने आपल्या अर्थशास्त्रात अधिकरण २ अध्याय २४ व २५ मध्ये दुर्गरचना व किल्ल्यांची नगररचना याबाबत बराच तपशील दिला आहे ही माहिती तत्कालीन गडकोटांच्या वास्तुशास्त्राविषयीची बरीच ओळख करून देते. मौर्यकालीन शिल्पकलेचे नमुने म्हणजे सह्याद्री पर्वतात अनेक ठिकाणी कोरून तयार केलेली बौद्धाची लेणी होत.^६ सातवहन राजांनी महाराष्ट्राची आर्थिक व आध्यात्मिक स्थिती सुधारून महाराष्ट्राची संस्कृती घडविण्याचे चांगले कार्य केले. सातवाहनांनी धार्मिक केंद्राचे व्यापारी पेठांचे व अनेक घाटमार्गांचे रक्षण करण्यासाठी सह्याद्रीच्या दुर्गम डोंगरदऱ्याखोऱ्यांमध्ये डोंगरी किल्ल्यांची उभारणी केली. किल्ल्यांवर सुरक्षित तट बांधले. किल्ल्यांच्या सुरक्षित बांधकामाची क्रिया सुरु झाली. शिवनेरी किल्ल्यांमुळे तेथील लेण्याद्रीची बौध्दलेणी व नाणेघाट यांचे रक्षण झाले. शिलहार राजांनी पश्चिम महाराष्ट्रात अनेक किल्ले बांधले होते.

किल्ला (Fort) हा शब्द मुलतः फ्रेंच भाषेतून आला आहे (Fortis) या शब्दाचा अर्थ ताकद किंवा सामर्थ्य असा आहे. या अर्थाने सह्याद्रीच्या दऱ्याखोऱ्यातील किल्ल्याकडे पाहिल तर वरील विधानाची सत्यता पटते. संस्कृत भाषेमध्ये दुर्ग असा शब्द किल्ल्यांसाठी वापरला आहे. आणि या शब्दाचा अर्थ किल्ल्यांसाठी वापरला आहे. आणि या शब्दाचा अर्थ पोहोचण्यास चढण्यास अवघड अर्थात दुर्गम असा होतो. सतराव्या शतकातील मराठ्यांच्या यशचा इतिहास हा निश्चितपणे दख्खनच्या पठाराशी निगडीत आहे.

महाराजांकडे १११ किल्ले होते हे जरी खरे असले तरी ते सगळेच किल्ले त्यांच्या राज्याच्या दृष्टीने महत्वाचे होते असे नाही तर डोंगराळ भागातील किल्ले लष्करी तंत्राच्या दृष्टीकोनातून उपयुक्त होते.^६ या सेदर्भात न्या. एम. जी. रानडे म्हणतात, “सह्याद्रीच्या दुर्गम कड्यावर असणारे हे किल्ले सभोवतालच्या परिसराचे संरक्षण करण्याच्या दृष्टिकोनातून उपयुक्त असल्याने त्यांना राजकीय इतिहासामध्ये असाधारण महत्व प्राप्त झाले होते.”

किल्ले ही मराठी साम्राज्याची बलस्थाने होती आणि याच किल्ल्यांनी मराठी राज्याला सुरक्षितता दिली. दुर्ग हे शिवाजीच्या जीवनाचे अविभाज्य अंग होते तो त्यांचा प्राण होता. या किल्ल्यांचा इतर भारतीय सत्ताधीशांना दरारा वाटत होता हे किल्ले राष्ट्राचे जीव की प्राण होते तसेच महाराजांच्या विजयाचे आधारस्तंभ चढत्या पायऱ्या होत्या. महाराज म्हणतात, “शेतकरी जसा बांध घालून शेताचे जसे रक्षण करतो तसे किल्ले सभोवतालच्या प्रदेशाचे रक्षण करतात. रामचंद्रपंत अमात्यांच्या लिखाणामध्ये मराठ्यांच्या इतिहासात किल्ल्यांनी बजावलेल्या कामगिरीचे उल्लेख प्रामुख्याने सापडतात ते अज्ञापत्रात म्हणतात.” किल्ले म्हणजे राज्याचे सर्वस्व जर किल्ला नसेल तर त्या प्रदेशाचे संरक्षण करता येणे अशक्य आहे.^७

आज कितीतरी लोक म्हणतात की किल्ल्यावर काय आहे. उन्हातानात किल्ला चढायचा आणि वर काय तर पडक्या इमारती, तेच ते बुरुज, तेच ते दरवाजे, जुना इतिहास काय करायचा, ढाली, तलवारी, भाले, बरच्यांचा काळ केंव्हाच संपला खर आहे लोक म्हणतात ते युध्दतंत्रात ज्यावेळी बॉम्ब घेवून उडणारी विमाने आली त्यावेळी या किल्ल्यांचे महत्व संपले. उरल्या फक्त त्यांच्या आठवणी. पण ज्यावेळी महाराष्ट्राच्या स्वातंत्र्याचा इतिहास घडत होता त्यावेळी गडकोट म्हणजे महाप्रचंड शक्ती होती तस पाहिले तर गडकोटाच्या आश्रयानेच राष्ट्रे उभी राहिली. भारत उभा राहिला स्वराज्य उभे राहिले. महाराजांचे दुर्गविषयक व भौगोलिक ज्ञान किती सुक्ष्म होते याचा प्रत्यय गडाचा अभ्यास करतानाच नव्हे तर केवळ त्यांच्या जीवनातील घडामोडी पाहिल्या तरी लक्षात येईल. प्रतापगडाची उभारणी व त्याची अफजलखानाच्या स्वारीच्यावेळी केलेली निवड हे युध्दक्षेत्राचे उत्तम उदाहरण देता

येईल. महाराजांचा जन्म, वास्तव्य व मृत्यू हे दुर्गावरच झाले. रायगडाचा किल्ला ताब्यात घेउन बुलंद बनवला की हा गड पाहून इंग्रज वकील टॉमस विकिल्सनने लिहून ठेवले आहे की हा किल्ला इतका दुर्भेध बनवला आहे की अन्नाचा भरपुर पुरवठा झाल्यास हा किल्ला अगदी अल्प शिबंदीच्या साहाय्याने सर्व जगाविरूद्ध लढू शकेल. महाराजांच्या समकालीन पाश्चात्यांनी लिहिले आहे सेनापतीचे कार्य व सैनिकांचे कार्य या विषयाचा शिवाजीने अतिशय सुक्ष्म अभ्यास केला असून दुर्गाची पुनर्रचना करण्याची कला उत्कृष्ट स्थापत्य विशारदापेक्षाही त्यांना अधिक अवगत होती.

दुर्ग बांधणे त्याची देखभाल करणे यासाठी लागणारे अधिकारी तंत्रज्ञ, बेलदार इ. लोकांची कायमस्वरूपी नेमणूक शिवाजी महाराजांनी केली होती ही माहिती यादव दफ्तरातून मिळते. अशा किल्ल्यांची अवस्था आपण आज पाहताना काय स्थिती दिसते. महाराष्ट्रात सुमारे साडेतीनशेवर किल्ले आहेत. काळाच्या ओघात त्यातील काही नामशेष झाले आहेत. यातील प्रत्येक किल्ल्याला स्वतंत्र इतिहास आहे. तिथला प्रत्येक दगड चिरा आपल्याला सजग करतो पण बऱ्याचजणांना या प्रेरणादायी स्थळांचा इतिहास व त्यापासून होणारा बोध खिजगणतीत नसतो. अशी माणसे या पवित्र स्थळी येउन दारू पितात अचकट विचकट गाणी गाउन धिंगाणा घालतात. अगोदरच कालगती पुढे आणि परकीय आक्रमकांच्या घणाघाताने गडकोटांचे मजबूत तट बुरूज ढासळले आहेत. देवदुर्लभ लेणी, मंदीरशिल्प विदग्ध झाले आहेत ही अलौकिक अजोड कलाकृती ज्यांनी बनवली त्यांनी आपल्या नावाची कोणतीही स्मृती मागे ठेवली नाही तिथे या कलासंपन्न प्रेरणादायी वस्तूंच्या भिंतीवर खडूने वा ऑईलपेंटने आपली नावे लिहून मी येथे येवून गेलो म्हणून मर्दुमकी गाजवणारे हा परीसर अस्वच्छ करीत आहेत. गडावरील तोफा खाली ढकलून देत आहेत. प्राचीन मुर्त्या गायब होत आहेत या बाबी निषेधार्थ आहेत. आपणच याला सजगपणे पायबंद घालायला हवा. पेशव्यांच्या काळात किल्ल्यांचे महत्व संपुष्टात आले. इ. स. १७१४ मध्ये पेशवा बाळाजी विश्वनाथाने शाहू महाराजांना युध्दक्षेत्र दक्षिणे कडून उत्तरेकडे बदलण्याबाबत जी सूचना केली होती त्याची अंमलबजावणी पहिल्या बाजीरावाने केली त्यामुळे त्याच्या कारकिर्दीपासून उत्तरेकडे

मराठयांच्या स्वाऱ्या होवू लागल्या परिणामी किल्ल्यांकडे दुर्लक्ष होवून त्याचे महत्व संपुष्टात आले. १८४८ व १८५७ च्या उठावाच्यावेळी किल्ल्यांवर हल्ले करण्यात आले त्यामुळे त्याचे नुकसान झाले. हवामानामुळे आणि त्यांच्याकडे करण्यात आलेल्या दुर्लक्षांमुळे किल्ल्यांचा नाश झाला पण आज स्मारक या नात्याने ते आपला राष्ट्रीय वारसा आहेत म्हणून त्यांचे जतन केले पाहिजे.

किल्ले आपले राष्ट्रीय स्मारक आहे या दृष्टीने त्यांची योग्य देखरेख झाली पाहिजे ते आपल्या वैभवशाली भूतकाळाची देणगी आहे त्याची व्यवस्थित निगा ठेवली पाहिजे. अजिंक्यतारा या किल्ल्यावर टी. व्ही. मनोरा उभारण्यात आला आहे. तर प्रतापगड, पन्हाळा, पुरंदर, राजगड व रायगड यांना पर्यटन केंद्र म्हणून तयार करण्यात आले आहे. पण या पर्यटन केंद्राकडे विशेष लक्ष द्यायला हवे. ज्यावेळी आम्ही या किल्ल्यांची तुलना मध्यप्रदेश, उत्तरप्रदेश व राजस्थान येथील किल्ल्यांशी करतो त्यावेळी आपल्याला समजते की आपल्या किल्ल्यांकडे किती दुर्लक्ष केले जात आहे जर पर्यटकांचे लक्ष वेधून घ्यायचे असेल तर किल्ल्यांना चांगल्या अवस्थेत ठेवणे अतिशय आवश्यक आहे. आज सरकारने किल्ल्यांच्या सुरक्षिततेसाठी व स्मारके जपण्यासाठी विविध आराखडे आखले आहेत त्यांचे योग्य नियोजन झाले तरच पुढील पिढीला आपल्या पूर्वजांचा इतिहास समजणे सोपे जाईल.

संदर्भ व तळटीपा

- १) टेटविलकर सदाशिव, दुर्गायात्री, श्री कृपा प्रकाशन ऐरली नवी मुंबई प्र. आ. १ जून २००४ पृ. क्र. ९
- २) दीक्षीत रामचंद्र, प्राचीन भारतातील युध्दाचे पान पृ. २५०
- ३) देसाई रमेश, शिवाजी किल्ल्यांचा शेवटचा रचनाकार (१९८७) पृ. १४
- ४) गायकवाड आर. डी. शिवाजी महाराजांचे सहा किल्ले प्र.सा. २००९ पृ. क्र. ३०
- ५) कमलापुरे जे. एन, दक्षिणेतील किल्ले १९९१ पृ. क्र. ६ दि. डेक्कन फोर्ट मुंबई.
- ६) देशपांडे द. ग, महाराष्ट्रातील किल्ले डायमंड पब्लिकेशन पृ. क्र. २२०
- ७) कारखनीस एम. डी, पावनखिडीचा रणझुझार पृ. क्र. ९

शिरवळचा किल्ले सुभानमंगल : इतिहास व सदयस्थिती

प्रा.इंगवले शीला बाळासाहेब
आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, केडपूर ता.केडगाव,
जि.सांगली शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रस्तावना :

मध्ययुगीन महाराष्ट्राच्या इतिहासामध्ये किल्ल्यांचे स्थान अबाधित आहे. डोंगरी किल्ला, भुइकोट किल्ला, जलदुर्ग हे किल्ल्याचे प्रमुख तीन प्रकार मानले जातात. त्यापैकी भुइकोट या प्रकारामध्ये महाराष्ट्रात चाकण, अहमदनगर, सोलापूर, पारंडा, सुभानमंगल हे महाराष्ट्रातील काही प्रसिद्ध भुइकोट किल्ले आहेत. भुइकोट किल्ले हे जमिनीवर बांधलेले असून ते भक्कम तटबंदीने परिवेष्टित असतात. तसेच या तटबंदीबाहेर रूद व खोल खंदक खोदलेला असे. या खंदकात पाणी सोडले जाई व या पाण्यात विषारी साप तसेच मगरी सोडल्या जात. भुइकोट किल्ल्यांत नेहमी भरपूर रसद ठेवलेली असे. संरक्षणाच्या दृष्टीने हे किल्ले फारसे मजबूत मानले जात नसत. जमिनीवर असल्याकारणाने शत्रूच्या अक्रमणाची नेहमीच भिती असायची. शिवाजी महाराजांनी स्वराज्य उभारणी करत असताना अपल्या आयुष्यातील पहिली लढाई जिंकली ती सुभानमंगल या भुइकोट किल्यावरच. स्वराज्याची पहिली लढाई असे या लढाईचे वर्णन केले जाते.

छ. शिवरायांनी स्वराज्यस्थापना करून येथिल जनतेला गुलामगिरीतून मुक्त केले. आपल्या कारकिर्दीच्या सुरुवातीला तोरणा, मुरुंबदेव, कुवरीगड यासारखे आदिलशाहीचे किल्ले फंदफितुरीने मिळवले. स्वराज्याची पहिली समोरासमोरची लढाई झाली ती शिरवळ येथिल 'सुभानमंगल' या भुइकोट किल्ल्यासाठी. सुभानमंगलची लढाई 'स्वराज्याची पहिली लढाई' म्हणून इतिहासात प्रसिद्ध आहे.

उद्दिष्टे :

१) सुभानमंगल या दुर्लक्षित किल्ल्याचा इतिहास समोर

आणणे .

२) शिरवळ व सुभानमंगलचे ऐतिहासिक महत्व आधारेखित करणे .

३) सुभानमंगलच्या सदयस्थितीवर प्रकाश टाकणे .

४) सुभानमंगलकिल्ल्याची स्थिती सुधारण्यासाठी उपाय सुचविणे .

शिरवळ : इतिहास

खंडाळा तालुक्यातील नीरानदीच्या दक्षिण तीरावर वसलेले शिरवळ हे गाव फार पूर्वीपासून आहे. इतिहासाध्ये श्रीमाल, श्रीवल, सिरीवल, शिरवानगड अशा वेगवेगळ्या नावांनी शिरवळला संबोधले गेले आहे. सातारा व पुण्याच्या मध्यावर वसलेल्या या गावाचे भौगोलिक स्थान उत्तर अक्षांश १८° ६' तर पूर्व रेखांश ७४° ८' इतके आहे. कानदी, गुंजवणी, वेळवंडी, निरा, शिवगंगा या पाच नद्या शिरवळच्या प्रदेशात वाहत असल्यामुळे वेळवंड खो-यातील हा प्रदेश पाण्याच्या व धनधान्याच्या दृष्टीने संपन्न होता.

शिरवळमध्ये ग्रामदैवत अंबिकामाता, भैरवनाथ, दत्त, मंडादेवी, केदारेश्वर ही प्रसिद्ध मंदिरे आहेत. तर सुभेदाराची विहीर, रामदास स्वामीचा मठ, नारायणस्वामींची समाधी, बाजीबुआ तांबेची समाधी, केदारबाव या प्रसिद्ध वास्तू आहेत. अशा या शिरवळ गावाला सुभानमंगल याभुई कोटामुळे ऐतिहासिक महत्व प्राप्त झाले आहे.

सुभानमंगल- बांधणी :

'शिवचरित्रसाहित्य खंड १'नुसार शके १३९२ (इ.स. १४७०)ला नीरानदीकाठी 'चित्रवेट' नावाच्या टेकाडावर सुभानमंगल या नावाने किल्ला बांधण्यास सुरुवात झाली सुमारे ४५ वर्षे बांधकाम चालून ते शके १४३७ (इ.स. १५१५)ला पूर्ण झाले. हैद्राबादच्या निजामशहाने आपल्या अदिलखान नावाच्या सरदाराला हुकूम देवून हा कोट बांधून घेतला. व येथे सुभेदार/ठाणेदार नियुक्त केला. सुभानमंगलचे बांधकाम चिवट, मळलेल्या पांढ-या मातीत मोठ-मोठ्या दगडाच्या तोडी चिपून करण्यात आले. 'चित्रवेट' व 'भुलेश्वर' या नावांनीही हा किल्ला ओळखला जातो.

सुभानमंगल- स्थान व विस्तार :

सुभानमंगलचे एकूण क्षेत्रफळ ८ एकर २ गुंठे आहे. किल्ल्याच्या दक्षिणेला शिरवळ गावचे गावठाण, उत्तरेला निरानदी, पूर्वेला मंडादेवी आणि मांड ओढा तसेच पश्चिमेला रामेश्वराचे मंदिर अशा चतुःसिमेत या कोटाची जागा आहे.

किल्ला पूर्व - पश्चिम लांब आणि दक्षिणोत्तर रुंद आहे. दक्षिणेकडून वाहत येणारा ओढा अडवून त्याचे पाणी खंदकासाठी वापरले होते. कोटाच्या दक्षिणेला नीरानदीच्या पात्रात उतरण्यासाठी दगडी घाट होता मात्र आज तो दिसत नाही.

सुभानमंगल- राजवटी :

शिरवळ कोटाचे एकुण आयुष्य २३६ वर्षे पैकी २०५ वर्षे तो निजामशाही , आदिलशाही , इमादशाही , मोगल , यांसारख्या मुस्लिम सत्तांच्या अंमलाखाली तर शेवटची ३१ वर्षे मराठी अंमलाखाली होता .

सुभानमंगल- ऐतिहासिक महत्त्व :

नीरानदीमूळे पाण्याची मुबलक सोय त्याचप्रमाणे मुबलक चा-याची सोय या ठिकाणी होती. त्यामूळे सरकारी पागा येथे होत्या . सातारा व पुण्याच्या मध्यवर्ती ठिकाणी असल्यामूळे प्रवासी मालगुजार व सौदागिरांची मुक्कामाची उत्तम सोय होती .

स्वराज्याची पहिली लढाई : ८ ऑगस्ट १६४८

छ . शिवरायांच्या वयाच्या १८व्या वर्षी सुभानमंगल जिंकण्यासाठी मराठे व आदिलशाही फौजेची याठिकाणी समोरासमोर लढाई झाली . ८ ऑगस्ट १६४८ ला झालेली ही लढाई स्वराज्याची पहिली लढाई म्हणून ओळखली जाते .

याबाबतचा इतिहास असा की, शिवरायांनी सुरुवातीला तोरणा , मुरुंबदेव , कुवरीगड हे किल्ले व सुभानमंगल हे ठाणे फारसी लढाई न करता, फंदफितुरीने जिंकले आहेत , हे कळताच आदिलशहा चिडला त्याने फत्तेखान या सरदाराला मोठी फौज देवून शिवाजीराजांविरोधात पाठवले . फत्तेखानाने पुरंदरजवळ ' वेलसर ' गावी आपला तळ दिला . यावेळी शिवरायांनी मुरुंबदेव डोंगरावर राजधानी राजगडचे बांधकाम सुरू केले होते . त्यात फत्तेखानामूळे कोणतीही अडचण येवू नये यासाठी शिवरायांनी फत्तेखानाबरोबर पुरंदरवरून लढण्याचे ठरवले . विशेष म्हणजे पुरंदर यावेळी आदिलशाहीच्या ताब्यात होता . मात्र तेथिल किल्लेदार महादजी नाईक उर्फ निळकंठराव हा शहाजीराजांचा मित्र होता . त्याने शिवरायांना पुरंदरचा वापर करण्यास अनुमती दिली . आणि मराठा सैन्य पुरंदरवर जमले . याचदरम्यान फत्तेखानातर्फे बाळाजी हैबतरावाने सुभानमंगलवर कब्जा मिळवला होता . सुभानमंगल परत ताब्यात मिळवण्यासाठी शिवाजीराजांनी हुर्मुजी मोतीदाणा, गोदाजी जगताप, भिमाजी वाघ, संभाजी काटे, शिवाजी इंगळे, भिकोजी चोर, भौरोजी चोर, कावजी मल्हार खासनिस/कोंढाळकर यांना

पाठवले . मराठा सैन्याने सुभानमंगलच्या मातीच्या भिंतीचे तट फोडून खंदकावर लोटून दिले . दरवाजा फोडला व सैन्य किल्यात घुसले . दोन्ही सैन्याचे जोरदार युद्ध झाले ज्यात कावजीकडून बाळाजी हैबतराव ठार झाला . तसेच दोन्ही बाजूंची जिवितहानी झाली . अखेर विजापूरी सैन्य सुभानमंगलवरून पळाले . त्यांचे हत्ती, घोडे व बरेचसे युद्धसाहित्य हाती लागून मराठ्यांचा विजय झाला .

ही स्वराज्याची पहिली समोरासमोरची लढाई होती . ज्यात मराठे जिंकले . त्यामूळे त्यांचा आत्मविश्वास सहस्र पटीने वाढला व लगेचच पुरंदरच्या पायथ्याशी शिवाजी राजे व फत्तेखान यांचे सैन्य परस्परांना भिडले . या युद्धाचे सेनापातीत्व स्वतः शिवाजी राजांनी केले . यातही मराठे विजयी झाले . विजापूरी फौज पळून गेली . स्वतः फत्तेखान पळून गेला . त्याचे युद्धसाहित्य मराठ्यांना मिळाले . पळणा-या विजापूरी फौजेचा पाठलाग करणारे बाजी पासलकर मात्र सासवड जवळ शत्रूशी झालेल्या चकमकीत मारले गेले .

स्वराज्याच्या या पहिल्या लढाईत मिळालेल्या विजयाने मराठ्यांचा आत्मविश्वास प्रचंड वाढला . या आत्मविश्वासाच्या पायावरच स्वराज्याची पुढची इमारात उभी राहिली . त्यामूळे या लढाईला इतिहासात अनन्यसाधारण महात्व आहे .

सुभानमंगल - शिवकालानंतरचा इतिहास :

ज्यावेळी शिवाजीराजांचे नातू छ . शाहू गादीवरती आले त्यावेळी सुभानमंगलवर पुन्हा मुस्लिम सत्ता स्थपली गेली . मुस्लिम शाहीतर्फे याठिकाणी निंबाळकरांचे ठाणे होते . छ . शाहूंच्या आदेशावरून मार्च १७२० ला पेशवा बाळाजी विश्वनाथने सुभानमंगलचा कोट पाडून टाकला . यामूळे पुढे सुरक्षेच्या दृष्टीकोनातून सुभानमंगलचे महत्व कमी झाले . १७५१ला नारो शंकर सचिवांनी पेशव्यांना सिंहगड देवून त्याबदल्यात शिरवळचे ठाणे इ . स . १७५१ ला आपल्या ताब्यात घेतल्याचा उल्लेख सापडतो . म्हणजे त्यापूर्वी सुभानमंगल पेशव्यांकडे असावा . याशिवाय नारायणरावांच्या वधानंतरच्या बाराभाई कारस्थानावेळी तासगावचे परशुराभाऊ पटवर्धनांनी येथे मुक्काम केला होता . यावरून शिवकालानंतरही राजकारणामध्ये शिरवळ ठाणे तसेच सुभानमंगलला ब-यापैकी स्थान होते असे दिसते . इंग्रजांच्या काळात ते स्वतंत्र मिळेपर्यंत शिरवळ ठाणे भोर संस्थानाच्या ताब्यात होते . येथिल भोरकर महाराजांचा प्रचंड वाडा आज हायस्कूलसाठी देण्यात आला आहे .

सुभानमंगल - सदयस्थिती :

आज हा किल्ला दुर्लक्षित अवस्थेत आहे . केवळ एक पडका बुरूज व दुर्गदिवीचे छोटे मंदिर एवढ्याच गडाच्या अस्तित्वाच्या

खुणा आहेत . या बुरूजाच्या खालच्या बाजूला असणारे भुयारही तेथे उगवलेल्या झाडीझुडूपात गडप झाले आहे .सुभानमंगल कोटात तसेच शिरवळ गावातही वाड्यांमध्ये व मंदिरांत अशी भुयारे होती व ती परस्परांना जेडली गेली होती .मात्र आज ती नष्ट झाली आहेत .सुभानमंगल ते राजगड भुयारी मार्ग असल्याची वंदताही येथे आहे . या कोटाचा प्रचंड आकार वघता कोटात पागा, अंबरखाना व इतर इमारती असणारच मात्र उत्खनन करून त्याचा शोध लावणे गरजेचे आहे .उत्खननामूळे ब-याचश्या बाबी उजेडात येतील त्यासाठी चिकाटीने पाठपुरावा करण्याची गरज आहे . शिरवळच्या ग्रामस्थांतर्फे किल्याच्या संवर्धनासाठी व किल्यावर शिवस्मारक उभारण्यासाठी प्रयत्न सुरू आहेत .शिवजयंतीचा उत्सवही किल्यावर मोठ्या प्रमाणावर सजरा होतो .

निष्कर्षः

१) ऐतिहासिकदृष्ट्या सुभानमंगल महत्वाचा असला तरी त्याच्या संवर्धनाकडे झालेल्या दुर्लक्षामुळे तो नष्ट होण्याची भिती निर्माण झाली आहे .

२)संवर्धनाकडे केलेल्या दुर्लक्षामुळे तटबंदी व खंदक नामशेष झाले आहेत .किल्याचे संवर्धन नितांत गरजेचे असून यासाठी केवळ सरकारची वाट न वघता इतरांनीही आपापल्या परीने प्रयत्न करावेत .सर्वप्रथम याठिकाणी संरक्षक भिंत उभारली पाहिजे .

३)या किल्यावरती आकर्षक शिवस्मारक उभारून हे ठिकाण पर्यटन स्थळ म्हणून विकसित करण्यात यावे .या किल्याचे ऐतिहासिक महत्व सर्वासमोर अणावे .या ठिकाणी शालेय विद्यार्थ्यांसाठी क्षेत्रभेटीचे आयोजन करण्यात यावे .येथे उत्खननासाठी व जिर्णोद्धारसाठी त्वरित पावले उचलावित .

४) सुभानमंगलच्या संरक्षणासाठी गावकरी, सरकार , सामाजिक संस्था, इतिहास अभ्यासक या सर्वांनी आपापल्या परीने प्रयत्न केले पाहिजेत .आणि किल्याचे गतवैभव जपले पाहिजे .

संदर्भसूची :

- १) श्री . देवधर, शिरवळचा इतिहास ,
- २) शिरवळचा कोट सुभानमंगलवरील ५० प्रश्नावली .
- ३) कविंद्र परमानंद,श्री शिवभारत, संपा .स .म . दिवेकर, भारत इतिहास संशोधक मंडळ ,पुणे .सन १९२७
- ४) मेहेंदळे ग .भा ,राजाशिवछत्रपती खंड १ भाग १, रावत ब्रदर्स पुणे,प्रथम आवृत्ती १९९६,
- ५) डॉ .देशपांडे द .ग . : महाराष्ट्रातील किल्ले .डायमंड पब्लिकेशन्स पुणे,ऑक्टोबर २००९ .

महाराष्ट्रातील किल्ले एक ऐतिहासिक ठेवा !

प्रा. सचिन शंकर ओवाळ
इतिहास विभाग,
स.गा.म. कॉलेज, कराड

प्रस्तावना :-

महाराष्ट्राच्या इतिहासात भौगोलिक, राजकीय आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या सहयाद्री पर्वताचे स्थान अभेद्य आहे. लाखो वर्षापूर्वी लाव्हारसापासून निर्माण झालेल्या सहयाद्री पर्वतातील काळयापाषाणाचा कठीणपणा ध्यानात घेऊन अडीच, तीन हजार वर्षापूर्वी आपल्या कलासंपन्न पूर्वजांनी सहयाद्रीच्या अंगाखांद्यावर त्रिभुवन सुंदर लेणी निर्मिली, मंदिरे, शिल्पे उभी केली. बेलाग दूर्ग बांधले. हे सर्व एका रात्रीत झाले नाही. गौतमी पुत्र सातकर्णी, भोज, शिलाघर, वाकाटक आणि यादवकालीन राजवटीपर्यंत हजार एक वर्षे अनेक कलावंत पिढ्यांचे हात या निर्मितीला लागले. हजारो वर्षापूर्वीची आपल्या पूर्वजांची सृजनशील तरल बुद्धिमत्ता आणि कलासक्त राजे यांची सुमारे बाराशे वर्षांची स्थिर राजवट या दोहाच्या संगमातून उच्च कोटीची कला निर्मिती झाली.

१. किल्ला या शब्दाची उत्पत्ती —

किल्ला हा शब्द मूळ अरबी आहे. 'पर्वता दिभी : दुर्गम पूरम कोटटम इत्यमर ! असे अमर कोषात आहे. सहज पोचता न येणारे अवघड ठिकाण असा याचा अर्थ होतो.

baz h Hkshy 1fort) हा शब्द मूळ फेंच भाषेतील आहे. "शत्रूपासून संरक्षण करण्यास व सभोवतालच्या प्रदेशावर नियंत्रण ठेवता येण्याकरिता, बांधलेली वास्तू म्हणजे किल्ला होय".

प्राचीन पाश्चात्य व पौरात्य साहित्यामध्ये किल्ल्यांचे विविध प्रकारांचे वर्णन आले आहे.

१. भुईकोट
२. जलदुर्ग
३. गिरीदुर्ग

किल्यांमुळे विविध अवशेषांची माहिती होण्यास मदत होते.

२) किल्यांचा प्राचीन इतिहास :-

वसाहतीच्या समृद्धीबरोबर हिंस्त्र पशूंच्या उपद्रवापेक्षा शेजारील शत्रूसंकटाच्या परिहाराची अधिकाधिक आवश्यकता वाढत गेली. शत्रूच्या आघातीत शक्तीची विविधता जसजशी वाढत गेली तसतशी त्या विविध प्रकारांच्या संहारक शक्तीला तोंड देण्याची खबरदारी घेण्यात आली. या चढाओढीत संरक्षणार्थ बांधला जाणाऱ्या गड—कोटांच्या वास्तू बलिष्ठ व दुर्गम करण्यात दिवसेंदिवस प्रगती होत गेली.

इ.स.च्या पूर्वी भारतात ठिकठिकाणी राज्य शासन व्यवस्था बरीच प्रगत झाली होती. त्या काळी गडकोटांना बरेच महत्व प्राप्त झाले होते. मनुस्मृतीत जी काही वचने आली आहेत त्याकडून तत्कालीन गड किल्लांच्या वास्तू व उपयोग यात कोणती प्रगती झाली होती त्याचे थोडे बहूत चित्र आपणास पाहावयास मिळते.

महाकाव्ये, पुराणातही काही उल्लेख आढळतात. पण त्यात वास्तुविषयक विशेष माहिती नाही. शिल्प कलेतील प्रगतीचे दर्शन कौटिलीय अर्थशास्त्रात मिळते. यातील अधिकरण १, अध्याय २४ व २५ मध्ये दुर्गरचना व 'किल्यातील नगररचना' यामध्ये बराच तपशील आहे.

कौटिल्य आपल्या अर्थशास्त्र या ग्रंथात म्हणतो. "आपल्या राज्याच्या सरहद्दीवर चारी दिशांना नैसर्गिक भूरेचेना फायदा घेऊन युद्धोपयोगी अशा दुर्गाची रचना करावी. जलदुर्ग व पर्वतदुर्ग यांच्या योगाने देशाचे रक्षण होते. आणि संकटाच्या वेळी त्यात आश्रय घेता येतो. "१

३) भारतातील किल्यांचे प्राचीनत्व :-

प्राचीन काळापासून मानवाने स्वसंरक्षणार्थ निर्माण केलेल्या अनेक साधनापैकी किल्ले हे एक महत्वाचे साधन आहे. आजही उत्खननामध्ये या प्राचीन दुर्गांचे उध्वस्त अवशेष आढळतात. मानवी संस्कृतीच्या

विकासाबरोबर दुर्गबांधणीच्या तंत्रातही विकास होत गेला. टोळी राज्यांच्या विकासाबरोबर शेजारील शत्रूच्या संकटाच्या निराकरणाची गरज निर्माण झाली. विविध प्रकारच्या संहारक शक्तींना तोंड देण्याची खबरदारी घेण्यात येऊ लागली. यातून गडकोटांच्या वास्तू भक्कम व अभेद्य करण्यामध्ये दिवसें दिवस प्रगती झाली. भारतात महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश व राजस्थान येथे सर्वाधिक किल्ले आहेत. महाराष्ट्रातील सर्वोच्च किल्ला सालेरगड असून त्याची उंची १६१२.३ मीटर आहे. सातवाहन राजाने उभारलेला धोडप हा दुसरा उंच किल्ला आहे.^२ राजस्थानमधील किल्यांचे स्थापत्य खुपच प्रगत होते. मध्यप्रदेश मधील बुंदेलखंड, बहोलखंड नेमाडक्षेत्र उध्वस्त किल्यांनी गजबजलेले आहे. कर्नाटक, आंध्र, तामिळनाडूच्या किल्यांचे स्थापत्य शिल्पदृष्टीने महत्वाचे आहे. चालुक्यांची राजधानी बदामीचा किल्ला, हंपीच्या अवशेषांमध्ये त्या त्या साम्राज्यांचे वैभव प्रतिबिंबित होते. दिल्लीचा लाल किल्ला राष्ट्रीय ऐक्य आणि अस्मितेचे प्रतिक आहे. डॉ. भगवती शरण उपाध्याय यांच्यामते दिल्ली आग्राच्या किल्ल्यांसारखे सुंदर किल्ले साऱ्या आशियात नाहीत.^३

४) राज्याचे सार ते दुर्ग :-

संपूर्ण राज्याचे सार ते दुर्ग हे जाणण्याच्या शिवाजी महाराजांनी मावळ प्रांतातील मावळ्यांच्या सहकार्याने सहयाद्रीचा आश्रय घेण्याचे ठरविले. सामान्यातला सामान्य माणसातला असामान्य गुण हेरून आणि त्याप्रमाणे त्याच्यावर कामगिरी सोपवून त्यांच्याकडून असामान्य कामगिरी करून घेणारे शिवाजी महाराज फक्त थोर आणि महान इतपतथच मर्यादित नाहीत. तर त्यांची महानता शब्दांच्या पलीकडची आहे आणि म्हणून हुकूमत पन्हा अमात्य रामचंद्र बावडेकर आपला आज्ञापत्रात शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्य —निर्मितीच्या कार्यातील गड—कोट व दुर्गांचे महत्वसांगताना नमूद करतात की, "संपूर्ण राज्याचे सार ते दुर्ग. दुर्ग नसता मोकळा देश परचक्र येताच निराश्रय प्रजाभग्न होऊन उदध्वस्त होतो. देश उध्वस्त झाल्यावरी राज्य असे कोणास म्हणावे ? याकरिता पूर्वी जे जे राजे झाले त्यांनी आधी देशामध्ये दुर्ग बांधून तो तो देश शाश्वत करून घेतला आणि आले परचक्र संकट

दुगाश्रची परिहार केले. ज्यास राज्य पाहिजे त्यांनी गडकोट हेच राज्य, गडकोट म्हणजे राज्यलक्ष्मी, गडकोट म्हणजे खजिना, गडकोट म्हणजे सैन्याचे बल, गडकोट म्हणजे सुखनिद्रागार किंबहुना गडकोट म्हणजे आपले प्राणसंरक्षण असे पूर्ण चित्तात आणून कोणाचे भ्रवशावर न राहता आहे त्याचे संरक्षण करणे व नूतन बांधण्याचा हव्यास स्वतःच करावा. कोणाचा विश्वास मानू नये. ख्रिस्तपूर्व कालखंडातील सातवाहन राजे महाराष्ट्रातील किल्यांचे पहिले शिल्पकार, तर शिवाजी महाराज हे शेवटचे शिल्पकार होते. सातवाहन राजांनी महाराष्ट्राची आर्थिक व अध्यात्मिक स्थिती सुधारून महाराष्ट्राची संस्कृती घडविण्याचे चांगले कार्य केले. सातवाहनांनी धार्मिक केंद्राचे व्यापारी पेठांचे व अनेक घाटमार्गांचे रक्षण करण्यासाठी सहयाद्रीच्या दुर्गम डोंगर दऱ्याखोऱ्यांमधे ये डोंगरी किल्यांची उभारणी केली.”

५) महाराष्ट्रातील गड—किल्यांचे वास्तु शास्त्र व महत्व :-

दक्षिणेत किल्ल्यांच्या बांधकामात बहामनी सुलतानांनी उल्लेखनीय कामगिरी केली आहे. किल्ल्यांच्या बांधकामात चुना व वाळू यांचा वापर केला. किल्ल्यांच्या प्रवेशद्वारातील लाकडी दरवाजावर टोकदार लोखंडी खिळ्यांचा वापर केला. याशिवाय त्यांनी किल्लावरील तटबंदी बांधताना तोफा व बंदुकांसाठी विशिष्ट आकाराच्या वरून खाली अशा खिडक्या ठेवल्या होत्या. तसेच किल्ल्यांच्या तटावर लहानमोठ्या तोफा ठेवण्यासाठी निश्चित जागा तयार केल्या होत्या. किल्यांवरून शत्रूची टेहाळणी करण्यासाठी अत्यंत महत्वाच्या ठिकाणी सुरक्षित उंच मनोरे बांधले. तोफा बुदूका चालवण्यासाठी तुर्की व पोर्तुगिज लोकांना किल्यांवर ठेवले होते. किल्ले ही मराठी साम्राज्याची बलस्थाने होती. आणि याच किल्यांनी मराठी राज्याला सुरक्षितता दिली. दुर्ग/किल्ले हे शिवाजीच्या जीवनाचे अविभाज्य अंग होते तो त्यांचा प्राण होता. या किल्यांचा इतर भारतीय सत्ताधीशांना दारा वाटत होता. हे किल्ले राष्ट्राचे जीव की प्राण होते. तसेच महाराजाच्या विजयाचे आधारस्तंभ चढत्या पायऱ्या होत्या. महाराज म्हणतात “शेतकरी जसा बांध घालून शेताचे रक्षण करतो तसे किल्ले सभोवतालच्या प्रदेशाचे रक्षण करतात”. रामचंद्रपंत

अमात्यांच्या लिखाणामध्ये मराठ्यांच्या इतिहासात किल्यांनी बजावलेल्या कामगिरीचे उल्लेख प्रामुख्याने सापडतात ते आज्ञापत्रात म्हणतात “ किल्ला म्हणजे राज्याचे सर्वस्व, जर किल्ला नसेल तर त्या प्रदेशाचे संरक्षण करता येणे अशक्य आहे”. “राज्यव्यवहार कोशामध्ये ‘दुर्गवर्ग’ म्हणून एक स्वतंत्र २६ श्लोकांचे प्रकरण आहे. त्यात आलेल्या तत्कालीन म्हणजे सतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात रूढ असलेल्या परिभाषेवरून त्या काळाच्या गिरिदुर्गांचे स्थूल मानाने वास्तू बाबतचे जनमताचे चित्र रेखाटता येते. गिरिदुर्गांना ‘गड’ व इतर दुर्गांना ‘किल्ला’ असे म्हणतात. द्विपदुर्गांना ‘जंजिरा’ व नुसताच तटांकित गढीसारखा तटसंरक्षित भाग असेल त्याला ‘कोट’ असे संबोधित असत. गडाच्या डोंगराच्या बाजूस ‘कडे’ तुटलेले असत व ‘शिखरे’ असत. त्यासभोवती ‘तट’ व तटाला विशिष्ट जागी ‘बुरूज’ बांधीत असत. गडाच्या पायथ्याला ‘माची’ चे डोंगर असत व तिचे परचक्राच्या परिहारार्थ तोंड देता यावे म्हणून माचीचा बंदोबस्त करित व गडात एक ‘बाले किल्ला’ ही बांधीत असत, खंदक जेथे वलयाकार असे तिथे त्याला ‘रेवणी’ असे म्हणत. तटाच्या भिंतीत णीभोके ठेवलेली असत आणि त्यांना ‘जंग्या’ म्हणत त्यातून थेट पायथ्या पर्यंतच्या हालचालीवर गुप्तपणे लक्ष ठेवणे शक्य होत असे. गडकिल्यात हर एक लढाऊ वस्तूचा संग्रह म्हणजे ‘जकीरा’ असे व जीवनोपयोगी आवश्यक सामुग्रीचा भरपूर साठा ठेवीत हा साठा किमान एक दोन वर्षे गडावरील सर्व लोकांस भरपूर प्रमाणात मिळेल इतका शिल्लक ठेवला जाई.

समारोप निष्कर्ष :-

भारतातील शेकडोकिल्ले, कोट, गढया, आहेत. या किल्यांनी अनेक लढाया, कत्तली, जय, पराजय, बलिदान पाहिले आहे. हे किल्ले भूतकाळ जीवंत करतात. व नव्या पिढीला प्रेरणा देतात. पण ह्या नवी पिढीतील काही उत्साही मंडळी या ऐतिहासिक ठिकाणी येऊन दारू पिऊन धिंगणा घालतात. ज्या पूर्वजांनी या किल्यांच्या माध्यमातून एक ज्वलंत इतिहास लिहला. तो जतन करून ऐतिहासिक ठेवा जपण्याचे काम प्रत्येकाने प्रामाणिकपणे केले पाहिजे. महाराष्ट्रात साधारण साडेतीनशेवर किल्ले आहेत. काळाच्या ओघात

त्यातील काही नामशेष झाले आहेत व होण्याच्या मार्गावर आहेत. यातील प्रत्येक किल्याला स्वतंत्र इतिहास आहे. तिथला प्रत्येक दगड चिरा आपल्याला सजग करतो.

संदर्भ :-

१) कौटिलीय अर्थशास्त्र संपादक ज.स. करंदीकर व बा.रा. हिवरगावकर प्रकाशक ग.द. मुळे कर्जत भाग १ व २ — १९२७.

२) गद्रे प्रभाकर, भारतातील इतिहास प्रसिध्द किल्ले, आखिल महाराष्ट्र इतिहास प्रसिध्द किल्ले, अधिवेशन १ ले, निबंध संग्रह, १९९२ पृ. २

३) झा. द्विजेंद्रनारायण, श्रीमाजी कश्णामोहन (संपा), प्राचीन भारत का इतिहास, हिंदी माध्यम कार्यान्वय निर्देशालय, दिल्ली विश्वविद्यालय दिल्ली, १९८४, पृ. ८६

४) आज्ञापत्र.

५) शिवकाळातील दुर्ग व दुर्ग व्यवस्था महेश तेंडुलकर डायमंड प्रकाशन २००८ पृष्ठ क्र. ७८.

07

निपाणीची ऐतिहासिक गढी व भित्तीचित्रे यांचा संवर्धन दृष्टीने अभ्यास

सचिन हिंदुराव कोंडेकर
संशोधक विद्यार्थी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

करवीरकर छत्रपतींना शह देण्यासाठी पेशव्यांनी कोल्हापूर राज्याचा सीमेवरील तासगांव मिरज सांगली, कुरुंदवाड, इचलकरंजी व निपाणी येथील जहागीरदार संस्थानिक यांना नेहमीच प्रोत्साहन दिले. त्यापैकी करवीरकर दुसरे शिवाजी यांच्या काळात निपाणकर सिध्दोजी नाईक—निंबाळकर यांनी कोल्हापूर राज्याला अपमानास्पद अटी व तह स्वीकारायला लागला अशा पराक्रमी सिध्दोजीरावांनी आपले कायमचे निवासस्थान निपाणी परिसरात १७८० ते १७९० च्या दरम्यान सुमारे १७ एकरच्या परिसरात भुईकोट पध्दतीच्या राजवाड्यात बांधून घेतले.^१

वाड्याचे भौगोलिक स्थान

सदर वाडा कोल्हापूरपासून दक्षिणेस ३५ कि. मी. अंतरावर निपाणी शहरात (ता.चिकोडी, जि.बेळगाव) येथे नगरपालिकेच्या मागे आहे.

वाड्याचे वर्णन

या भुईकोट वाड्याला एकूण ५ तट होते यापैकी दोन तट गावाभोवती खोदलेल्या खंदकाच्या अलिकडे पलिकडे होते वाड्याभोवती खंदकयुक्त तटबंदी व आठ बुरूज होते. पैकी सध्या सात बुरूज सुस्थितीत आहेत. गावाभोवतीची तटबंदी चौकोनाकार होती.^२ वाडा मुख्य रस्त्यापेक्षा जवळपास २५ फूट सखलात असल्याने साधारण बशीसारखा आकार आहे. तट सुमारे २५ फूट

रूंद असून वरती निमुळता होत जातो. तटाची वरची बाजू सुमारे ७ फूट रूंदीची आहे. वाड्याला लागणारे दगड जोतिबावरून व शिसवी लाकूड कर्नाटकातील जंगलातून आणले आहे.^३

वाडा पूर्वमुखी आहे वाड्याच्या मुख्य चौकात येण्यासाठी पूर्वेकडून तीन प्रवेशद्वारे पार करावी लागतात. पहिला दरवाजा खंदकावर होता. खंदकावर ३० फूट लांबीच्या फळ्याचा पूल होता दुसऱ्या दरवाज्याला काटे दरवाजा म्हणतात कारण या दरवाज्याला हत्तीने धडका देवू नये म्हणून खिळे मारले आहेत. हा दरवाजा २५ ते ३० फूट उंच आहे काटे दरवाज्याच्या दक्षिणेला डाव्या हाताला भुयारी मार्ग आहे. तिसऱ्या दरवाज्याला कमान दरवाजा म्हणतात त्याच्यावर निशाण व नगरखाना आहे. हे प्रवेशद्वार दोन मोठ्या बुरूजाच्या मध्ये असून बुरूजाला गोळाबारी करण्यासाठी अनेक जंग्या आहेत. वाड्याभोवती संरक्षणासाठी तिहेरी तटबंदी आहे. तिसऱ्या दरवाज्यातून आपण ५०० फूट लांब व १०० फूट रूंद अशा दसरा चौकात येतो येथे निपाणकर दसऱ्याचे सोने लुटत तेथून पुढे हत्ती चौक आहे हा चौक खूप प्रशस्त आहे पूर्वी येथे हत्ती बांधत होते म्हणून याला हत्ती चौक म्हणतात.^४

या चौकाचे प्रवेशद्वारला लाख दरवाजा म्हणतात यावर सुंदर नक्षीकाम केले आहे. या चौकातील खालचे बांधकाम दगडी तर वरील बांधकाम वीटमध्ये केले आहे. हत्ती चौकात दहा चौकोनी भव्य खांब आहेत तसेच भिंतीमध्ये अनेक देवळ्या आहेत. तेथे पूर्वी पणत्या लावून चौक रात्रीसुद्धा झगमगत असे. या चौकाला लागूनच ३ फूट उंचीच्या चौथऱ्यावर सदर आहे. तळखडा दगडी व मजबूत चौकोनी आठ खांबांच्या शीर्षावर सुंदर नक्षीकाम केले आहे. आडव्या बडोद्याच्या टोकावर पक्षी, फुलांच्या आकृतीचे कोरीवकाम कोले आहे. सदरचे भरतकाम सुबक व रेखीव असून कोरीव काम नजरेत भरण्यासारखे आहे.^५

सदरेच्या डाव्या बाजूकडून राणीवसाकडे एक वाट जाते. तर उजवीकडे १०० फूट घेर असलेला व १०० फूट खोल असलेला तलाव आहे. ऐन उन्हाळ्यात ही तेथे भरपूर पाणी असते. विहीरीला लागूनच जलमहाल होता. परंतु इंग्रजाबरोबरच्या एका युद्धात जवळच

असलेल्या दारूगोळा कोठारावर तोफगोळा पडून मोठा स्फोट झाला व तो जलमहाल आणि वाड्याचा बराच भाग जळून खाक झाला. त्याचे उद्ध्वस्त चौथरे त्याच्या रचनेची साक्ष देतात. विहीरीच्या पश्चिमेस संध्यामठ असून पश्चिमेस फुलबाग होती.

सदरेतून आत गेल्यावर मुख्य चौक लागतो त्याला भवानी चौक म्हणतात कारण भवानी मंडपाभोवतालच्या व्हरांड्याच्या कोनाड्यात व कमानीत सुंदर चित्रे आहेत. कृष्णलिला हा त्या विषय आहे. सुईच्या अग्राहून बारीक रेखा किंवा करंगुळीच्या नखाएवढ्या लहान चेहऱ्यात भावदर्शन दाखवले आहे. तेथे निंबाळकर घराण्याची कुलदेवता भवानी मातेचे मंदिर आहे. दसऱ्यात मोठा शाही कार्यक्रम राजपरिवारातील लोक साजरे करतात. या चौकात अनेक लाकडी चौकोनी खांब दगडी तळखडकावर उभे आहेत. येथे विशेष नक्षीकाम दिसत नाही. या चौकाच्या मागे एक चौक असून तेथे तुळशी वृंदावन असल्याने त्याला तुळशी चौक म्हणतात. एकंदर तीन चौक असून पहिला कार्यालयिन उपयोगाकरीता, दुसरा राजघराण्यातील पुरुषमंडळीकरीता व तिसरा महिलांसाठी उपयोगात येत असावा. सदरेच्या उत्तर कोपण्यातून जीना आहे तेथून पहिल्या मजल्यावर दरबार हॉल आहे. दरबारमध्ये तीन बाजूनी बंदिस्त असूनही प्रकाश व वायुविजन पूर्व बाजूनी शक्य होते.^६ आठ सुरूच्या लाकडी खांबांच्या चार ओळी आहेत आयताकार आकार असून उत्तरेकडे तोंड करून उंच लाकडी सिंहासन आहे. दरबार हॉलचे छत लाकडी पट्ट्या मारून केले आहे वरती छतावर साधी कौले घातली आहेत. दरबार हॉलचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे भिंतीमध्ये अनेक देवळ्या किंवा कोनाडे असून त्यामध्ये सोन्याने मढवलेली अनेक भित्तीचित्रे आहेत. त्यापैकी बरीच चित्रे पशूपक्षी व धार्मिक पुरुषांची, देवदेवतांची संबंधीत रंगवली आहेत. दरबार हॉलच्या पुढे १० बाय १२ फूटाची खोली लागते. हे सिध्दोजीरावांचे शयनगृह होते. याला रंगमहाल असे म्हणतात या महालातही चित्रे आहेत. परंतु पावसाच्या पाण्यामुळे छतकाम व रंगकाम खराब होत आले आहेत.

रंगमहालासमोरील जिऱ्याने वर गेले असता

एक अंधारी खोली लागते. त्याला अंधार कोठडी म्हणतात विशेष शिक्षा झालेले लोक येथे टाकले जात. तिसऱ्या मजल्यावर पूर्वी २० फूट बाय ३० फूट इतका पाण्याचा हौद होता. बहुधा ही राजस्त्रियांची पोहण्याची जागा असावी याला जलमहाल असे म्हणतात.^९

पुढील जीन्याने वर जाता वाड्याच्या सर्वात उंच मनोऱ्यावर आपण पोहचतो हा टेहाळणी मनोरा (Watching Tower) असावा. वाड्याचा बराचसा भाग या ठिकाणावरून दिसतो. भवानी चौकाच्या उत्तर भागात भटारखाना होता तर दक्षिणेस राणीवसा होता. विहिरीला बारमाही झरा आहे. परंतु वाड्यातील इतर हौदात पाणी सोडण्यासाठी गावापासून दोन मैलावर असलेल्या शिरगुप्पी या डोंगर पायथ्याच्या गावाशेजारी एक मोठा तलाव बांधण्यात आला होता. तेथून काळ्या खापऱ्याच्या नळ्यातून ते पाणी वाड्यापर्यंत आणले होते. १९ व्या शतकाच्या सुरुवातीचे चित्रकाम आहे. दरबार हॉल व रंगमहाल सिध्दोजीरावांचे शयनगृह येथे चित्रकाम अजून शिल्लक आहे.^६

भित्तीचित्रांचे वर्णन

दरबार हॉल: येथील दरबार हॉल १६ मी. बाय १२ मी. आकाराचा असून पहिल्या मजल्यावर आहे. पूर्वेकडील बाजू मोकळी आहे दरबाराच्या, पूर्वेकडे तोंड असणाऱ्या बाजूच्या भिंतीवर चित्रे रंगवली आहेत. या भिंतीचे स्तंभानी नऊ भाग केले आहेत. त्यापैकी दोन बाजूला दरवाजे आहेत उरलेल्या सात भाग आयताकृती कमानयुक्त असून त्यामध्ये विविध आकाराच्या देवळ्या कोरल्या आहेत. यातील सात भागामध्ये असणारी चित्रकाम पुढील प्रमाणे.

भाग १ : मध्यभागी बकासुरवधाचे चित्र असून त्याच्या बाजूच्या लहान लहान भागात वेदाभ्यास करणारा ब्राम्हण, राधा व कृष्ण, शिवलिंगाची पूजा करणारा ब्राम्हण व पुन्हा राधाकृष्ण अशी चित्रे चितारलेली आहेत;

भाग २ : मध्यभागी श्रीकृष्ण जन्म, बाजूच्या लहान चौकटीत बसलेले राधा—कृष्ण, संगीतकार, काही अनोळखी देवता आणि पाना फुलांच्या आकृत्या चितारलेल्या आहेत;

भाग ३ : मध्यभागी कृष्णलीला असून, बाजूच्या

चौकटीत निरंजन विष्णू व फुलांच्या आकृत्या आहेत.

भाग ४ : मध्यभागी कृष्णाचे मथुरेत प्रयाण, त्याच्यावर आसनस्थ लक्ष्मी, बाजूच्या दोन्ही चौकटीत कृष्ण व राधा, राधेचे केस विंचरताना कृष्ण व पुजारी इ. चित्रे आहेत;

भाग ५ : मध्यभागी महिषासुरमर्दिनी आणि बाजूच्या चौकटीत स्वागत करणारी युवती व फुलांची नक्षी चितारलेली आहे;

भाग ६ : मध्यभागी आसनस्थ देवता आहे. डावीकडच्या आयताकृती चौकटीत शिवपार्वती तर उजवीकडील चौकटीत लक्ष्मी—नारायण व गरूड आणि इतर चौकटीत फुलांची नक्षी आहे.

भाग ७ : यातील प्रत्येक भाग १.४० मी. बाय १.४० मी. असून त्यामधील चौकटी ५५ से.मी. बाय ४० से.मी. आकाराच्या आहेत. म्हणजेच ही लघुचित्रांची मालिका असल्याचे स्पष्ट होते.

गिलावा केलेल्या भिंतीवर जलरंगांच्या सहाय्याने ही चित्रे काढली आहेत. या चित्रांतील देवतांनी पारंपारीक पोशाख परिधान केला आहे. तसेच दक्षिणेकडील देवतांसारखा उंच मुकुट घातले आहेत. पुरुष पात्रांनी पगडी घातली आहे. त्यामुळे ते मराठा परंपरेबरोबरच, दख्खनी व राजस्थानी चित्रशैली—परंपरेचा प्रभाव दाखवतात.

रंगमहाल: दरबार हॉलच्या वरच्या मजल्यावर डाव्या बाजूला व्हरांडा असून त्या व्हरांडाच्या अगदी कडेला पूर्वमुखी ५ मी. बाय ५ मी. आकाराची लहानशी खोली असून ते सिध्दोजीरावांचे शयनगृह होते. त्याला रंगमहाल म्हणतात. त्याला एकच खिडकी असून ती खोली थोडी अंधारी आहे. या खोलीच्या चारही भिंतीवर चित्रे कोरली आहेत. सर्व भिंतीच्या खालच्या भागाला लाल रंग दिला असून वरच्या बाजूस चित्रे रंगवली आहेत. मुख्य विषय असलेली चित्रे १.४० मी. बाय १ मी. या आयताकृती भागात रंगवली असून लहान चित्रे ४५ से.मी. बाय १ मी. अशा भागात रंगवलेली आहेत. त्याभोवती पाना—फुलांची वेलबुट्टी रंगवली आहे.

पूर्वेकडे तोंड असलेली भिंत: या भिंतीच्या डाव्या बाजूस द्रौपदी स्वयंवराचे एकमेव चित्र आहे. या भिंतीवर उन्हा—पावसाचा परिणाम झाल्याने चित्र

बरेच खराब झाले आहे.

पश्चिमेकडे तोंड असलेली भिंत : या भिंतीवरील चित्राचा मुख्य विषय **कृष्णलीला** आहे. हे चित्र सुमारे १.४०मी. बाय १मी. या आकाराचे आहे. इतर चित्रात राधा—कृष्ण बागेत एकत्र बसले असताना सारीपाट (Chausar) खेळत असताना दाखवले आहेत.

उत्तरेकडे तोंड असलेली भिंत : या भिंतीवर १.४०मी. बाय १मी. आकाराची दोन मोठी चित्रं आहेत. त्यापैकी एका चित्रात **श्रीकृष्ण तुला**, तर लहान चित्रात **कृष्ण राधेलासतवताना व चुंबन घेताना दाखवला आहे.**

दक्षिणेकडे तोंड असलेली भिंत: या भिंतीवरच्या चित्रात **राधा—कृष्णाच्या** अनेक लीला दाखवल्या आहेत. यामध्ये कृष्णाने राधेचा हात पकडल्याचे, मंचकावर बसलेल्या कृष्णाला राधा वाटीतून काही देत असल्याचे, कृष्ण राधेची छेड काढताना, कृष्ण राधेचे चुंबन घेताना, कृष्ण राधेचे घुघट खोलताना अशी चित्रे आहेत.या चित्रांच्या उजव्या बाजूस मोठी फुलदाणी रंगवली आहे. याठिकाणी वैविध्य दाखवणारी भरपूर चित्रे आहेत. सर्व चित्रांतील स्त्रीया अतिशय नाजुक असून, सुंदर चेहरे व वळणदार देहाच्या आहेत.^९

संपूर्ण इमारतीवरील चित्रे तत्कालिन राजस्थानी किंवा मराठा शैलीचा प्रभाव दाखवतात. सर्व चित्रात आकाशासाठी अतिशय अरूंद पट्टी दर्शवली आहे. काही झाडे, जलाशय असणारी बाग/उद्याने व कारंजे यांची योजना केलेली दिसते. पुरुषी पेहराव पारंपारीक व तत्कालिन वेशभुषा केलेले आहेत. सर्व स्त्रियांचे पोशाख साडी चोळी असे मराठा पध्दतीचे आहेत.

संवर्धनाची गरज

लाकूड नाशवंत असल्याने कुजत आहे, जुनी कौले खराब झाली आहेत.बऱ्याच ठिकाणी पावसाळ्यात गळती होत असल्याने भित्तीचित्रे नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत. सद्या दादाराजे वाड्याची देखभाल आपल्या परीने करतात परंतु पूर्वीसारखे उत्पन्न नसल्याने त्यांचे प्रयत्न अपुरे पडत आहेत तरीया वास्तूचे ऐतिहासिक महत्व जाणून घेवून लागणारा देखभाल खर्च राज्य शासन हेरिटेज समितीमार्फत उपलब्ध करून देण्याची गरज आहे.

(Endnotes)

1. Rajeyadav Udaysing, Ground Rampart fort Nipani, Sovenir, Role of fort in Indian history, Vevekanand College Kolhapur, 27-28 Sept. 2013 Page 124.
2. Bongarde B.P., Sdhohirao Nimabalkar Desai and his times unpublished M.Phil thesis, Shivaji University, Kolhapur 1989 Page 9.
3. RajeYadav op-cit 125.
4. मुलाखत, श्रीमंत दादाराजे निपाणीकर देसाई, दि. २६ मे २०१५.
5. Bongarde B.P. op-cit Page 15
6. Ibid
7. दादाराजे उपरोक्त.
8. Kamal Chavan Maratha Murals, (Late medieval painting of the Deccan 1650-1850 A.D.) Phd thesis, University of Ponna 1978. Page No.64.

08

गड किल्ल्यांचे संवर्धन काळाची गरज

डॉ.सौ.संगीता संपत पाटील

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, पलूस
ता.पलूस जि.सांगली

Affiliated to Shivaji University, Kolhapur

प्रस्तावना —

प्राचीन काळापासून भारतीय युद्धशास्त्रात किल्ल्यांना महत्वाचे स्थान आहे. जगातील अनेक देशांपैकी भारतात सर्वाधिक किल्ले आहेत. त्यापैकी मराठी भाषिक प्रदेशात सर्वाधिक किल्ले आहेत. आर्य चाणक्याच्या अर्थशास्त्रामधेही किल्ल्यांच्या महत्वाची चर्चा आहे. प्राचीन राजीनीतज्ञ शुक्राचार्य यांनी किल्ल्यांचे महत्त्व वर्णन करताना म्हटले आहे, 'किल्ल्यांच्या आश्रयाने एक सशस्त्र माणूस शंभर योद्ध्यांशी लढू शकतो व शंभर योद्धे दहा हजार माणसांशी लढू शकतात यास्तव राजाने किल्ल्यांचा आश्रय घ्यावा, मध्ययुगात तर संरक्षण आणि आक्रमण या बाबतीत किल्ल्यांचे मोठे योगदान आहे. मध्ययुगात परकीय आक्रमणाविरूद्ध दुर्ग मोठ्या प्रमाणात उभे राहिले महाराष्ट्राची अस्मिता त्यातूनच जीवंत राहिली स्वातंत्र्याचा कोट करून दुर्ग हे धर्माधि शत्रूविरूद्ध उभे राहिले.

शिवकालीन प्रशासनाचा महत्वाचा भाग म्हणजे किल्ला मराठ्यांच्या इतिहासामध्ये किल्ल्यांना महत्वाचे स्थान आहे. शिवाजी राजे म्हणजे गड आणि गड म्हणजे शिवाजी राजे असे समीकरणच झाले आहे. भक्कम गड किल्लांच्या आधारेच शिवरायांनी परकीय आक्रमण पचवून धर्माधि सत्ताधीशांना नामोहरम केले. गड किल्ले आपल्या इतिहासाची साक्ष पटवून देतात. वर्षानुवर्षे अंगावर ऊन, पाऊस, वारा, झेलत हे गड किल्ले आजही सक्षमपणे उभे आहेत. ते सांगतात, या

मातीतील मराठ्यांच्या पराक्रमाच्या गाथा, छत्रपती शिवराय आणि त्यांच्या मावळ्यांनी गाजवलेल्या लढायांच्या पराक्रम, मात्र काळाच्या ओघात या ऐतिहासिक गड किल्लांची पडझड सुरु आहे. या गड — किल्ल्यांचे संवर्धन आणि जतन करणे ही आज काळाची गरज आहे. भविष्यकाळात याचा उपयोग करून घेता येईल जगात इतरत्र कोठेही इतके किल्ले नाहीत इतके किल्ले महाराष्ट्रात, यादव, कंदब, बहमनी, मोगल, दक्षिणी पातशाह्या, मराठे, पेशवे, हवशी, पोर्तुगीज, डच, इंग्रज अशा वेगवेगळ्या काळातल्या सत्ताधीशांनी या देशात किल्ले बांधले महाराष्ट्रातील दुर्ग आणि छत्रपती महाराजांचे एक अतूट नाते आहे. जुलमी सत्तेतून त्यांनी महाराष्ट्र स्वतंत्र केला. त्यासाठी त्यांनी अनेक किल्ले शत्रूपासून हिरावून घेतले काही स्वतः बांधले.

किल्ल्यांचा उपयोग —

जगात इतरत्र कोठेही इतके किल्ले नाहीत इतके किल्ले महाराष्ट्रात आहेत. सातवाहन राजवंशापासून ते राष्ट्रकूट, चालुक्य, शिलहार, यादव, कंदब, बहमनी, मोगल, दक्षिणी पातशाह्या, मराठे, पेशवे, हवशी, पोर्तुगीज, डच, इंग्रज अशा वेगवेगळ्या काळातल्या सत्ताधीशांनी या देशात किल्ले बांधले महाराष्ट्रातील दुर्ग आणि छत्रपती महाराजांचे एक अतूट नाते आहे. जुलमी सत्तेतून त्यांनी महाराष्ट्र स्वतंत्र केला. त्यासाठी त्यांनी अनेक किल्ले शत्रूपासून हिरावून घेतले काही स्वतः बांधले.

आक्रमक करणाऱ्या फौजेच्या मार्गाना धोका उत्पन्न करून तिचे आक्रमण रोखणे, किंवा आक्रमणाची गती मंद करणे, हा संरक्षणाच्या कामातील किल्ल्यांचा मुख्य हेतू असतो. म्हणूनच महत्वांच्या वाटांवर सहज छापे घालता येतील

इतपत अंतरावर किल्ले बांधलेले असतात. महाराष्ट्रासारख्या डोंगराळ प्रदेशात युद्धतंत्र व प्रशासन या दुष्टीने किल्ल्यांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. रामचंद्र पंत अमात्यांनी आपल्या 'आज्ञापत्रात' गडकोट म्हणजे राज्य, गडकोट म्हणजे राज्याचे मूळ असे म्हटले आहे. ते योग्यच आहे.

छत्रपती शिवाजी महाराज—दुर्गाचे स्वामी —

शिवाजी महाराजांनी दुर्गरचना, त्यांची गरज,

उपयोग, महत्व, स्थान, आवश्यकता इ.गोष्टींचा अतिशय सुक्ष्म अभ्यास केला. मध्ययुगात छत्रपती शिवाजी महाराजांनी दुर्गाचा उपयोग स्वराज्यासाठी मोठया प्रमाणात करून घेतला. शिवाजी महाराज खऱ्या अर्थाने दुर्गाचे स्वामी होते, कारण ते किल्यातच जन्मास आले व किल्ल्यातच मरण पावले. महाराजांनी गडांच्या आश्रयाने आणि त्यांच्या सहाय्याने नूतन मराठी राज्याची स्थापना करून इथल्या किल्ल्यांचा असा दारा निर्माण केला की, त्यांच्या किल्यांकडे पाहताच शत्रूच्या हृदयात धडकी भरू लागली.

शिवाजी महाराजांनी दुर्गांना सुवर्णकाळ प्राप्त करून दिला त्यांचे दुर्ग म्हणजे त्यांच्या शत्रूंना धाक होता. त्यांच्या राष्ट्रांची ती संवर्धन भूमी होती. शिवरायांनी या दुर्गांच्या आश्रयाने संपूर्ण भारताचा इतिहासच बदलून टाकला. मराठी राज्यावर आलेली संकटे किल्ल्यामुळेच टाळता आली. रियासतकार सरदेसाई म्हणतात, 'प्रत्येक किल्ला हा शिवरायांच्या राज्य मालिकेतील एक अवयव होय. या बहुमोल दुर्ग मलिकेने महाराजांनी आपले राज्य बंदिस्त केले.त्यांनी आपली अचाट कृत्ये या किल्ल्यांच्या सहाय्याने तडीस नेली. शिवरायांनी मिळवलेला बहुतेक पैसा हा किल्ल्यांची बांधणी करून ते सुरक्षित ठेवण्यातच खर्च झाला. आरमाराचे महत्व ओळखून सागरी किल्ले बांधले. महाराजांवर अनेक आणीबाणीचे प्रसंग आले. त्यामधून त्यांची सुटका या किल्ल्यांनीच केली. कित्येक किल्ले संरक्षणाच्या दुष्टीने तर काही शत्रूवर अनपेक्षित हल्ला करून त्याला सैरभैर करून टाकण्यासाठी राजे उपयोगात आणीत असत. शिवरायांनी आपली राजधानी राजगड या किल्ल्यावर निर्माण करून किल्ल्याचे महत्व जगाला पटवून दिले. राजगड, रायगड, तोरणा यांना इतके अभेद्य बनविले की, त्यांच्या हयातीत या किल्यांकडे वाकडया नजरेने पाहण्याचे धाडस त्यांचे शत्रू करीत नव्हते.

शिवाजी महाराजांनी वयाच्या पंधरासोळा वर्षापासून दुर्ग बांधणीला सुरवात केली आणि आयुष्याच्या अखेरीस सुध्दा ते काम चालू होते. महाराष्ट्रातील गडकोट हे आपल्या दृष्टीने राज्याचे आधारस्तंभ आहेत. ताठ मानेन कसं जगाव हे किल्यांच्या इतिहासातुन

समजत महाराष्ट्रातील सांस्कृतिक जीवनाची परंपरा राखण्याचे कार्य दुर्गामुळे शक्य झाले. आपल्या वीरतापूर्ण इतिहासाचे साक्षीदार हे गडकोट आहेत. इतिहासाच प्रतीक समजले जाणारे हे किल्ले जाज भावी पिढीला चैतन्य आहे.

गड किल्ले संवर्धनासाठी राज्य शासनाची भूमिका

महाराष्ट्र शासनाने महाराष्ट्रातील गडकिल्ल्यांचे मुळ स्वरूपात जतन करणे, त्यांचे ऐतिहासिक महत्व कायम राखणे तसेच या किल्यांची दुरूस्ती, संरक्षण व देखभाल करणेसाठी गडकिल्ले संवर्धन समिती नेमण्यात आली आहे. सांस्कृतिक कार्यमंत्री विनोद तावडे यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमण्यात आलेल्या या समितीमध्ये प्रमुख मार्गदर्शक म्हणून इतिहासतज्ञ विनोद बेडेकर व पांडुरंग बलकवडे यांची नियुक्ती केली. समितीमार्फत दुर्गसंवर्धन करणाऱ्या गडप्रेमींसाठी मुंबई, पुणे, औरंगाबाद नागपूर इथे कार्यशाळा घेणेत आल्या. राज्यात सुमारे ३१७ किल्ले आहेत. त्यांपैकी ४७ किल्ले राष्ट्रीय संरक्षित असून ते केंद्र शासनाच्या पुरातत्व विभागाच्या अखत्यारीत आहेत. ४९ किल्ले राज्यसंरक्षित असून ते महाराष्ट्र शासनाच्या पुरातत्व व वस्तुसंग्रहालयांच्या अखत्यारीत आहेत.

राज्यातील रायगड हा किल्ला केंद्र शासनाच्या भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण विभागाअंतर्गत येतो. रायगड 'राष्ट्रीय स्मारक,, म्हणून घोषित करणेत आला आहे. महाराष्ट्र शासनाने रायगड किल्ला जतन, संवर्धन व पर्यटन विकास करण्याचे काम हाती घेतले आहे. तसेच सिधुदुर्ग किल्यासाठी आधिकचा निधी केंद्र शासनाकडे मागण्यात आला आहे. गडकिल्ले संवर्धन , दुरूस्तीबरोबरच राज्यातील किल्ल्यांबाबतचे स्वतंत्र गॅझेट काढणे, दुर्गप्रेमीचे संमेलन भरविणे, सोयीनुसार जिल्हानिहाय समित्या नेमणे इ.उपक्रम हाती घेण्याचे गडकिल्ले समितीने ठरविले आहे.

सर्व गडकिल्ले म्हणजे ऐतिहासिक स्मारके आहेत.त्यांचे संवर्धन शास्त्रशुध्द पध्दतीनेच झाले पाहिजे सर्वसाधारणपणे आपली अशी समजूत असते. की दुर्गसंवर्धन म्हणजे गड किल्ल्यांवर जाऊन तिथे जे पडलेले बांधकाम आहे. ते दुरूस्त करणे तटबंदीच्या पडलेल्या भिंती पुन्हा उभ्या करणे, दरवाजे वाडे पुन्हा

बांधणे, पण याला दुर्गसंवर्धन म्हणत नाहीत. डॉ. सचिन जोशी यांनी आपल्या लेखात याचा सविस्तर आढावा घेतला आहे. ते लिहतात. कोणत्याही ऐतिहासिक वास्तूच्या संवर्धनाची पुरातत्वज्ञानी ठरविलेली एक नियोजित पध्दत आहे. किल्ल्यांचे संवर्धन करण्यासाठी तीन पायऱ्यांचा वापर करणे गरजेचे आहे.

१) वास्तूचे सर्वेक्षण —

संवर्धनातील पाहिली पायरी म्हणजे वास्तूचे अत्याधुनिक पध्दतीने सर्वेक्षण करणे. पुरातत्वीय सर्वेक्षण, जी.आय.एस, जी.पी.एस, रेखाटने या सगळ्या साधनांचा एकत्रित वापर केला असता योग्य सर्वेक्षण होते. दुर्गसंवर्धन करताना किल्ल्यांची ऐतिहासिक माहिती गोळा करून किल्ल्यावरील पुरातन वास्तू, स्थळे यांचा शोध घेवून लेखी नोंद ठेवली पाहिजे, अशा वास्तूची स्थाननिश्चिती जीपीएस या आधुनिक सहाय्याने केली जावी. टोटल स्टेशन सर्व्हेच्या माध्यमातून गडावरील विविध वास्तूची अचूक मोजमापे मिळू शकतात. किल्ल्यांचे अशा पध्दतीने सर्वेक्षण झाले तर वास्तूचे मुळ स्वरूप, त्यांची मोजमापे याबाबतची माहितीचा उपयोग होवून किल्ल्यांचे जतन करता येते.

२) वास्तूची दुरुस्ती —

वास्तूची दुरुस्ती करण्यापूर्वी त्या वास्तूचा अभ्यास करायला हवा. ती वास्तू किती मोठी आहे. भिंती पडल्या आहेत की? दुरुस्तीची गरज आहे की? कोणत्याही वास्तूची दुरुस्ती करताना नव्याने बांधकाम करू नये. वास्तूला आधार देण्याइतपत बांधकाम करावे.

३) वास्तूचे जतन —

तटबंदी म्हणजे गड किल्ल्यांवरील महत्त्वाची आणि मोठी वस्तू होय. तटबंदीतून पाणी गडाबाहेर जाण्यासाठी ठिकठिकाणी जागा असाव्यात. धार्मिक वास्तूची डागडुजी करताना मूळ बांधकामासारखे करण्याचा प्रयत्न असावा. शिलालेखाचे जतन करण्यासाठी प्रथम त्याचे वाचन करून घेवून ते प्रसिध्द करावे. ज्या रसायनांची शिलालेखाच्या दगडाशी प्रकिया होणार नाही, अशीच रसायने वापरावीत कारण वातावरणाच्या बदलाचा थेट परिणाम होणार नाही. आपल्याला वाटतील ती झाडे लावू नयेत गडाच्या

सुशोभीकरणासाठी कोणती झाडे लावातील यांचे मार्गदर्शन वनअधिकाऱ्याकडून घ्यावे. व गड कोटांचे सौंदर्य राखले जावे.

गड संवर्धनात आपली जबाबदारी —

गोंविदाग्रजांनी महाराष्ट्राचे वर्णन करताना म्हटले आहे.

रकट देशा, कणखर देशा, दगडांच्या देशा,
नाजूक देशा, कोमल देशा, फुलांच्याही देशा ,,

अनेक कवींनी, साहित्यिकांनी महाराष्ट्राचे वर्णन करताना असच महाराष्ट्राच वर्णन केले. महाराष्ट्र हा रकट देश आहे. त्यामागची प्रेरणा म्हणजे आपल्या या महाराष्ट्रातील सहयाद्री आहे. या सहयाद्रीच्या अंगा खांद्यावर उभे असलेले कितीतरी गड किल्ले आहेत या गड कोटांचे संरक्षण करणे आपली जबाबदारी आहे. राज्यातील सर्व किल्ले, ऐतिहासिक वास्तूचे जतन आणि पर्यटन हा आकर्षणाचा विषय आहे. ऐतिहासिक ठिकाणांना पिकनिक पॉइन्ट म्हणून लोक येथे जातात. गिर्यारोहण करणेसाठी सुध्दा आज हौसी पर्यटक किल्ल्यावर जातात. आज हजारो पर्यटक दररोज किल्ल्याला भेटी देतात.या राज्याचा रकटपणा, कणखरपणा, स्वाभिमान आजही किल्ल्यांच्या रूपाने टिकून आहे. महाराष्ट्राच्या या अस्मितेला आपल्या बेजबाबदार वागण्याने बाधा येणार नाही याची काळजी आपणच घेतली पाहिजे.

आज अनेक पर्यटक आपल्या वागण्याने या वास्तूचे सौंदर्य नष्ट करताना दिसतात. फ्लॅस्टीकचा कचरा मोठ्या प्रमाणात करणे, किल्ल्यांच्या तटबंदीवर, बुरूजावर प्रेमी युगलांची नावे लिहणे, सेल्फी, मस्ती, दंगा या नादात वास्तूचे महत्व विसरतो, दारू पिऊन धिंगाणा घालणे, बाटल्या फोडणे, मारामारी करणे हे सर्रास प्रकार गडावर होताना दिसतात. हा सगळा बेजबाबदारपणा, अस्वच्छता, वास्तूची नासधूस करण्याची पध्दती याला आपणच जबाबदार आहोत. आपला इतिहास आपण अभिमानाने सांगतो, शिवजयंती, शिवराज्याभिषेक दिनी आपण फक्त गुणगान गातो. आणि ऐतिहासिक ठेव्याबाबत अंसवेदनशील वागतो. आपला ऐतिहासिक ठेवा आपण जपला पाहिजे. आपण आपली नैतिक जबाबदारी म्हणून पुढाकर घ्यायला

पाहिजे 'दुर्ग संवर्धन ही माझी जबाबदारी नाही का, ? या प्रश्नाने भेडसावले पाहिजे आज अनेक संस्था गडकिल्ले संवर्धनासाठी काम करीत आहेत. त्यामध्ये सामील झाले पाहिजे. किल्ल्यांचे महत्व मुलांना समजून सांगितले पाहिजे. ऐतिहासिक माहिती सांगणाऱ्या चित्रफिती, फिल्म परिसंवाद याद्वारे प्रबोधन केले पाहिजे यामध्ये आपल्याबरोबर सर्व समाजाला समावून घेतले पाहिजे.

सारांश —

महाराष्ट्र राज्य हे देशात एकमेव राज्य आहे, की इथे मोठ्या संख्येने गडकिल्ले आहेत. शिवाजी महाराज जसे आत्मीयतेचे जिव्हाळयाचे, अभिमानाचे द्योतक आहेत. तितकाच अभिमान मराठी माणसाला गड किल्ल्यांचा आहे. गड किल्ला हा स्फूर्तीस्थान जसा आहे तसा अभ्यासाचा विषय ही आहे. एखाद्या किल्ल्यांचा विचार केला तर तेथे इतिहास भूगोल, समाजशास्त्र, स्थापत्यशास्त्र नाणेशास्त्र, ऐतिहासिक सामाजिक शास्त्र, मानव्यशास्त्र, त्या गडाभोवतालचे वन्यजीवन इ.अनेक शाखांच्या माध्यमातून गडांचा अभ्यास करता येतो.

महाराष्ट्रात असे एकापेक्षा एक सरस दुर्ग आहेत. या दुर्गांच्या आश्रयाने अनेक सत्ता उदयास आल्या. राजगड, तोरणा, रायगड सारखे दुर्ग चौकीचे ठिकाण म्हणून वापरण्यात येवू लागले. या गडांकडे पाहण्याचे धारिष्ट देखील मुस्लीम सत्तांनी दाखविले नाही. शिवकाळातील राज्यकारभार व संरक्षण व्यवस्थेत किल्ले हा महत्वाचा समजला जात होता. किल्ले म्हणजे राज्याचे आधारस्तंभ राज्याचा पायाच असल्याने त्या काळात शेकडो किल्ले बांधले गेले. पण आज त्याची दुरावस्था आपल्यामुळेच झाली आहे. शिवरांयानी या दुर्गांच्या आश्रयाने संपूर्ण भारताचा इतिहासच बदलून टाकला. पण आज आम्ही बेजबाबदार वागणूकीने किल्ल्यांची दुर्दशा करून टाकली. ही वृत्ती बदलून आपण गडांचे संरक्षण व संवर्धन केले पाहिजे गड चढले पाहिजे. तिथे फिरले पाहिजे. त्यांचा इतिहास जाणून घेण्याची जिज्ञासा जागृत ठेवली पाहिजे. या वास्तूचे जतन आपण केल नाही तर दुसर कोण करणार ? आज अनेक संस्था यासाठी प्रयत्न करतात

त्यामध्ये सामील होवून आपली ऐतिहासिक वास्तू जतन करण्याची नैतिक जबाबदारी आहे याची जाणीव झाली पाहिजे.

आपला गड, किल्ले, ऐतिहासिक वास्तू संवर्धन करण्यासाठी प्रबोधन होणे गरजेचे आहे. आपल्या वारसाचे जतन आपणच केला पाहिजे हा विचार रूजवून तो बळावला पाहिजे. आजचा महाराष्ट्र हा इतिहासाच्या कर्तबगारीवर उभा आहे. महाराष्ट्राच्या ऐतिहासिक परंपरेतून बोध घेऊनच आपण आपले भविष्य घडवू शकतो आणि आपली पुढची पिढी कालचा हा उज्ज्वल इतिहास समजावून घेवून उद्याचे उज्ज्वल भविष्य घडवू शकते.

संदर्भ :

- १) मेंहदळे गजानन भास्कर, श्री राजा शिवछत्रपती, भाग १, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, मार्च २००७
- २) पवार जयसिंगराव, प्रमुख संपादक, छत्रपती शिवाजी महाराज स्मृतिग्रंथ, महाराष्ट्र राज्य पाठयपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे, २०११
- ३) अक्कलकोट सतीश, शोध शिवछत्रपतींच्या दुर्गांचा, सहयाद्री दुर्गभ्रमण मंडळ, सांगली २००९
- ४) चिले भगवान, गडकोट शिवस्पर्श प्रकाशन, कोल्हापूर २००५
- ५) डॉ.गद्रे प्रभाकर, भारतीय इतिहास आणि संस्कृती, त्रैमासिक, एप्रिल जून २०१५
- ६) डॉ.शहा जी.बी, भारतीय इतिहास आणि संस्कृती, त्रैमासिक, जानेवारी मार्च २०१४
- ७) सरदेसाई बी.एन, शिवाजी व शिवकाल फडके प्रकाशन, कोल्हापूर २००१
- ८) सरदेसाई बी.एन. इतिहासलेखन परिचय, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर २०१२
- ९) फडके वर्षा, लेख, प्रहार, २ मे २०१५
- १०) डॉ. जोशी सचिन लेख, महाराष्ट्र टाइम्स, रविवार मटा, २५ऑक्टो२०१५
- ११) mnsblueprint.org
- १३) बुरांडे चंद्रशेखर, लेख, लोकसत्ता, ६ फेब्रु २०१६

मिरज विद्यार्थी संघ वाचनालय खरे मंदिर, मिरज

प्रा.डॉ.सौ. मंजिरी म. कुलकर्णी
सहयोगी प्राध्यापक,
कन्या महाविद्यालय, मिरज

मिरज हे ऐतिहासिक शहर आहे. या शहराला प्राचीन काळापासून इतिहास आहे. तसेच धार्मिक, सांस्कृतिक व वैद्यकीय वारसा या शहरास लाभलेला आहे. त्या अनुषंगाने ज्ञान प्रसारकरून जनतेच्या बौद्धिक, मानसिक व सांस्कृतिक विकासास सहाय्य करण्याच्या उद्देशाने दि. ९ नोव्हेंबर १९१९ रोजी 'मिरज विद्यार्थी संघा' ची स्थापना झाली. त्याकाळातील विद्यार्थ्यांच्या समाजहिताच्या तळमळीतून महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांचाच नव्हेतर सर्व ज्ञानेच्छुंच्या जाती—धर्म— निरपेक्षपणे संस्थेच्या कार्याची व्याप्ती वाढू लागली. जो जो ज्ञानार्थी तो 'विद्यार्थी' ही संस्थेच्या नावा मागील व्यापक वैचारिक भूमिका आहे. थोर इतिहास संशोधक श्री. वासुदेव वामन शास्त्री खरे यांच्या स्मरणार्थ खरे मंदिर ही वास्तू बांधण्यात आली. ^१ या स्मारका संबंधी मूळ कल्पना अशी की, स्मारक निधीतून जमा झालेल्या रकमेचा उपयोग ऐतिहासिक लेख संग्रहाचे उर्वरीत कार्यपूर्ण करावे पण ती जबाबदारी शास्त्री बुवांचे चिरंजीव यशवंतराव खरे यांनी स्वतः स्वीकारल्यामुळे त्या स्मारकनिधीतून स्मारक मंदिराच्या इमारतीचे बांधकामपूर्ण करून ती इमारत मिरज विद्यार्थी संघाकडे ग्रंथ संग्रहालयाकरिता सुपूर्त केली. १८ ऑक्टोबर १९२५ रोजी तत्कालीन संस्थानचे अधिपती श्रीमंत गंगाधरराव बाळासाहेब पटवर्धन यांचे शुभ हस्ते उदघाटन झालेला ग्रंथालयाचे 'न हि ज्ञानेन सदृश पवित्र मि ह विद्यते' हे ब्रीद वाक्य होते.^२

नटसम्राट बालगंधर्व यांची देणगी—

नटसम्राट बालगंधर्व यांना वासुदेव शास्त्री खरे यांच्या विषयी मोठा आदरभाव होता. आपली नाटक मंडळी मिरजेस येईल तेव्हा नाटकाचा प्रयोग शास्त्रीबुवांच्या स्मारकाच्या मदतीसाठी करू असे आश्वासन त्यांनी खरे कमिटीचे अध्यक्ष गणेश कृष्ण आगाशे यांना दिले. त्याप्रमाणे 'गंधर्व नाटक मंडळी' च्या मिरजेतील मुक्कामात १२ मार्च १९३० रोजी स्वयंवर या लोकप्रिय नाटकाचा प्रयोग करून बालगंधर्वांनी १९८६/— रुपये मिरज विद्यार्थी संघास दिले. त्यातून खरे मंदिराचा पहिला

et y k nHk j kfgy k^३
समाज प्रबोधनाची विविध कार्ये —

ज्ञान प्रसाराच्या उद्देशानुसार स्थापनेपासून मुक्तद्वार असलेले वाचनालय, ग्रंथसंग्रहालय, वसंत व्याख्यान माला, वक्तृत्व, विविध स्पर्धा, व्याख्याने, प्रवचने, परिसंवाद, संगीतादिललितकला, प्रदर्शने असे आयोजित केले जाणारे उदबोधक व रंजक कार्यक्रम, गुणी व हुशार विद्यार्थ्यांस पारितोषिक व अन्य प्रकारे प्रोत्साहन विद्यार्थ्यांसाठी अभ्यासिका, बालकुमारांसाठी स्वतंत्र कक्षात वाचन साहित्य व रंजक सुविधा, महिलांसाठी वाचनाचे उपयुक्त साहित्य असे लोक शिक्षणाचे उपक्रम चालतात.

शासकीय मान्यता व अनुदान—

सन १९५०—५१ हया वर्षी मुंबई सरकारने संस्थेस 'तालुका वाचनालय' अशी मान्यता दिली. त्यानंतर महाराष्ट्र शासनाकडून ही मान्यता पुढे चालू असून १९७७—७८ हया वर्षी संस्थेस 'ब' वर्गातून 'अ' वर्ग तालुका वाचनालय ही वरची श्रेणी मिळाली. शासनाकडून संस्थेस प्रतिवर्षी परिक्षण अनुदान व प्रसंग परत्वे विशेष अनुदान दिले जाते.

मान्यवरांच्या भेटी व आशीर्वाद —

लोकमान्य टिळक, महात्मागांधी, महर्षीकर्णे, काळकर्तेशि.म.परांजपे, स्वातंत्र्यवीर सावरकर आचार्य विनोबा भावे इ. मान्यवरांनी या ग्रंथालयास भेट देवून स्वतःच्या हस्ताक्षरात आशीर्वाद दिले आहेत. ते ग्रंथालयाचे प्रेरणास्थान व शाश्वत धन आहे.^४

राजाराम मोहनराय ग्रंथालय प्रतिष्ठान, कलकत्ता यांचे अनुदान—

राजाराम मोहनराय ग्रंथालय प्रतिष्ठान ने आठ

लाख रुपयांचे अनुदान संस्थे ने सात लाख रुपयांच्या खर्चाचा वाटा उचलायचा हया अटीवर दिले. मुक्तांगण सभागृहाच्या पहिल्या मजल्यावरती नदाल ने उभारली. ग्रंथ सदनासाठी कै.द.चिं. वाटवे व प्रा. अनघानंदकुमार भडभडे व त्यांची कन्या डॉ.सौ. रश्मी आशिष अक्षीकर या देणगीदारांनी मदत केल्यामुळे इमारत पूर्ण झाली. प्राचार्य डॉ. राम शेवाळकर नागपूर यांचे शुभहस्ते २३ मे २००८ रोजी उदघाटन झाले. मिरजेत खरे मंदिराची स्वतःच्या मालकीची जागा असून ९७६११.८३ चौ. मी. व बांधलेल्या जागेचे क्षेत्रफळ आहे. मोकळी जागा ९९५१२.९५ चौ.मी. आहे. एक ग्रंथपाल, एक क्लार्क व दोन सहाय्यक आहेत. ग्रंथालयात संदर्भविभागातील ग्रंथसंख्या २१८० तर लाभ घेणा—या वाचकांची संख्या २९४८ एवढी आहे.

सन २०१५—१६

ग्रंथसंख्या ३६६९१

ग्रंथखरेदी ५७८ एवढी आहे.

सन २०१६—१७

वाचन कक्षात

वाचनार्थ आलेल्यांची संख्या

अ. ग्रंथालयात ४३५०

ब. घरी १८६५८ एवढी आहे.

नियतकालिके — १०९ संदर्भग्रंथ

दैनिके — २५ मराठी — ९१०

साप्ताहिके — २७ हिंदी — ६३०

पाक्षिके — ०३ इंग्रजी — ६१०

मासिके — ४२ इतर — १००

२२५०

सांस्कृतिक कार्यक्रम — २७

महिला व बालविभाग — स्वतंत्र

महिला वाचक — ५९६०

बालवाचक — ४५६०

संचालक—कार्यकाळ २०१४—१५ ते २०१९—२०२०

अध्यक्ष — डॉ. रा. न. तथा मुकुंदराव पाठक

उपाध्यक्ष — डॉ. बी. टीकुरणे

कार्यकारी मंडळ — अॅड. चिमण राघवेंद्र लोकूर

कार्यवाह — श्री. यशवंत गणेश ताम्हणकर

कोषाध्यक्ष — प्रा. अनिल अनंत आगाशे

ग्रंथालय प्रमुख — श्री. श्रीकांत माधव यडूरकर

नियतकालिकभाग प्रमुख — श्री. बाळकृष्ण काशिनाथ

विभूते

साधारण सभासद — अॅड. माधव यशवंत ताम्हणकर
स्वीकृत साधारण सभासद — श्री. विष्णू सदाशिव
तुळपुळेस्वीकृत साधारण सभासद — श्री. मकरंद सुधाकर
देशपांडेस्वीकृत साधारण सभासद — डॉ. सौ. अमृता अनिल
आगाशे^५**दुर्मिळ ऐतिहासिक ग्रंथांचे संवर्धन—**

मिरज विद्यार्थी संघाच्या ग्रंथालयामध्ये दुर्मिळ ऐतिहासिक ग्रंथांचे संवर्धन शास्त्रशुध्दरित्या करण्याचे आयोजितकेलेआहे. पुस्तकांची कपाटे आहेत ती आठवडयातून एकदा स्वच्छ करतात. बुलर मारतात ग्रंथालया मध्ये श्री. अविनाश संभाजी पाटील, कवठे एकंद यांच्या Easy Software Solution च्या माध्यमातून बारकोड करणेस सुरुवात झालेली आहे. पुस्तकांचे रजिस्ट्रेशन दाखल अंक, अंक वर्ग कॉम्प्युटरमध्ये त्यांची रजिस्टर नोंद आहे काही पडताळणी सुरु आहे. ऑगस्ट महिन्यात हे काम सुरु झालेले आहे. त्यांनी डिजीटायझेशनचे स्कॅनिंगचे फायदे सांगितले.

१. कागद कालांतराने खराब होतो. याउलट सी.डी./डी.व्ही.डी. १०० वर्षे टिकते.

२. कागद जतन करण्यासाठी जागा व पैसा लागतो. तर एका सी.डी. मध्ये १५० पुस्तके जतन करता येतात.

३. जुनी पुस्तके नव्या स्वरूपात उपलब्ध होतात.

४. पुस्तके शोधण्यासाठी लागणारा वेळ वाचतो.

५. एकावेळी एक पुस्तक एकापेक्षा जास्त जण वाचू शकतात.

६. पुस्तकांची देवाणघेवाण जलद व सुरक्षित होते. त्याच प्रमाणे सन्माननीय वक्त्यांच्या भाषणांचे व अभिप्रायांचे जतन शास्त्रशुध्द पध्दतीने पेनडाईव्ह मध्ये केले आहे.^६**वसंत व्याख्यान माला—**

न्यायमूर्ती रानडे यांच्या प्रेरणेतून पुणे येथे जन्मलेल्या वसंत व्याख्यान माला हया ज्ञानपीठाची सुरुवात झाली व मिरजेत शुभारंभ झाला.

१९२५ साली मिरज विद्यार्थीसंघाची वसंत

व्याख्यानमाला ही महाराष्ट्रात होत असलेल्या काही थोड्या वसंत व्याख्यान मालापैकी एक आहे. हया व्याख्यानमालेत अनेक नामवंत नेते, विचारवंत साहित्यिक उद्योगपती कलावंत क्रीडापटू विद्वान नेते, पत्रकार, वैद्यकशास्त्र निपुण यांची व्याख्याने होत असतात. त्यात कुसुमाग्रज, आचार्य प्र.के. अत्रे, वि.स. खांडेकर, श्री.चि.वि. जोशी, श्री. काकासाहेब गाडगीळ, तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी, प्रा. वसंत कानेटकर, प्राचार्य नरहर कुरुंदकर इ. ही यादी इतकी वाढणार आहे की, दोन पाने तरी अपूरी पडतील. या व्याख्यानमालेसाठी योजिलेला स्वागत निधी हया निधी च्या व्याजाचाच उपयोग केला जातो. जमा निधी २०१२ पर्यंतचा १ लाख ९६, ६५३ रुपये एवढा आहे. तर स्थिर निधीपैकी १०,९३,३२७.७५ रुपये एवढा आहे.

समारोप—

मिरज शहरात मिरज विद्यार्थी संघ म्हणजेच खरे मंदिर हे ग्रंथालय होय. या ग्रंथालयास लोकमान्य टिळकांचे आशीर्वाद लाभलेले आहेत. या ग्रंथालयाने ज्ञानार्थी विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानात भर घालण्याचे काम केले आहे. या ग्रंथालयास आशीर्वाद देताना महर्षि धोंडो केशव कर्वे म्हणतात, 'आज खरे मंदिरात जाण्याचा योग आल्यामुळे थोर संशोधक वासुदेव शास्त्री यांचे स्मरण होवून मनाला फार आनंद झाला. संघाला आता चांगले स्थैर्य आले आहे. संघाची भरभराट होत जावो हीच एक इच्छा (ता.२१/१/१९४७)

तळटीप—

१. मिरज विद्यार्थी संघ, माहिती पुस्तिका, पृ.१
२. मिरज विद्यार्थी संघ, अहवाल २००९, पृ. २
३. कोडोलीकर स. ज., मिरज नगरीचा इतिहास, प्रकाशक—जनार्दन प्रबोधन संस्था, मुद्रक— गजानन मुद्रणालय, प्रथमावृत्ती १९९९ पृ.१०८
४. मिरज विद्यार्थी संघ, अहवाल २०१२, पृ. ३२
५. मिरज विद्यार्थी संघ, अहवाल, पृ.३
६. दि.१८ व १९ सप्टेंबर २०१७ रोजी मिरज विद्यार्थी संघ, ग्रंथपाल पूजा कचरे व लिपिक रमणी देशपांडे यांची घेतलेली मुलाखत.

मध्ययुगीन मिरज येथील पाणीपुरवठ्याची व्यवस्था

डॉ. निरंजन कुलकर्णी,
विभागप्रमुख, इतिहास विभाग,
मा.श्री. अण्णासाहेब डांगे कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, हातकणंगले (जि.कोल्हापूर)

प्रस्तावना

मध्ययुगीन पुरातत्वामध्ये, मुख्यत्वे पुरातत्वीय अवशेष आणि स्मारके; यांसह लिखित साधने आणि मौखिक परंपरा अशा वैविध्यपूर्ण साधनांच्या मदतीने गतकाळ समजून घेतला असतो. मराठा पुरातत्वामध्ये हेच प्रयत्न मराठा कालखंडाबाबत केले जातात. या संदर्भात, आपण, याठिकाणी मध्ययुगीन मिरजेतील पाणीपुरवठ्याच्या व्यवस्थेचा विचार करायचा आहे. मिरज आणि आसपासचा परिसर हे अभ्यासक्षेत्र यासाठी निवडलेले आहे. ही व्यवस्था आता अवशेषरूपाने शिल्लक आहे. त्यांची वेळीच नोंद घेणे आणि त्यायोगे ही व्यवस्था समजून घेणे हा उद्देश यामागे आहे. प्रारंभी आपण मिरजेची राजकीय चौकट समजून घेऊ. त्यानंतर, या व्यवस्थेच्या नोंदी घेऊ. अशाप्रकारे, मध्ययुग ते आधुनिक काळापर्यंत, अभ्यासक्षेत्रात कशा प्रकारच्या व्यवस्था निर्माण होत गेल्या याचे ऐतिहासिक पध्दतीने आकलन करून घेऊ.

मिरज राज्य

मिरज (१६० ४५" उ., ७४० ३५" पू.) हे महाराष्ट्रातील, सांगली जिल्ह्यातील एक तालुक्याचे ठिकाण. याचे स्थान सीमावर्ती आहे; भौगोलिक तसेच सांस्कृतिक दृष्ट्याही. एका बाजूने हे पश्चिमेकडील सुपीक आणि पूर्वेकडील ओसाड भागांच्या सीमावर्ती भागामध्ये वसलेले आहे. तर दुसऱ्या बाजूने महाराष्ट्र आणि कर्नाटकाच्या सीमेवर. मिरजेच्या अशा सीमावर्ती स्थानामुळे ते विविध काळामध्ये एक 'व्यापारी केंद्र' म्हणून नावारूपास आले. याचे पुरावे आपल्याला कल्याणी चालुक्य/शिलाहारांच्या काळापासून मिळत जातात.^३ पुढे यादव,^४

बहामनी, आदिलशाही अशा विविध घराण्यांची सत्ता येथे राहिली. त्यानंतर, मराठ्यांचे वर्चस्व या भागावर निर्माण झाले. साधारणतः १७६१ नंतर, हा भाग पटवर्धनांकडे आला. प्रथम मराठ्यांचे महत्वाचे जागीरदार म्हणून, आणि त्यानंतर, ब्रिटिशांचे संस्थानिक म्हणून त्यांनी कारभार पाहिला. या दरम्यान, मिरज राज्याचे दोन वेळा विभाजनही झाले. यातून १८०९ मध्ये सांगली तर १८२१ मध्ये बुधगाव या महत्वाच्या संस्थानांचा उदय झाला. १९४८ मध्ये, मिरज स्वतंत्र भारतामध्ये विलिन झाले.

मध्ययुगीन मिरजेतील पाणीपुरवठ्याची व्यवस्था

हजारो वर्षांपूर्वीपासून शेतीप्रधान गावांची वसाहत नद्यांच्या काठी होत आलेली आहे. म्हणूनच, विविध संस्कृतींचा विकास हा नद्याकाठी होतो असे आपण म्हणतो. मात्र ज्यावेळी आपण मध्ययुगीन दख्खनमध्ये प्रवेश करतो त्यावेळी वेगळे चित्र दिसून येते. या काळात दख्खनी सुलतानांनी व राजांनी; नगर/ठाणे वसवण्यासाठी, नद्यांकडे लक्ष न देता, इतर मोक्यांच्या जागांकडे लक्ष दिले, जसे, सीमावर्ती भाग, विविध रस्ते एकत्र येतात किंवा छेदतात ते भाग, हमरस्ते ज्यांच्या जवळून जातात ते, लष्करीदृष्ट्या योग्य असे. मग अशा परिस्थितीत पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न स्वाभाविकच उग्र होत असे. अशावेळी, माटे म्हणतात की, त्यांनी खोलगट भागात वसाहत करून, हा पाण्याचा प्रश्न सोडवला.^७ अशा भागात, त्यांना, उंचावरून येणारे पाणी एकत्र करता येणे आणि मग ते पाणी शहरात वितरित करता येणे शक्य झाले. अशा प्रकारे पाणी गोळा करणे व ते वितरित करणे यासाठी त्यांनी उंचावरील भागावर बांध घालण्याचे आणि शहरामध्ये तलाव/बारवा/हौदांचे जाळे विणण्याचे तंत्र विकसित केले. अशा प्रकारची व्यवस्था आपल्याला अहमदनगर^८, विजापूर^९, दौलताबाद^{१०} इ. ठिकाणी दिसून येते. थोड्याफार फरकाने, याच नमुन्यावर नानासाहेब पेशव्यांनी पुण्याची प्रसिध्द पाणीपुरवठ्याची व्यवस्था अंमलात आणलेली होती.

या पार्श्वभूमीवर आपल्याला हे पहावयाचे आहे की मिरजेमध्ये काय घडले ते! कारण मिरजही सीमावर्ती भागात आणि ओढ्याच्या काठी आहे.

अ. बहामनी-आदिलशाही कालखंड (१४ ते १७ वे शतक)

पाण्याची आवश्यकता, किल्ल्यामध्ये, निवासी गल्ल्यांमध्ये आणि सभोवतालच्या शेतीसाठी होती. या

काळातील सुलतानांनी, किल्ला हा 'मिरजओढ्याच्या' काठीच बांधलेला होता^{११}. या ओढ्याचा उपयोग खंदक भरण्यासाठी होत असावा. त्यामुळे किल्ल्यातील पाण्याची गरज ही विहिरी काढून भागवली जात असावी. कारण ओढ्यामुळे भूजलपातळी ही कायम आणि वाढलेली असे. हाच प्रकार ओढ्याजवळील वस्तीमध्ये होत असावा. येथील मिरासाहेब दर्गाच्या पाणीपुरवठ्याची सोय मात्र, त्याच्यामागील एका मोठ्या बारवेतून होत असावी. सद्या ही बारव मातीने भरून गेलेली आहे.

आदिलशाही कालखंडात मात्र, पश्चिमेकडील शेतीसाठी आणि तेथील पाणीपुरवठ्यासाठी 'हैदर बाव' नावाची बारव बांधलेली होती (छायाचित्र क्र. १). या बारवेच्या पश्चिम भिंतीवर एक पर्शियन शिलालेख आहे.^{१२} यानुसार ही बारव, कुण्या हैदर खानने १५८६-८७ साली बांधलेली होती. आज या पर्शियन शिलालेखाचीच पूजा केली जाते! ही एक आयताकृती बारव असून, २७ मीटर लांब आणि २० मीटर रुंद आहे. हिच्या एका बाजूने पायऱ्या, तर दुसऱ्या बाजूने मोटेसाठी जागा दिसून येतात. ही बारव आजही पाण्याने काठोकाठ भरलेली असते. मराठवाड्यामध्ये नुकताच जो भला मोठा दुष्काळ पडला, त्यावेळी याच बारवेतील पाणी रेल्वेने लातूरला नेले गेले.

या काळात वसतीच्या भागात आणखीनही विहिरी अथवा बारवा बांधल्या गेल्या असतील. तसेच किल्ल्यामध्ये काही व्यवस्था असावी. मात्र या दोन्ही बाबींच्या खूणा संपुष्टात आलेल्या आहेत, न कागदोपत्रांमध्ये, न अवशेषांमध्ये आणि न स्मरणांमध्ये!

ब. मिरज राज्य (१८ वे ते २० वे शतक)

पाण्याची नियमित सोय ही कोणत्याही शहरासाठी एक अत्यावश्यक बाब असते. त्यात मराठा साम्राज्यात हिंदू परंपरा-संस्थांचे पुनर्जीवन झालेले होते. हिंदू धर्मांमध्ये पाण्याचे अतिशय महत्वाचे स्थान आहे. थोडक्यात पूजापाठ, संध्येसह, उत्सव-सण समारंभ आणि अर्थातच दैनंदिन गरजा यासाठी पाण्याची आवश्यकता होती. त्यात, कृष्णा नदी, मिरजेपासून जवळपास चार किमी दूरहून वाहते. मिरज तर ओढ्याच्या काठी. त्यामुळे पावसाळाव्यतिरिक्त फक्त भूजलपातळी वाढण्यासाठीच या ओढ्याचा उपयोग होता. त्यामुळे तळी, विहिरी, बारवा, आड यांची निर्मिती या काळात मोठ्या प्रमाणावर झालेली दिसून येते. पटवर्धनांच्या कारकिर्दित मिरजेमध्ये एक अभिनव स्वरूपाची पाणीपुरवठा व्यवस्था निर्माण झाली. तिच्यावर

नानासाहेब पेशव्यांनी पुण्यामध्ये अंमलात आणलेल्या व्यवस्थेचा प्रभाव होता. अर्थात, याठिकाणी प्रथम आपण पारंपारिक पध्दतीच्या पाणीपुरवठा साधनांचा विचार करू. त्यानंतर, पटवर्धनांनी जी अभिनव योजना अंमलात आणली तिकडे वळू.

१. विहिर, कारंजे इ. (१७७९-१८००): पूर्वीपासूनच आड, विहिरी आणि बारवा ही पाणीपुरवठ्याची महत्वाची साधने होत. मिरजेतील जवळजवळ प्रत्येक वाड्याच्या परस भागामध्ये आपल्याला 'आड' दिसून येतो. तर, किल्ल्यामध्ये मोठ्या विहिरी होत्या असे सांगितले जाते. तसेच मिरज आणि आसपासच्या जवळपास प्रत्येक मंदिरामध्ये आपल्याला फुल/फळझाडं आणि त्या, ज्यावर जगतात त्या विहिरी दिसून येतात, जसे, श्रीकाशीविश्वेश्वराचे मंदिर; श्री माधवजी मंदिर; श्री गणेश मंदिर-सांगलीकर मळा; तसेच श्री गणेश पंचायतन मंदिर-तासगाव इ. येथील राजकर्त्यांप्रमाणे, दानशूर धनाढ्य लोकांनीही आपापल्या वाड्यांमध्ये मंदिर आणि विहिरी बांधलेल्या होत्या. मिरजेतील ठाणेदार घराण्याच्या व्यंकटेश मंदिराच्या परिसरामध्ये सुंदर बाग आहे; आणि कारंजाही आहे. यासाठी दोन विहिरी त्यांनी बांधलेल्या होत्या. मंदिरपरिसराच्या एका कोपऱ्यात त्यांनी एक उंचवटा करून, त्यावर एक टाकी ठेवलेली आहे. त्या विहिरीतील पाणी या टाकीमध्ये उचलले जाते. अशा या टाकीच्या मदतीनेच येथील कारंजे थुईथुई नाचत असत.

२. नदीवरील घाट (१७९७): नदीला येणाऱ्या पुरांमुळे, दैनंदिन कामांबरोबरच, धार्मिक विधींनाही अडचण उत्पन्न होते. त्यामुळे नदीचा काठ हा रुंद पायऱ्या बांधून सुरक्षित केला जातो. त्याला नदीवरील घाट असे म्हणतात. त्याकाळी घाट बांधणे हे पुण्यकर्म समजले जाई. त्यामुळे महाराष्ट्र आणि इतर भागात अहिल्याबाई होळकर, नाना फडणवीस, रास्ते इ. यांनी नदीवर घाट बांधलेले दिसून येतात. मिरजेची कृष्णा नदी चार किमीवर आहे. पण वेगवेगळ्या प्रसंगी^{१०} विशेषतः दर सोमवारी आणि श्रावणामध्ये^{११} या नदीवर मोठ्या प्रमाणावर भाविक गोळा होत असत. त्यांच्या सोयीसाठी म्हणून पहिल्या गंगाधरराव बाळासाहेब (१७८२-१८०९) यांनी कृष्णा नदीवर घाट बांधून, भाविकांची सोय केलेली दिसून येते. (छायाचित्र क्र. ७)

३. मोठे तलाव (१७८२-१८०१): आपल्या वडिलांची इच्छा पूर्ण व्हावी यासाठी गंगाधरराव बाळासाहेब यांनी पाणीपुरवठ्याच्या विविध योजना हाती घेतलेल्या दिसून येतात.

त्यांनी, मिरजेच्या उत्तर सीमेवर, पंढरपूरला जाणाऱ्या रस्त्यावर गोविंद तळे (१७९७) बांधले. गोविंद हे त्यांच्या वडिलांचे नाव. या तलावाचा उपयोग आजूबाजूच्या शेतीसाठी तर होत होताच. शिवाय वारकऱ्यांनाही होत असे. याचबरोबर, मिरजेची भूजलपातळी वाढावी यासाठी तो गणेश तलावालाही जोडला गेला.

तसेच, त्यांनी मंगळवार पेठेमध्ये एक गणेश मंदिर बांधलेले होते. त्यांनी, या मंदिरासमोरच एक तलाव-गणेश तलाव (१८०१) बांधला. (छायाचित्र क्र. ८) देवस्थान आणि भाविक यांची सोय व्हावी, ईशान्य भागातील शेतीची सोय व्हावी आणि सगळ्यात महत्वाचे म्हणजे मिरजेची भूजलपातळी वाढावी असे विविध उद्देश या प्रकल्पामागे होते. यासाठी, याठिकाणी पावसाचे पाणी साठवले जाई. तसेच, उत्तरेकडील गोविंद तळे आणि जवळील उंच भागातून पाणी या गणेश तलावात आणले जात असे. यासाठी, हे दोन्ही भाग भूमिगत नळांनी जोडले गेले. याला 'नहर' असे म्हंटले जाते. ४. अभिनव पाणीपुरवठा योजना (१८६६): गंगाधर गणपतराव उर्फ दुसरे बाळासाहेब (१८४९-६९) यांची, मिरजेमध्ये एक व्यवस्थित अशी पाणीपुरवठा पध्दती असावी अशी इच्छा होती. त्यांच्या हयातीमध्ये ते शक्य झाले नाही. ही अपूर्ण इच्छा गणपतराव गंगाधर उर्फ तात्यासाहेब यांनी पूर्ण केली.^{१२}

याची नोंद घेणे आवश्यक आहे की मिरज शहर (५५४ मीटर) हे जवळच्या ईशान्य आणि पूर्व भागापेक्षा (५७० मीटर) खोलगट भागामध्ये वसलेले आहे. या उंच भागांमध्ये, पावसाचे पाणी विविध ओढे-नाल्यांच्या स्वरूपात वहात असायचे. तात्यासाहेबांनी हे वाया जाणारे पाणी अडवून, त्याचा वापर करायचे ठरवले. यासाठी, त्यांनी, ईशान्येकडून धावणाऱ्या 'मालगाव ओढ्यावर' एक बांध घातला. यामुळे बॅकवॉटर म्हणून, पाणी साठवले गेले. हा अॅक्वेडक्ट (Acqueduct), बोलीभाषेमध्ये 'आगट' झाला. (छायाचित्र क्र. ४) या भागाला 'जुने आगट' असे म्हणले जाते. हे पाणी, टप्याटप्यावर 'गाळण विहिरी' (Filteration Well) बांधून शुध्द केले गेले. या गाळण विहिरीमध्ये तळाशी वाळू असे. प्रत्येक विहिरीचा तळ हा भूमिगत नळांनी (Pipes) जोडलेला होता. अर्थातच, पाणी पुढे जाण्यासाठी, प्रत्येक मागचा 'तळ' हा पुढील विहिरीच्या 'तळा'पेक्षा उंचावर असे. त्यानंतर, हे पाणी, बांधाच्या पलिकडील एका 'संकलन विहिरी' (Collection Well) मध्ये साठवले गेले. पुढे हे पाणी मिरजेमध्ये,

भूमिगत नळांच्या माध्यमातून आणले गेले. या नळांवर, टप्प्याटप्प्यावर 'उच्छवास' (Water Towers/Water Shafts) बांधले गेले.^{१३} हे उंच टॉवरसारखे असत आणि वरून उघडे असत. (छायाचित्र क्र. ५) तर या टॉवरच्या खाली, खाली-वर असे दोन टप्पे असत. त्यामुळे, खालच्या टप्प्यावर कचरा साठून, वरच्या टप्प्यातून हे पाणी आरामात पुढे जात असे. तर हा टॉवर वरून उघडा असल्याने पाण्यामध्ये बुडबुडे तयार होत नसत. तसेच येथून उतरून स्वच्छता करणे शक्यही होते. अशा या टॉवरच्या दुसऱ्या बाजूला मिरजेच्या विविध भागात हौद बांधले गेले. (छायाचित्र क्र. ६) हे जसे राजाने बांधले, तसे त्या त्या भागातील दानशूर लोकांनीही-जसे फडके, शिराळकर, भानू इ. यांनी एक पूण्यकर्म म्हणून हे हौद बांधले. हे सर्व हौद, जमिनीच्या चढउतारांचा अंदाज घेऊन, एकमेकांना भूमिगत नळांनी जोडले गेले. आणि या नळांचे एक टोक, मागून, उच्छवासांच्या मालिकेतून मोकळे, वाहत जाणाऱ्या पाण्याला जोडले गेले. अशा प्रकारे या पध्दतीतून सर्व मिरजेमध्ये पाण्याची व्यवस्था केली गेलीच; शिवाय शौकिनांची कारंज्याचीही इच्छा यामुळे पूर्ण झाली. त्यानंतर, पुढे लोकसंख्या वाढल्याने, मिरजेच्या पूर्व भागामध्ये अशीच व्यवस्था निर्माण केली गेली. यामध्ये 'टाकळी ओढ्यावर' ही व्यवस्था होती. याला 'नवे आगट'(१९११) असे म्हंटले जाते.

मिरजेमध्ये विविध भागांमध्ये हे हौद बांधलेले होते. हे सर्व हौद लोकांना खुले असत. मात्र, यावर रूढी-परंपरेचा, स्पृश्य-अस्पृश्य अशा विषमतेचाही प्रभाव होता. म्हणून बऱ्याच ठिकाणी दोन-दोन हौद असत. तर गुरुवार पेठेत मुसलमानांसाठी तिसरा हौदही आपल्याला दिसून येतो.

५. बारवा (१८०९-१९०७): मिरजेतील बारवा या बऱ्याच मोठ्या आणि एकापेक्षा अधिक कमानांच्या आहेत. बारव म्हणजे पायऱ्यांची विहीर. ही बहुधा चौकोनी किंवा आयताकृती असते. यांच्या पायऱ्यांच्या तोंडाशीच एक प्रवेशाची कमान असते. दुष्काळी परिस्थितीमध्ये तसेच पूरपरिस्थितीमध्ये पाण्याची पातळी ज्यावेळी कमी-जास्त होते त्यावेळी एकापेक्षा, अधिक कमानांचा वापर केला जातो. यातील काही बारवा खालीलप्रमाणे.

अ. सांगलीकर मळ्यातील आयताकृती बारव(१८०९)
: १८०९ मध्ये मिरज-सांगली असे विभाजन जरी झाले तरी अजूनही, एक राजधानीचे शहर म्हणून सांगलीमध्ये व्यवस्था झालेली नव्हती. तोपर्यंत सांगली शाखेचे चिंतामणराव पटवर्धन

हे मिरजेच्या ईशान्य सीमेवरील एका मळ्यात रहात होते. त्यांनी, तेथे गणेशाचे एक सुरेख मंदिर बांधले. भोवतालचा मळा आणि मंदिर यांच्या देखरेखीसाठी त्यांनी याठिकाणी एक भली मोठी बारव बांधली. याची रचना पूर्वीच्या आदिलशाही बारवेप्रमाणेच होती. बारवेला ज्या पायऱ्या होत्या, त्याचा वापर घरगुती गरजांसाठी होत असे. तर उत्तर आणि दक्षिण बाजूला मोटेसाठी तीन-चार जागा केलेल्या होत्या. यांचा वापर मळा आणि इतर गरजांसाठी होत असे.

ब. लक्ष्मणेश्वर मंदिर संकुलातील आयताकृती बारवा (१८५६ आणि १८८२): १८२९ च्या मिरजेच्या दुसऱ्या विभाजनानंतर, मिरज ज्युनियरची शाखा, मिरजेच्या वायव्य भागातील मळ्यातून कारभार करू लागली. त्याप्रमाणे याठिकाणी राजवाडा तसेच इतर प्रशासकीय इमारती बांधल्या गेल्या. सभोवताली विस्तृत मळा होता. याठिकाणी एक मोठी आयताकृती बारव (छायाचित्र क्र. २), यापूर्वीच बांधली गेलेली होती (१८५६). या बारवेला, उत्तर आणि दक्षिण बाजूला मोटेसाठी जागा केलेल्या आहेत. तर, घरगुती गरजांसाठी, नैऋत्य कोपऱ्यामध्ये पायऱ्यांची सोय केलेली आहे. पुढे, गिरीजाबाई या विधवा राणीने, आपल्या पतीच्या स्मरणार्थ याठिकाणी एक मंदिर बांधले. त्याला 'लक्ष्मणेश्वर मंदिर' असे म्हणतात (१८८२). या मंदिराजवळच एक धर्मशाळा बांधली. तसेच मंदिर आणि धर्मशाळेच्या सोयीसाठी एक छोटीशी बारव बांधली.

क. किल्लीच्या आकाराच्या बारवा (१९०१, १९०७): मिरज ज्युनियरच्या गिरीजाबाई यांनी, मिरजेपासून १२ किमीवर, बुधगाव याठिकाणी स्थलांतरीत होण्याचे ठरवले. याठिकाणी त्यांनी जनकल्याणाचे विविध प्रकल्प हाती घेतले. यातूनच, गावाच्या सुरुवातीलाच एक दवाखान्यांचे संकुल उभे केले. भोवताली शेतजमीन होतीच. या दोघांच्या सोयीसाठी शेजारीच एक बारव बांधली (१९०१). ही किल्लीच्या आकाराच्या रचनेची आहे. याचप्रकारे, मिरज-कोल्हापूर रस्त्यावर एक बारव आहे (१९०७). ती बुधगावच्या बारवेपेक्षा मोठी जरी असली. तरी ती किल्लीच्या आकाराचीच आहे. (छायाचित्र क्र. ३) या बारवेसाठी ८,६२३/- रुपये खर्च आला असे त्यावरील आलेख सांगतो.

.....

थोडक्यात, मध्ययुगामध्ये, पटवर्धनांनी, मिरजेसमोरील पाण्याचा प्रश्न विविध प्रकारच्या माध्यमातून सोडवलेला आपल्याला दिसून येते. यावर जसा पारंपारिक रचना आणि

विचारांचा वारसा होता तसाच आधुनिक विचार/शैलींचा प्रभावही होता. अशा नूतन कल्पना आणि प्रभाव यांच्या संमिलनातून, मिरजेसमोरील पाण्याचा प्रश्न सोडवला गेला असे दिसून येते. आणि यामध्ये राज्यकर्त्यांबरोबरच, मिरजेतील दानशूर धनाढ्य लोकांनीही एक 'पुण्यकर्म' म्हणून हातभार लावलेला दिसून येतो. थोडक्यात, कितीही विपरित असा निसर्ग आणि भौगोलिक परिस्थिती जरी असली तरी, विविध काळामध्ये, मिरजकरांनी, विविध नवनव्या कल्पनांच्या माध्यमातून या सोयी केलेल्या दिसून येते. यातून त्यांच्या दैनंदिन, व्यावसायिक आणि सांस्कृतिक गरजा पूर्ण होत गेल्या. आपल्याला यातून हे लक्षात येते की, कोणताही काळ असो अथवा स्थळ, अथवा कितीही प्रतिकूल परिस्थिती जरी असली तरी, विचारांच्या देवाणघेवाणीतून आणि संवादातून, मानवी विकासामध्ये चांगला बदल होऊ शकतो.

पुढे स्वातंत्र्यानंतरच्या काळातील नव्या पाणीपुरवठा व्यवस्थेमुळे, या जुन्या पण सक्षम व्यवस्था निरुपयोगी ठरल्या. त्यांच्याकडे दुर्लक्ष होत गेले. त्या संपत चालल्या. आता त्या फक्त शाळांच्या छोट्या सहलींची ठिकाणं म्हणून उरलेल्या आहेत.

संदर्भ आणि टीपा

१. R. N. Mehta, Medieval Archaeology, Ajanta Publications, Delhi, 1979, p. 3

२. Modak, Revision Survey Report, 1928

३. शां.भा. देव, महाराष्ट्र व गोवे शिलालेख-ताम्रपटांची वर्णनात्मक संदर्भसूची, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९८२, पृ. ३०६-०७. कल्याणी चालुक्यासाठी, पहा, ताम्रपट पृ. ३०७, शिलाहारासाठी, पृ. ३०६-०७

४. कित्ता, पृ. १३२; शिवाय, मिरजेमध्ये सापडणारे कला-स्थापत्याचे अवशेष, आसपासच्या भागातील विविध मंदिरांचे मूळ भाग जसे हरीपूरचे संगमेश्वर मंदिर, कवठेएकंदचे सिध्देश्वर मंदिर हे सर्व पुरावे परिसरावरील यादवांची सत्ता दाखवतात.

५. Ahmednagar District, Vol. XVII, Gazetteers of the Bombay Presidency, Calcutta, 1884

६. Bijapur District, Vol. XXIII < Gazetteers of the Bombay Presidency, Calcutta, 1884

७. M. S. Mate and T. V. Pathy, Daulatabad: A Report, DCPGRI and MU, Pune:

Aurangabad, 1992, P. 46

८. संस्थानकाळामध्ये या ओढ्यावर, कर्नाटकाला जोडण्यासाठी पूल बांधण्यात आला. पुढे या पुलावर रेल्वे उभारण्यात आली. आता या ओढा नेहमी कोरडा असतो. या ओढ्यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर अतिक्रमणे होत आहेत.

९. ग. ह. खरे, भारत इतिहास संशोधनक मंडळाचे त्रैमासिक, वर्ष १६, अंक ४, मार्च १९३६, पृ. ८१

१०. मिरजेचे स्थानिक इतिहासकार श्री. मानसिंगराव कुमठेकर यांनी सांगितले की अगदी आत्तापर्यंत मिरजेतील लोक दैनंदिन स्नानासाठी नदीवर जात असत.

११. नदीकाठावर मार्कडेश्वराचे मंदिर आहे. पटवर्धनांनी याचे नूतनीकरण केले. पूर्वीपासून, आजही, श्रावण सोमावारी येथे भाविकांची मोठी वर्दळ असते.

१२. मानसिंगराव कुमठेकर, मिरजेचे प्रजाहितदक्ष अधिपती, 'इथे मिरजचिचे नगरी' लेखमालिका, क्र. १७, दैनिक तरुण भारत, २०००

१३. Mate and Pathy, Op. Cit., p. 48; म.श्री.माटे, मराठा वास्तुशिल्प, कॉटिनेंटल प्रकाशन, पुणे, २००८, पृ. ५८-५९; म.श्री. मोरवंचीकर, भारतीय जलसंस्कृती: स्वरूप आणि व्याप्ती, सुमेरु प्रकाशन, डोंबीवली, २००६, पृ. २३२

१४. हैदर विहिर आणि तेथील शिलालेख

आटपाडी तालुक्यातील माणदेशी साहित्यिक ग. दि. माडगुळकर एक अभ्यास

सौ.देशमुख सुजाता सचिन

सहाय्यक प्राध्यापिका, इतिहास विभाग,
श्रीमंत बाबासाहेब देशमुख महाविद्यालय,
आटपाडी, जि.सांगली

प्रस्तावना/ प्रास्ताविक :-

माणदेश म्हणजे 'ज्या प्रदेशातून माननदी वाहते तो प्रदेश माणनदीच्या खो-यांचा प्रदेश' असे साधारणपणे म्हणता येईल. ही नदी म्हणजे सातारा हा सांगली व सोलापूर या तीन जिल्ह्यांच्या सीमारेषेवरील प्रदेश होय. या माणदेशामध्ये माण तालुका, खटाव तालुक्याचा काही भाग, सबंध आटपाडी आणि सांगोला हे तालुके तसेच जत आणि पंढरपूर तालुक्यांचाही पुष्कळसा भाग येतो. ऐतिहासिक दृष्टीकोनातून पाहिले तर या प्रदेशाचा ज्ञात इतिहास इ.स च्या ८व्या शतकातील राष्ट्रकुट घराण्यापर्यंत जातो. इ.स १३व्या शतकात होऊन गेलेल्या श्री संत नामदेवांनी माणदेशाचा उल्लेख त्यांच्या एका अभंगात केला आहे.

धन्य धन्य माणदेश । विठठले केला रहिवास ।

नामा म्हणे विष्णूदास । देई उल्लास भक्तीचा ॥

या प्रदेशाची भौगोलिक रचनाच अशी आहे की इथं पाऊस फारसा पडतच नाही मात्र हा प्रदेश भक्ती प्रदेश तसेच साहित्यिकांचा प्रदेश म्हणून ओळखला जातो. या प्रदेशातील माण मातीचा तो गुणधर्म म्हणून ओळखला जातो म्हणूनच या माणमातीतून अनेक साहित्य हिरे जन्माला आलेले दिसतात.

माणदेशात ८ तालुक्यांचा समावेश होतो आटपाडी हा पुर्वीच्या माणदेशातील व सद्याच्या सांगली

जिल्हयातील महत्त्वाचा तालुका आहे. हा प्रदेश मुळातच पर्जन्य छायेचा, डोंगराळ, चढउताराचा, खडकाळ जमिनीचा, उघडया बोडक्या माळरानाचा सतत दुष्काळी परिस्थितीला तोंड देणारा असा आहे. पण इथे बुध्दीचा सुकाळ आहे. बुध्दीचा सुकाळ असल्यामुळे अनेक थोर साहित्यिक येथे जन्मलेले दिसतात. असा हा तालुका विभूतवाडी, राजेवाडी पासून चिंध्यापीरापर्यंत व भिवघाटापासून उंबरगांवपर्यंत पसरलेला आहे. यात आटपाडी, करगणी, दिघंची, झरे ही ब-यापैकी मोठी गावे व त्या खालोखाल शेटफळे, खरसुंडी ही गावे आहेत. या तालुक्याचे एकूण क्षेत्रफळ २९०० चौ. कि.मी. इतके आहे. तर लोकसंख्या १ लाख ६ हजारपर्यंत आहे

आधुनिक महाराष्ट्राच्या वाल्मीकीचे पूर्वचरित्र :-

अलौकिक प्रतिभावंत साहित्यकार गजानन दिगंबर माडगुळकर यांचा जन्म ०१/१०/१९१९ त्यांच्या आजोळी शेटफळे (ता. आटपाडी) येथे झाला. गदिमांचे बालपण माडगुळांच्या परिसरात गेले तिथल्या मातीत खेळले बागडले माणदेशातील माळरानावरील तरवाड-नेपतीच्या झुडपाचा व बाभळी निंबाच्या झाडांचा निसर्ग, पाण्याचे दुर्भिक्ष, रणरणती उनं, आणि उडणारा फफोटा, पडकी उध्वस्त गावे, खिलारी जनावरांची प्राणीसृष्टी माणसांचे दारिद्र्य, जगण्यासाठी चालेली धडपड त्यांच्या भावडया श्रध्दानिष्ठा आणि माणुसकीवरील प्रेम या सर्वांचा परिणाम गदिमांच्या संवेदनक्षम मनावर संस्कारक्षम बालवयात झाला प्रदेश माणसाला फक्त शरीराने पोसत नाही तर त्या माणसाच्या मनाचेही पोषण करतो तसेच पोषण गदिमांचे झाले हे संस्कार इतके प्रभावी होते की पुढे आयुष्याची खडतर वाट चालत गेले तरी त्यांचे मन मात्र माणदेशी जीवनापाशी घोटाळत राहिले त्यामुळे त्यांच्या ग्रामीण साहित्यात व्यक्तिमत्त्वाशी एकजीव झालेला माणदेश उतरत राहिला.

पु.ल. देशपांडे गदिमाबाबत म्हणतात की, एक तर त्या चावडीवरच्या कुलकर्ण्यांची पायदळी चिकटलेली माडगुळ्याची माती शहरी पाण्याने धुता धुतली गेली नाही.की बालपणी माथी फासलेला अबीर बुक्का पुसला गेला नाही. हा कवी दिल्लीपर्यंत गेला खरा

पण मनाने मात्र माती चिकटलेल्या गावरान शेंगे सारखाच राहिला अगदी तुकोबासारखा! ज्या मातीतून ती शक्ती त्यांना लाभली त्या मातीचें सगळे गुणधर्म घेऊन माडगुळकरांची कला उगवली आणि म्हणून गादिमांच्या साहित्यातून त्यांचे माणदेशी चित्रण प्रकर्षाने आढळते. **आखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन अध्यक्षपद :-**

आखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपद हे मराठी साहित्यातील सर्वाच्च मानाचे स्थान समजले जाते. माणदेशातील एकटया आटपाडी तालुक्यातून हे अध्यक्षपद चार साहित्यिकांनी भुषविले आहे. ग.दि. माडगुळकर, शंकरराव खरात, ना.सं. इनामदार, व्यंकटेश माडगुळकर हे होत. या आटपाडी तालुक्यात इतके मोठे साहित्यिक निर्माण होण्याचे कारण प्रा.डॉ. कृष्णा इंगोले सांगतात की, “आटपाडीतील साहित्य निर्मितीचे बरेचसे श्रेय औंधच्या श्रीमंत भवानराव पंतप्रतिनिधी यांनी १९३५ ते १९४७ च्या दरम्यानच्या कालखंड निर्माण केलेल्या शैक्षणिक सांस्कृतिक आणि साहित्यिक वातावरण निर्मितीलाच दिले पाहिजे कारण औंधचे राजे श्रीमंत भवानराव पंतप्रतिनिधी यांची उपराजधानी ही दरम्यान आटपाडी होती ते स्वतः १९३५ साली इंदूर येथे भरलेल्या आखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे ते अध्यक्ष होते. तसेच ते चित्रकार व व्यायामपटू म्हणून प्रसिध्द होते. या अशा शैक्षणिक, सांस्कृतिक आणि साहित्यिक वातावरणातूनच गदिमांना बाळकडू मिळत गेले आणि १९७३ साली यवतमाळ येथे भरलेल्या आखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे ते अध्यक्ष झाले.

उजाड माळरानाला पडलेले काव्य स्वप्न:-

माणदेशाच्या उजाड माळरानाला पडलेले सुंदर काव्य स्वप्न म्हणजे गादिमांचे साहित्य होय. गदिमांनी आपल्या साहित्यातून माणदेशी जीवनाची कलात्मक चित्रणे त्यांच्या अनेक वैशिष्ट्यानिशी साकार केली आहेत. उदा. एखाद्या असामान्य दर्जाच्या मूर्तीकाराने खडबडीत पाषाणातून सुंदर रेखीव मूर्ती घडवाव्यात तशी करामत गदिमांनी केलेली दिसते. त्यामुळे मराठी माणसाच्या मनात माणदेशाविषयी एक आकर्षण निर्माण होते गादिमांनी खूप साहित्य लिहिले. अगदी

शिशुगीतापासून लावणी—पोवाडयापर्यंत आणि अभंगापासून चित्रपट गीतापर्यंत सर्व काव्यप्रकार हाताळले त्याचबरोबर कथा, कादंबरी, नाटक, प्रवासवर्णन, आत्मवृत्तपरलेखन, ललितलेख, निबंध व्यक्तिचित्रे, हे सर्व वाङ्मय प्रकार त्यांनी समरसतेने हाताळले **गदिमांचा साहित्याचा प्राणवायू माणदेशी भूमी :**

गदिमांच्या साहित्याना माणदेशी भुमीने प्राणवायू पुरविला आहे. त्यांचा कथा, कादंबरी, आत्मकथा, नाटक, चित्रपटकथा, गीतेचा सर्व साहित्यातून माणदेश ओघळताना आपणास पाहावयास मिळतो त्यांच्या ललित निबंधातही माणदेश ओघळताना आपणास पाहावयास मिळतो.त्यांच्या ललित निबंधातही माणदेशातील विषय व वर्णने येतात. “बामणाचा पता” हा गाजलेला निबंध या दृष्टीने मुळातून वाचण्यासारखा आहे. सांगोल्यापासूनचा प्रवास माणनदी, चिंध्यापीर,गाव, ओढा , विठ्ठलभाराच्या दारातला लिंब आणि गावंदरीच्या मळयातील झोपडी बामणाचा पत्रा या ब्राम्हणाच्या पत्र्यात अनेकांशी केलेल्या गप्पा गोष्टीतून गदिमांना “पेडगावचे शहाणे”, “लाखाची गोष्ट”, “पुढचं पाऊल”, “प्रपंच”, “जगाच्या पाठीवर” “संथ वाहते कृष्णामाई” या यासारख्या अनेक चित्रपट कथांची बीजे मिळाली. अनेक लावण्या तिथेच स्फुरल्या म्हणून “धान्याच्या बीजाप्रमाणे या भूमीत कथाबीजेही अंकुरित होतील. ही झोपडी केवळ निवास स्थान नाही तर स्फूर्तिस्थान आहे”. याच निबंधात पुढे ते म्हणतात “एकांताच्या परिणामामुळे असो की बिज अंकुरित करण्याच्या हया भुमीच्या सामर्थ्यामुळे असो डोळयात कल्पना साकार होण्यासाठी धडपडू लागतात”. म्हणून गदिमा दर डिसेंबर जानेवारी महिन्यात माणदेशात येत असत बामण्याच्या पत्र्याने गदिमांच्या आठवणी मनात जपल्या आहेत. आणि या आठवणींनी गदिमांच्या साहित्य निर्मितीला प्रेरणा दिली आहे.

मराठी शारदेचे अभिजात कवी :-

महाराष्ट्राच्या आधुनिक वाल्मिकी असा गदिमांचा सार्थ गौरव करण्यात येतो. तो केवळ गीतरामायणाच्या निमिती मुळेच या गीतरामायणाचे मुळ बीजही बालपणी ऐकलेल्या आईच्या ओव्या, गोपाळतात्यांच्या तोंडून ऐकलेला श्रीधरस्वामींचा रामविजय ग्रंथ व दामोदर बुवा

रिसबुडकरांनी केलेल्या कीर्तनात असल्याचे 'गीतरामायणाचे रामायण' या लेखात त्यानीच नमूद केले आहे. माणदेशी संस्काराविषयी गदिमांनी ऐक ठिकाणी म्हटले आहे की, "माझा पिंड जसा माझ्या गावाच्या वातावरणात घडला आहे. तसेच माझे लेखनही माझ्या गावच्या संस्कारानं मढलेलं आहे हे किती खरे आहे ते त्यांनी 'माझा गाव' या कवितेत मांडले आहे. या दृष्टीने ही कविता महत्वाची आहे.

"नजिक नाझरे श्रीधर कविचे नदी माणगंगा
नित्य नांदते खेडे माझे धरुनि संतसंगा।
जाती जमाती इथे जन्मती सुखे नांदण्यास
पिरास करतो नवस मराठा, मियाँ मारूतीस
नसो नाहि तर या खेड्याला पहिला इतिहास
सुपूत त्याचे उजळूं आम्ही नव्या भविष्यास।"

गदिमांची इतर वैशिष्ट्यपूर्व साहित्य संपदा:—

गीतकार कथासंवादकार आणि अभिनेते म्हणून दीडशेहून अधिक मराठी आणि कथासंवादकार म्हणून पंधरा हिंदी चित्रपटांसाठी त्यांनी काम केले. मराठी चित्रपटांसाठी लिहिलेली गीते चैत्रबन १९६२ या नावाने संग्रहीत आहेत. नाटक — युध्दाच्या सावल्या १९४४, कविता—जोगिया १९५६, चार संगीतिका १९५६, काव्यकथा १९६८, गीतरामायण १९५७, गीतगोपाल १९६७, गीतसौभद्र १९६८, कथा—संग्रह कृष्णाची करंगळी १९६२, तुपाचा नंदादिप १९६६, चंदनी उदबत्ती १९६७, कादंबरी — आकाशची फळे १९६०, आत्मचरित्रलेखन— मंतरलेले दिवस १९६२, वाटेवरल्या सावल्या १९८१, गदिमांनी लिहिलेले व गाजलेले चित्रपट—लोकशाहीर रामजोशी १९४७, पुढचं पाऊल १९५० बाळा जो जो रे १९५१, लाखाची गोष्ट १९५२, पेडगावचे शहाणे १९५२, ऊन पाऊस १९५४, मी तुळस तुझ्या अंगणी १९५५, जगाच्या पाठीवर १९६०, संथ वाहते कृष्णमाई १९६७ हयांचा समावेश होतो या सर्व चित्रपटांच्या कथा, पटकथा, संवाद, गीते गदिमांनी लिहिलेली आहेत.

तसेच तुफान और दिया १९५६, दो आंखे बारह हाथ १९५७, गूँज उठी शहनाई १९५९, हे त्यांनी लिहिलेले उल्लेखनीय हिंदी चित्रपट तसेच त्यांच्या जोगिया मंतरलेले दिवस, चैत्रबन इ. अनेक पुस्तकांना

महाराष्ट्र शासनाची पारितोषिके मिळाली. १९६९ ला भारत सरकारने पद्मश्री देवून सन्मान केला. अशी अलौकिक साहित्य संपदा गदिमांची आहे.

योग्यता:—

मराठी शारदेचे अभिजात कवी, आधुनिक महाराष्ट्राचे वाल्मिकी, शाहीर अभिनेते, चित्रपट, कथा, पटकथा, संवादलेखक, गीतकार, कादंबरीकार, कथाकार, नाटककार, बालचित्रकार, लावणी, पोवाडे, अभंग, चित्रपटगीतकार, प्रवासवर्णनकार, आत्मवृत्त, लेखनकार, ललितलेखन, निबंधलेखन व्यक्तिचित्रे असे विविध वाडःमय प्रकार सहजतेने हाताळणारे अलौकिक प्रतिभावंत साहित्यकार, म्हणून गजानन दिंगबर माडगुळकर यांचेकडे पाहिले जाते. त्यांना सर्वजन प्रेमाने आण्णा म्हणत मराठी रसिकांनी आण्णांच्या काव्यरचनेला भरभरून प्रतिसाद दिला. त्यांच्या गीतरामायणाने तर कीर्तीचा कळस गाठला त्यांना महाराष्ट्र वाल्मिकी ही सन्माननीय पदवी लोकांनी स्वयंस्फूर्तीने दिली. गीतरामायणाच्या गायनाचे शेकडो कार्यक्रम झाले व अजूनही होत आहे. अन्य भारतीय भाषीत त्यांचे अनुवादही झाले गदिमाबददल लिहायचे म्हटले तर अनेक पानेसुध्दा अपूरी पडतील असे अष्टपैलू व्यक्तीमत्व होते ते हा फक्त त्यांचा कार्याचा वरवरचा थोडक्यात आढावा आहे.

अशा या थोर गीतरामायणकार प्रतिभावंत वाल्मिकीची प्राणज्योत पुणे येथे १४/१२/१९७७ रोजी मालवून चिरांतन काळासाठी अनेक लोकांच्या मनात अजरामर राहिले अशा या थोर प्रतिभावंत साहित्यकास शतशा प्रणाम वंदन!

संदर्भग्रंथ :—

- १ महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर सांगली जिल्हा १९६९
- २ जोशी महादेव शास्त्री भारतीय संस्कृती कोशखंड
- ३ पाटील रा.तु. विसाव्या शतकातील ग्रामीण महाराष्ट्र
- ४ ग.दि. माडगुळकर : साहित्य नवनीत, प्रस्तावना

- ५ गाडगीळ गंगाधर: खडक आणि पाणी
 ६ व्यंकटेश माडगुळकर: बनगरवाडी
 ७ व्यंकटेश माडगुळकर : गावाकडच्या गोष्टी,
 माझ्या लिखानाची कळसुत्रे
 ८ जोशी लक्ष्मण शास्त्री संपादक मराठी
 विश्वकोश खंड ३रा
 ९ आटपाडी कॉलेज आटपाडी स्मरणिका
 २००७—२००८
 १० स.जी.घोरपडे गदिमा साहित्य नवनीत प्रेस्टिज
 प्रकाशन
 ११ ग.दि. माडगुळकर: विकिपीडिया
 १२ ग.दि. माडगुळकर: नक्षत्रांचे देणे भाग १
 १३ ग.दि.मा डॉटकॉम सुमित्र माडगूळकर
 १४ साठवण: असे होते गदिमा लोकसत्ता
 २५ जुलै २०१४
 १५ निळा सावळा नाथ लोकसत्ता ३ सप्टेंबर
 २०१७
 १६ लपविलास तू हिरवा चाफा लोकसत्ता
 २१ फेब्रुवारी २०१७
 १७ मराठी विश्वकोश खंड १३
 १८ गदिमा माय मराठी.कॉम
 १८ ग.दि. मा. माय सांगली कॉम.

Adilshahis Monuments in Belgaum

Prof. M. Maheen

Associated Professor, Department of History,
Anjuman Arts & Commerce College, Belgaum

Introduction:

The development of conservation principles in the 2nd half of 20th century has been regarded as the most significant achievement of conservation activities internationally. These principles or guidelines promulgated either as Charters or Solutions; Declaration or Statements were drafted and adopted mainly by international organizations such as UNESCO [United Nations Educational Scientific and Cultural Organization] and ICOMOS [International Council on Monuments and Sites] with the main objective of Protecting Cultural Properties including historical monuments, sites, towns and natural sites around the globe.

Cultural Heritage is much talked subject in the recent years. The word Heritage has become familiar among the educated people with just mean that Heritage is 'Parampare' or 'Inheritance' that means things particularly monuments we got them from our ancestors or forefathers.

India, possibly the most diverse nation in the world, it is seventh largest county in area from Kashmir to Kanyakumari; and Gujarat to Bengal, has 32,87,264 Sq.KM area, and it has second largest population in the world with 125 crores of people having variety of languages, culture, religions, traditions, customs etc made it a 'Unique Nation'.

India has its own peculiar history of 5000 years old which begins with the well developed

Urban civilization of Indus valley, the mighty Mouryans, the glorious Guptas of the north; the Cheras, Cholas, Pandyas, Pallavas, Kadambas, Gangas, Chalukyas, Hoysalas, Kakatiyas, Sevunas (Yadavas) of Devgiri and many more of the ancient Indian dynasties, and the Delhi Sultanate, Bahamanis, Vijayanagara Empire, the Mughals, the Adilshahis of Bijapur of Medieval India, during modern period - the Wodiyars of Mysore, the Marathas Palaces and Forts, the constructions of European colonial governments in India such as the Portuguese, the French and the British have enriched the India's heritage and made it a magnificent one.

The organizers of this national seminar have selected very suitable theme and sub-theme as topic for discussion, and to meet the aspiration of the people who love India's glorious past, also its immortal heritage.

All of you know that our heritage is a part of our cultural life. It is said that a nation or a community has no future if it has no history and heritage. Unfortunately, under the materialistic pressure of life, our general public has neglected our rich history and heritage. Under such situation, this kind of Seminars is necessary and the need of hours to create awareness among the general public and our youth students about our history and heritage. To protect and preserve our wonderful heritage is our bounden duty. To contribute some thing to this noble cause I have brought a paper and presentation on Adilshis Monuments at Belgaum.

I feel, I am an amateur in the field of study to say how to the conservation and protection of Architectural monuments. But we could identify the monuments which are neglected by the authorities concern and expose its conditions to attract the attention of the authorities concern and general public to preserve and protect such a monuments which are in ruined conditions. I am making an attempt to present a brief paper on Adil Shahis

Architecture at Belgaum. There are a few monuments of Adilshahis period existing in Belgaum such as the Belgaum Fort, Safa Masjid and Sampagaon Jumma Majid.

This paper focused on Belgaum Fort, Safa Masjid, and Jumma Masjid at Sampagaon village near Belgaum.

BELGAUM FORT

Location: The fort of Belgaum is located about three quarters of a mile to the east of the old Belgaum town and about one and a half miles from the camp.

Area:

The Belgaum fort is about 1000 yards long and 800 yards broad. It is an irregular oval shape of 2900 yards perimeter. It occupies an area of about 100 acres, and over its principal strength to the width of its steep wet ditch and the height of its stone walls. The ditch, at present forty to fifty feet deep and about 72 feet wide.

The Main Entrance of the Belgaum Fort facing towards north

WALLS & GATES

Wall: The average height of the walls is thirty-four feet, which are backed by substantial earthworks and are accessible from all parts. The wall contains a large number of the carved stones, which are found on Jain, and other temples including some richly relieved figures like Ganapati and Vishnu. Besides the figures of Ganapati and Vishnu, there are rows of sharp cut lotus flowers, a warrior brandishing his

sword, slim dancing women and musicians. Hero stones or viragals raised in honour of the dead are also built into the walls. These stones are divided into three panels or compartments, the lowest panel representing the fight in which the warrior was slain, the central panel showing two damsels (young unmarried girls) bearing him to heaven, and the uppermost showing him in heaven adoring the Linga. On one slab, on the bastion (projecting part of a wall) under the flag-staff battery, the central compartment instead of the usual damsels has a gigantic (big) hands and arms raised towards the sky. This is a sati stone showing how the sacrificed wife guides her husband to heaven. The scarp wall (inner side of the ditch) that had failed in places was repaired in 1883.

Inscriptions on the walls:

In three places stones with Persian and Arabic inscriptions record the dates of the building or rebuilding of the fort or part of the fort found on the walls.

On the North-East wall in a recess in the parapet is a six lines inscription in the Persian character which runs:

“Yaqub Ali Khan’s who is a joy to the heart, and by whose benevolence the world is prosperous, built the wall of the citadel strengthening it with a strong foundation like the wall of Alexander” (The date verse gives the date AD 1530, H-937)

Another inscription in the South-East of the fort relates to the rebuilding of that portion of the wall. The inscription in Persian language runs:

يا فتاح
ذبادان قناده حصار از زمين
به بستند مضبوط اورا متين
شده مستعد از سرويا تمام
بهنگام عيد الحسين مكين
نوشته حسابي ز تاريخ هجرت
سنه الف و سه دان در اربعين
كتبه عيد العزيز

“ Oh, opener, the first having been destroyed by the rains, it was again made strong and firm. It was entirely renewed in the time of Abdul Husani, the powerful.” (A reckoning according to the date of the Hijrah was written down: known it to be the year 1043 i.e 1632 AD written by Abdul Aziz)

FORT GATES

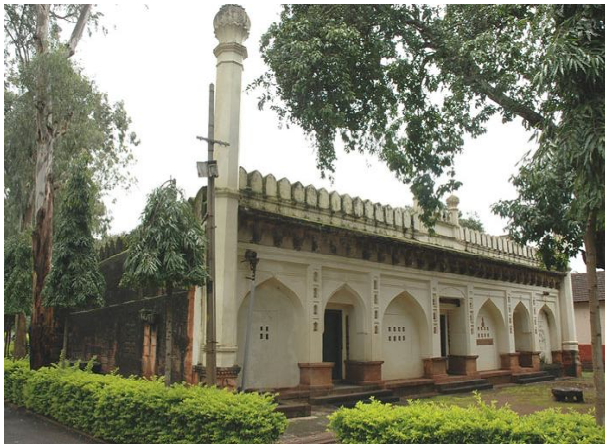
The fort has two gates, the main gate in the north and the new gate in the west. The main gate, which was built it in 1631 by one Bandeh Ali, crosses the ditch by a massive masonry (stone work) causeway (raised road across the low ground or water) flanked by high and thick walls. This gate is covered by a very large out work, which would require a strong garrison to hold it. The outer as well as the inner gateways are furnished with heavy folding gates, which are kept in good order. A third gate way between these two, was pulled down by the British and there are traces of a fourth folding gate a little to the south of the inner gate way. In a small well built and painted niche (shallow recess in a wall) in the wall just inside the main gate on the right side is a black stone image of the goddess Durga, the guardian deity of Hindu forts. It was probably placed there in Maratha times (1750-1818).

The western gateway is simply well built arched opening in the rampart made for public convenience. The ditch is here simply filled in so as to carry the roadway across a solid causeway. Besides these two gateways several underground passages are said to lead out of the fort, especially one to Yellurgad about nine miles to the south. One of these openings was found when part of the wall in the South-East was being re-built.

SAFA MOSQUE

The Safa mosque inside the fort was built in the first half of the 16th century by Asad Khan, the then Governor of Belgaum. The minarets, domes and arches point to a typical fusion of Mughal and Deccan styles of architecture. It has

two minars in the front with huge wooden doors decorated with profuse carvings depicting floral as well as vegetal designs. There is a staircase leading to the balcony and also to the open terrace. Two of the circular pillars in the Jamia hall are said to be from the old temples. Some of them have Kannada Inscriptions in Nagari Script, while others have beautiful Persian script forming extremely beautiful calligraphic decorations.

Masjid-i-Safa or Pure Mosque is situated close to the south of the arsenal between the north and the west gates. The front portion of the mosque measures 81 feet 5 inches in length and 58 feet 7 inches deep.

The Mosque in all has three entrances to the Jamia hall with arches having floral and calligraphic designs. In side the big Jamia hall are circular pillars and two have Persian inscriptions engraved on already existing Nagari inscription in Kannada language. These pillars were of old temples. The inscription on one of the pillars in the Masjid dated 1199 AD of Kartavirya IV states that at the instance of the Mahajanas of Ikshugrama, the Muligas (original residents) and gavundos of several villages, he conferred gifts of money to God Isvaradeva. Further, Kartaveerya is said to have been protecting the 84 Mahajanas of Ikshugrama from his nelevidu at Venugrama (Belgaum). Another Kannada inscription in Nagari letters is found on another pillar dated 1261 AD and is of

Sevuna Krishna registering a grant to Brahmin scholars. The Persian inscriptions of the pillars of the Masjid are in 16th century characters and contain mainly holy verses from the Quran and in one the author's name is mentioned as by Abu Talib. The Persian inscription to the right of the main entrance dated 1518 records the date of the laying of the foundation of the mosque by Asad Khan and the verses were composed by Quadri-Nizam-ud-Dawwani. The inscription runs like this:

“In the time of Adil Ayam son of Adil Khan, a man of high rank, who bore the palm of excellence from all the world, of good counsel, the aim of merit, the defender of the faith, who utterly uprooted the unbelievers from the country of the Deccan, Asad Khan, the best of all upright men, built this house of God, by good fortune and with much labour. By grace of God he called it pure mosque. The luster of the religion of the prophet grew greater”.

Another inscription on the above main entrance dated 1519 also speaks of the same construction of the mosque by Asad Khan.

The mosque formed part of a group of buildings all the rest of which have been pulled down. Asad Khan's palace or Mahal is said to have been to the south of the mosque. Opposite the palace were his kitchens and to the right looking from the front of the mosque stood the Divankhana or Hall of Audience. The road to this group of building led under an arch on the site of the present arsenal, which was so high that an elephant with his rider could pass beneath it. The present arch, which faces the main gate of the fort, was straight opposite the arch that has been removed. That arch was the place where the naubat or large kettledrum was beaten at started hours and for salutes.

In the mosque, Asad Khan's quilted jacket that was sabre proof, his Quraan and a pair of shoes with soles of lead and uppers of iron, which were used by Asad Khan in gymnastic exercises.

On the south wall of the mosque is a very solid and heavy round platform, which is 6 feet 5 inch long, 5 feet 1 inch broad and 3 feet 10 inch high. On this platform Asad Khan is said to have often sprung dressed in full armour and wearing his lead soled shoes. Another of his feats of strength according to local story was to lift the great Iron stool before the mosque by the edge of the fountain. His sword was kept in the mosque till it was stolen by a soldier a year before the mutiny. In 1857 when the mutiny broke out the authorities in Belgaum, on account of its nearness to the arsenal, ordered the mosque to be closed. Since then it has been used for service not for prayer. In 1882 the closed doors of the mosque opened of themselves. The people said it was done by Asad Khan and became much excited. The doors were closed, and, as Asad Khan made no further sign, the excitement passed off.

Sampagaon Jumma Masjid

Sampagaon in Bailhongal Taluka is 35 kms from Belgaum and has this wonderful monument Shahi Masjid also called Jumma Masjid has amazing architectural beauty. Especially the inner pillars are designed in such a marvelous way the visitors are surprised by its design. The monument is a protected monument under the Archaeological Survey of India. This was a preferred place under the rule of Adil Shahis. If you look into the region this is the only place in the surrounding to have

monuments of Adil Shahi.

[The Kittur dynasty was established by two brothers, Hiremallashetty and Chickamallashetty of Sagar, Shimoga district, who were in the service of Sultan Adilshah. In 1586 AD, the sultan conferred the regions of Kittur and its adjoining areas, as a jagir to the brothers. Initially their capital was Sampagaon, but during the rule of Mudimallapa Desai their sixth ruler, the capital was shifted to Kittur].

Conclusion:

Indeed, it is unfortunate that the authorities concerned are neglecting such a local monuments those are historically and architecturally very important. As a result of this neglecting approach towards local monuments, history and its heritage by the administrative authority, the students, teachers and scholars of this region have failed to promote the greatness of local monuments and allowed them to decay and they are being encroached upon rapidly by the commercial classes. The richness of the city's historical identity is forgotten.

Also I request the resource persons, organizers of the seminars, students, teachers, scholars and all the people who love India's heritage, should rise their voice at suitable platforms to bring the attention of the authorities concern, to take proper steps for documentation, Preservation and conservation of local monuments as they are inspiration for our future generation, and are testimonies of our cultural heritage.

Bibliography:

1. Suryanath U Kamath - Karnataka State Gazetteer 1982-83
2. James M Chambell – Belgaum District Gazetteer.
3. Fleet J F – Gazetteer of Bombay Presidency.
4. Richard Maxwell Eaton: Sufis of Bijapur (New Delhi-1996)
5. D.C. Varma: History of Bijapur (Delhi,1973)

Historical Monuments in Satara District

Dr. Arjun Wagh

Assistant Professor,

Department of Geography,

P.D.V.P. Mahavidyalaya, Tasgaon, Dist.-Sangli

Introduction

Satara is a District in the Indian state of Maharashtra. The name is derived from the seven (sat) hills (tara) surrounding the town. Satara is famous for its "Kandi Pedha ". Satara has very importance in History. The famous fort Ajikyatara is in this city. The famous Hill Stations 'Panchgani' and 'Mahabaleshwar' are situated in the Satara District. It's also famous as two great rivers namely the Krishna and Veena Rivers. The city is ornate with nature's blessings, a calm and quite peaceful place.

Aims and objectives

The following objectives are considered to highlighted the main theme

1. To focus the historical monuments in Satara District

2. To understand the historical importance of monuments.

Data Collection and Methodology

Tourism in Satara reveals its importance as an ancient centre of cultural heritage. There are several historical monuments make the place a wonderful place of visit. The information collected through of secondary sources. The historical monuments are as follows.

Char Bhinti

Char Bhinti is another important historical place in Satara. Situated on the way to Ajinkyatara Fort,

this hill offers a good view of Satara city. While on one side one can see Satara city, on the other side there is Ajinkyatara fort. There are two historical links to this place. Char Bhinti i.e. four walls were constructed by Chhatrapati Pratapsinh Maharaj in 1830. This place is also called as Najar Bangala. This place was constructed to offer a good view of arrival of Chhatrapati to the family members (ladies) during VijayDashami (Dasara) celebrations.

This place also contains a monument constructed to remember the warriors of great freedom fight of 1857. It remembers Rani Lakshmibai, Taty Tope, Rango Bapuji Gupte and others. It was constructed on completion of hundred years to the first freedom fight against British (rulers then). This place was renovated during year 2001.

Ajinkyatara Fort

This fort located in the heart center of city town. It is 3,300 feet high on Ajinkyatra Mountain. The walls of the forts are 4 meter high, many water tanks are there on

the fort and there is no scarcity of water. The beauty of Ajinkyatra fort can be observed from the hill of Yawateshwar. Tourists have a wonderful view of the city from Ajinkyatra Mountain. The Temple of Mangalai Devi is on the fort. Other temples are of Hanuman and Shiv. Apart from temple you can find Television and Radio broadcasting towers on this fort.

Bhairavgad Fort

This fort is forest type fort. This fort is in the Satara District. The height of this fort is about 3000 feet and it lies in the Mahabaleshwar range. Durgvadi is the

village which is at the base of fort. Temple is the main attraction of this fort due to its design and it shelters for 15-20 peoples. The temple is very beautiful. In temple there are three idols of Goddess which are about two to three feet in height. These idols are of Bheri, Tula, and Shree Vaghjai.

Gove

A small village on the bank of Krishna River, around 16 km north to the Satara city, attract many devotees due to famous Koteshwara temple. The temple of Lord

Shiva is too old and classic example of 16th century architecture. Most of the villagers are farmers and it is nice to see farming in Western state of Maharashtra here.

Chhatrapathi Shivaji Maharaj Museum, Charbhinti or Hutatma Smarak, Natraj Temple, Shri Kshetra Mahuli, Pedhyancha Bhairoba, Kuraneshwar or Khinditla Ganapati, Dholya Ganapati, Phutaka Talav or Talyatla Ganapati, Jawaharlal Nehru Udyan and Koyana Dam, Priti Sangam Karad, Mayani, Mayani Bird Sanctuary is located in the Satara district of Maharashtra state in India.

Karad - Priti Sangam

Karad is situated on the confluence of Krishna and Koyana River. Also the Samadhi of Late Yeshvantrao Chavan (the then Dy. Prime Minister of India) is

built on the banks of river Krishna near the confluence. Some of the well known places are Krishnamai Temple, high minarets. The ancient Buddhist caves in the hills of Aagashiva are near karad.

Kuraneshwar

the 'Gram daivat' of Satara.

Maha Ganapati Temple

Wai (the Dakshin kashi of India) is situated just 33 kms away from Satara. It is famous for its temples and ghats. "Maha Ganapati Temple" is here which is worshipped by many holy men and women all over the state. It is the important Pilgrim and Cultural Centre of Maharashtra. The office of Marathi Encyclopedia (Vishwa Kosha) is here. There is a Dam across the Kirishna River at Dhom just 9 KM away from Wai.

Masjid and Minars of Karad

Minars of height 32.3 meter can be viewed from several miles.

Nandgiri or Kalyangad Fort

Temple of Lord Ganesh and Lord Shiva situated on Old Satara-Kolhapur road, 1 km away from Satara City. It is a famous historical temple of 'Swyambhu Ganesh',

Wai (the Dakshin kashi of India) is situated just 33 kms away from Satara. It is famous for its temples and ghats. "Maha Ganapati Temple" is here which is worshipped by many holy men and women all over the state. It is the important Pilgrim and Cultural Centre of Maharashtra. The office of Marathi Encyclopedia (Vishwa Kosha) is here. There is a Dam across the Kirishna River at Dhom just 9 KM away from Wai.

Masjid and Minars of Karad are the prominent and historical religious places. Famous Masjid of Karad built by Ibrahim Khan, Sultan Ali Adil Shah of Bijapur before 1580.

It is 3,537 feet above sea level, stands at the end of a spur of the Mahadev range and about 14 miles north-east of Satara. It is separated from the rest of the spur by a

small gorge or Khind and stands on a lower hill than the Candan Vandan range close to its north-west.

The fort has two gateways the one below the other connected by steps. The first gate faces north, the path turning abruptly as it is reached. Within is a hollow used formerly for stores. From the inside facing east is another cave pond called the Gavi also full of good water. The entrance to it is protected by a wall. This cave pond is very difficult of access, the way being thickly blocked with prickly pear. The second gateway of mortared stone leads out into the plateau, which is about two hundred yards high by one hundred broad with many ruined buildings, and four chief ponds inside the second gate.

Natraj Mandir

Natraj Mandir is located in Satara City, which lies on the way from the highway to the Satara railway station, the temple has four entrance in the four directions.

Pateshwar Hills

Pateshwar a peaked hill rising above the rest of the range about seven miles south-east of Satara, has on its north-west face close to the junction of the villages of Deganv, Nigdi and Bharatganv and within the limits of Deganv a series of cave temples. From Deganv a path strikes to the south-east and winds up to a khind or gorge from which by steps in places it proceeds at a very gentle incline for about three quarters of a mile along the hill side till the temples are reached.

Sajjangad Fort

It has been said that during Chhatrapati Shivaji's Period Raigad was the capital of Shivshahi while Sajjangad was the spiritual Capital of it. Sajjangad (Fort) is situated just 9 kms away from Satara city where Samarth Ramdas took 'Samadhi'. There are 750 steps to enter into this Fort. Sajjangad is 3000 feet above sea level. There are 2 lakes onto the fort. Samarth Ramdas inspired Chatrapati Shivaji in his fight for Swaraj. He was the spiritual teacher (guru) of Chatrapati Shivaji. On the day of Das Navami people gather here and take part in festival.

Sangam Mahuli

Confluence of Venna and Krishna River is the Sangam Mahuli. It is 5 kms from Satara district on Koregaon Road. Two famous Rivers Krishna and Veena flow from

Satara District. Veena River is also referred as Veena Lake.

Shikhar Shinganapur Temple

Very ancient temple of lord 'Shiva' on the hill called Shikhar Shinganapur is about 89 Km from Satara on Satara-Akluj road. Huge gathering of devotees on eve of

'Mahashivratri' took place here every year. It has many historical references about visit of Chatrapati Shivaji Maharaj.

Shri Bhavani Museum, Aundh

Late Shrimant Bhavanrao alias Balasaheb Maharaj Pantpratidinidhi (Raja of Aundh State) was a good artist and lover of art.

He had a good collection many paintings, statuary, sculptured pots, weapons and holy books and many more. He wanted to give the benefit of his collection to the peoples; he established Shri Bhavani Museum and Library in 1938. It has reach collection of articles of sandalwood and ivory, Indian miniature paintings, Bengali/Western paintings, coeval paintings etc. Strong room consists of very valuable ornaments and diamond collection.

Museum has more than 8,000 articles and 16,000 books including 3500 holy books (handwritten). Shrimant Balasaheb Maharaj studied the science of museum and constructed the present building with the help of foreign architects, considering natural light, ventilation and protection. Its great wonder to see the huge one man collection in such a rural area of the district. The scenic building of the museum situated on the slope of Aundh Hill, famous 'Yamai Mandir' is located at the top of hill with height approx. 800 ft. Aundh is 43 Kms from Satara.

Shri Chhatrapati Shivaji Museum

Satara the erst-while Capital of Maratha Kingdom has a rich heritage. It has been ruled by successors of Chatrapati Shivaji Maharaj till 1839. Museums and historical places are the main inspirations to the people. The ground stone of this museum was laid in 1966 and was completed in 1970. The Museum was inaugurated by the then Home Minister of India late Y.B.Chavan, with blessings from Shrimant Chatrapati Sumitraraje Bhosale.

The museum mainly constructed to reveal the varied culture of 17th and 18th Century. The museum is divided into 2 sections,

exhibition articles and Maratha art Gallery. The Exhibition articles are mainly displayed in 4 sections. They are Weapon Sections, Inscription section, Painting Section, Textile. The museum has rich collection of weapons, textiles and many more. Each article in this museum is so preserved and presented that, it tells you the real story of valor of Chatrapati Shivaji Maharaj, his successors and the Golden era of Maratha Empire.

Yamai Devi Temple, Aundh

Aundh is a town in the Satara district. It is 30 kms away from Satara. It is famous for the Yamai Devi Temple and the Museum. This temple is oldest in the Aundh town. The sculptures and the carving on the temple are captivating.

sculptures and the carving on the temple are captivating.

Yevateshwar Temple

This temple is of Lord Shiva. It is very ancient and has historical references. On the day of 'Mahashivratri' and in 'Shravan' people visit this temple with great holy spirit. The ghat starts just

from the Satara City and temple is situated 5 kms away and is at the height above 2500 feet above sea level. The lush green area from this temple to Kaas is fastly growing up as a Tourist Place.

References-

1. Satara Gazetteer
2. Socio economic Abstract- 2016
3. Satara District Handbook- 2016

सिदनाक महार यांचे कळंबी येथील स्मारक : एक स्फूर्ती स्थळ

प्रा. श्रीधर भाऊसाहेब शिंदे
सहाय्यक प्राध्यपक इतिहास,
मिरज महाविद्यालय, मिरज

प्रस्तावना :-

अस्पृश्यता हा भारतीय समाजाला लागलेला सर्वात मोठा कलंक आहे. वर्णव्यवस्थेमुळे समाजाचे चार विभागात विभाजन झाले. अध्ययन अध्यापनाचे काम ब्राह्मण या वर्णाने करायचे लढाया - संरक्षण हे क्षत्रियांनी करावयाचे, शेती, व्यापार वैश्यांनी तर या तीन्ही वर्णांतील लोकांची सेवा शूद्र या चौथ्या वर्णांतील लोकांनी करावी असा सामाजिक कायदा विविध स्मृती, पुराणे सारख्या धार्मिक ग्रंथातून पहावयास मिळतो. वर्णव्यवस्थेतून व तीच्या कडक बंधनातून जातीव्यवस्था जन्माला आली. वर्णसंकर होऊ नये यासाठी विशेष काळजी घेतली जात होती. शस्त्र हातामध्ये धरण्याचा अधिकार महार या शूद्र वर्णांतील जातीला नव्हता पण महार ही शिवकाळ व पेशवाईतील अतिशूद्र वर्णांतील एक महत्त्वाची जात होती. महार हे शूर व कर्तबगार होते. महाराष्ट्राच्या विविध भागात त्यांची राज्ये होती. ते नागलोकांचे वंशज म्हणून ओळखले जातात. महारांनी छत्रपती शिवाजी महाराजांना स्वराज्य स्थापनेत लष्करी मदत केली. मराठा राज्याच्या साम्राज्य विस्तारासाठी व संरक्षणासाठी स्वतंत्र लष्करी पथके उभी केल्याचे अनेक दाखले मिळतात. स्वराज्य उभारणीच्या कामात मदत करणाऱ्यांची आणि शौर्य दाखविणाऱ्यांची बरीच नावे आज इतिहासामध्ये आहे. पण अजून अशी अनेक नावे आहेत ज्यांनी स्वसामर्थ्यवरती स्वराज्यासाठी लढले, शत्रूला हैराण केले. पण ते सरदार आज उपेक्षित आहेत. त्यापैकीच एक कळंबीचे वतनदार वीर सरदार सिदनाक यांची माहिती प्रस्तुत शोध निबंधामधून सांगणे हा या संशोधन लेखाचा मुख्य हेतू आहे.

महार : बलुतेदार :

ब्राह्मण वर्णांतील लोकांनी आपली सत्ता कायम इतरांच्यावरती राहण्यासाठी कामाची विभागणी केली. गाव बारा बलुतेदार आणि

अठरा अलुतेदार यांच्यामध्ये विभागला गेला. गावकीच्या कसबी कामाची जातवार वाटणी झाल्यावर बेगार काम उरले ते कोणतेही हुन्नर जात करेना झाली असे पडून राहिलेले काम शूद्र वर्गातील महार या लोकांच्या गळ्यात पडले. गावकी कामे करताना रोख मेहनताना मिळत नसे त्या कामाला तेलंगणामध्ये वेष्टी म्हणतात. तेंव्हा या शब्दापासून वेठ हा शब्द आला असावा आणि जे काम करताना त्यामध्ये कोणतीही कला, कौशल्य नसते ते म्हणजे बेगार काम यावरून वेठबेगार हा शब्द तयार झाला असावा महारांनी ही वेठबेगार कामे करावीत असा दंडक असावा.^१

गावगाड्यातील महारांचे लष्कर :-

स्वराज्यात गावकऱ्यांचे वित्त व जिवित यांचे सरकारकडून नेहमीच रक्षण होत नसे. म्हणून गावगाड्यांनं महार जागल्यांचे एक छोटेसे लष्कर तयार केले होते. दरोडेखोर आणि बंडखोर यांच्याशी दोन हात करण्यासाठी महारांच्या लष्कराचा वापर केला जात होता. या स्थितीचे वर्णन करताना परशुराम या कवीने लिहिले.

पाटील, कुलकर्णी नाव उगीच घालुन दमले येरझरा ।

सत्ता साहेबी अगदी बुडाली महाराचा त्याहूनी तोरा ॥

नगर जिल्ह्यातील पारनेर गावाला लष्कर ५० होते. त्यामध्ये ३२ महार, ४ वेसकर, ८ रामोशी, २ सोनार, व २ मुसलमान होते.^२

स्वराज्य उभारणीत महारांचा सहभाग :-

शौर्य हा गुण अंगभूत असणाऱ्या महार लोकांनी शिवकाळात आणि पेशवेकाळात सुद्धा स्वतःच्या फलटणी उभ्या करुन स्वराज्य उभारणीच्या कार्यात मोलाची भर घातली. महार हे राजकीय पराभवातून अस्पृश्य झाले. तर मांग आणि चांभार या जाती मांस भक्षण आणि घाणेरडे व्यवसाय करण्यातून अस्पृश्य झाले. मांग आणि चांभार लोक मेलेल्या जनावराच्या कातड्यापासून निरनिराळ्या वस्तू बनवित असत.^३

अस्पृश्य गणल्या गेलेल्या महार लोकांना लष्करामध्ये पहिल्यांदा प्रवेश दिला तो मुस्लिम राज्यकर्त्यांनी मात्र त्यांना उच्चपदे दिली नाहीत कारण हिंदू समाजव्यवस्थेत महार - मांग - चांभार यांना हीन दर्जा देणेत आला होता. त्यांना जर उच्च पदे दिली तर हिंदू समाजात असंतोष निर्माण होईल. या भितीने त्यांना उच्चपदे बहाल केली नाहीत.^४

छ. शिवाजी महाराजांनी सर्वधर्मसमभाव असे धार्मिक धोरण स्विकारल्याने त्यांच्या सैन्यात अनेक जाती-जमातींचा समावेश होता. महाराजांनी महार लोकांची जंगलातील मार्ग, डोंगरी किल्ल्यावर जाणारे गुप्त आणि उघड मार्ग, यांच्यावर देखरेख ठेवणे, तसेच डोंगरी किल्ल्यावरील लोकांना सरपण आणि वैरण पुरविणे या

कामावरती नेमणूक केली होती.^५ रागडावरील लोकांना लाकडाचा पुरवठा करण्याचे काम महार करीत असत.^६

सिदनाक महार याचे मूळघराणे :-

सातारा जिल्ह्यातील कोरेगाव तालुक्यातील मौजे वेलंग येथील हा वतनदार बहामनी राज्यात सिदनाकचे घराणे सेनापती होते. निजामशहाने सन १६०० साली सिदनाकला महार वतनाच्या इनाम जमिनीच्या सनदा दिल्या. शहाजी राजे आणि जिजाबाई यांचे लग्न लाऊन देण्यामध्ये सुध्दा याचा सहभाग होता. सिदनाकचा नातू तिसरा सिदनाक महार उर्फ सिध्दनाथ बाजी याने छ. शिवाजी महाराजांना वाई प्रांतात चंद्रराव मोरेचा पाडाव करण्यासाठी मदत केली आहे आणि या स्वारीत त्याने मोठे शौर्य दाखविले. त्याचा मुलगा कृष्णनाक महार हा वाई प्रांतातील कळक येथे मराठा मोगल लढाईत मारला गेला.

कळंबीचा वीर सरदार सिदनाक :-

सातारा जिल्ह्यातील कोरेगाव तालुक्यातील मौजे वेलंग येथील तिसरे सिदनाक महार नाईक कांबळे यांनी मराठ्यांच्या स्वातंत्र्ययुद्धात सहभाग घेऊन मोगलांशी लढा दिला आणि मराठा राज्याचे रक्षण केले. ३ मार्च १६८९ रोजी संभाजी राजांचा मुलगा शाहू आणि त्यांची आई येसुबाई यांना मोगल सैन्याने रायगडावरती पकडून कैदत टाकले होते. औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर शाहूची सुटका झाली. महाराष्ट्रामध्ये ताराबाई आणि शाहू यांच्यामध्ये यादवी सुरु झाली. सिदनाक महार याने छ. शाहू महाराजांची बाजू घेतली आणि त्यांना गादीवरती बसविण्याची महान कामगिरी केली.

लहानपणापासूनच अन्यायाविरोधात लढण्याची उर्मी सिदनाकमध्ये होती. सिदनाक हा लढवय्या होता. गावात बळजबरीने धान्य, सारा वसूल करणाऱ्या एका खानाला वयाच्या अवघ्या पंधरा सोळा वर्षातच पराभूत करून आपले कर्तृत्व दाखविले होते. मागासपणाचा माथी मारलेला कलंक आपल्या शौर्याच्या कर्तृत्वाने पुसून त्यांचे इतिहासात एक अस्पृश्य क्षत्रियाप्रमाणे लढू शकतो हे सिध्द करून दाखविले. मात्र अशा परिस्थितीतही त्याचे शौर्य आणि किर्ती अस्पृश्यता या शब्दाने झाकोळण्याचा प्रयत्न झाला. पण त्यांने संभाजी राजांच्या वधानंतर अवघा महाराष्ट्र पोरका झाला होता त्यावेळी स्वराज्याच्या रक्षणाकरिता आपलीही काही जबाबदारी आहे. या विचाराने पेटून उठलेल्या सिदनाक या वीराने महार समाजातील तरुणांना एकत्र करून औरंगजेबाच्या सैन्यांशी निकराचा लढा दिला. स्वराज्यासाठी झटणाऱ्या, इतक्या प्रामाणिकपणे लढणाऱ्या या शूर योद्ध्याच्या कर्तृत्वाकडे पाहून छ. शाहूनी तत्कालीन वाई प्रांतातील कळक (कळकी) हे गाव इनाम (वतन) दिले.^७ त्याकाळी छ. शाहूनी

कळंबीची ९२३ एकर जमिन सिदनाकाला दिली तसेच त्यांना इनामदार संबोधले.^८ सुरुवातीला हा सातारा जिल्हा आज सांगली जिल्ह्यातील मिरज तालुक्यामध्ये हे सिदनाक इनामदारांचे कळंबी हे गाव आहे.

छत्रपतींच्या घराण्यातील खऱ्या अर्थाने रयतेभिमुख परंपरा छत्रपती शाहूंनी त्याकाळी दाखविली म्हणून सिदनाक महार सारख्या पराक्रमी व स्वराज्यासाठी मोठ्या हिमंतीने लढणारा एक शिपाई इनामदार झाला. ज्या मातीत कधीही समानतेची वागणूक मिळाली नाही. त्याच मातीसाठी या महार जातीतील तरुणांनी आपले रक्त सांडले पण सामाजिक मागासलेपणाचे दुखणे कधी आपल्या मातृभूमीसाठीच्या कर्तव्याच्या आड आणू दिले नाही. ही कर्तव्याची भावना सिदनाकने तमाम महार तरुणांच्या मनात निर्माण केली होती म्हणूनच पानिपत सारख्या लढ्यातही शिंदे, होळकर यांचे बरोबरीने लढत आपल्या स्वराज्याच्या संरक्षणासाठी या वीराने आपला देह ठेवला.^९

कळंबी येथील स्मारक :-

आज कळंबी येथे सिदनाक इनामदार यांची १५ वी पिढीरहात आहे. या गावामध्ये सिदनाक यांचे ८ X १० फूटाचे स्मारक असून त्यास वीर सिदनाक स्मारक असे नाव दिले आहे. या स्मारकांमध्ये पानिपतच्या युद्धातील सिदनाक यांचे चिलखत, शिरस्त्राणाचे अवशेष, भाला जतन करून ठेवला आहे. नित्य नियमाने या स्मारकाची देखरेख करण्याचे काम इनामदार कुटुंब करीत आहेत. एकेकाळी ९२३ एकर जमीन असणारे इनामदार त्यांनी सामाजिक जबाबदारीच्या भावनेतून कळंबी येथील शाळेसाठी जागा उपलब्ध करून दिली आहे. तसेच शाळा बांधणीसाठीची साधनसामुग्रीही उदारमानाने दिली आहे. कळंबीमधील सर्व मान आजही या इनामदार घराण्याकडे आहे. पिराला मलीदा हा महारांचा चालत नाही म्हणून इनामदारांच्या पूर्वजांनी मलिदासाठी १५ एकर जमीन पिराला दिली आहे.^{१०}

इनामदारांची परंपरा :-

कळंबीच्या इनामदार घराण्याची परंपरा म्हणजे या घराण्यामध्ये जन्माला येणाऱ्या मुलांमध्ये पहिल्या मुलांला सिदनाक ही उपाधी दिली जाते. आज या पीढीमध्ये अरुण इनामदार प्रकाश इनामदार, प्रमोद इनामदार, मिलिंद इनामदार, बाळासाहेब इनामदार, शैलेश इनामदार, कुमार इनामदार आदी आपल्या पराक्रमाचा इतिहास निर्माण करणाऱ्या सिदनाकच्या स्मारकाचे काम मोठ्या स्वरूपात व्हावे आणि जातीय वरवंट्याखाली दडपलेल्या या सोनेरी इतिहासाला उजाला देणाऱ्या सिदनाकचे भव्य स्मारक व्हावे यासाठी अहोरात्र झटत आहेत. यासाठी वीर सिदनाक फाऊंडेशन स्थापन केले असून याचे संस्थापक डॉ. राजेंद्र गायकवाड आहेत अध्यक्ष प्रमोद इनामदार

आहेत. तर सचिव सुभाष इनामदार आहेत.

निष्कर्ष :-

१. बारा बलुतेदारामध्ये महार हा एक महत्वाचा बलुतेदार होता.
२. गावगाड्यांमध्ये महारांचे लष्कर हेच गावचे संरक्षण करीत असे.
३. स्वराज्याच्या उभारणीमध्ये महार लोकांचे योगदान महत्वाचे आहे.
४. शौर्य आणि पराक्रमाच्या जोरावरच शत्रूचे पानिपत केले.
५. अस्पृश्यतेचा, मागासलेपणाचा कलंक माथी असतानासुद्धा स्वराज्यासाठी शत्रूशी चिवट झुंज देत विजय मिळविला.
६. इतिहासात एक अस्पृश्य क्षत्रियाप्रमाणे लढू शकतो हे सिदनाकने सिद्ध करून दाखविले.
७. कळंबीतील १२३ एकर जमीन उदार मनाने, सामाजिक जाणीवेतून शाळांना, पिरांना देऊन टाकली

संदर्भ

- १) आत्रे त्रिंबक नारायण, गावगाडा, वरदा बुक्स, पुणे, जाने.१९९५, पान ५०.
- २) कित्ता, पान नं.१९.
- ३) डॉ. गवळी पी. ए. पेशवेकालीन समाज व जातीय संघर्ष, प्रचार प्रकाशन, कोल्हापूर १९८२, पान नं. १२२.
- ४) खैरमोडे चां.भ., डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर चरित्र खंड १, सुगावा प्रकाशन १९९२ पान नं. १२४.
- ५) कित्ता, पान नं. ३.
- ६) आवळसकर शा. वि., रायगडची जीवनगाथा, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, १९६२, पान १६७.
- ७) डॉ. भवरे ना. गो., पेशवेकालीन दलित समाज, भा.इ.स.म. पुणे पान १४१.
- ८) मुलाखत डॉ. राजेंद्र गायकवाड (अध्यक्ष, वीर सिदनाक फाउंडेशन, कळंबी)
- ९) दै. लोकमत, लेख, (वारसा) योगेश नरुटे, सांगली.
- १०) उपरोक्त मुलाखत.

15

THE NEED OF THE HOUR IS TO CONSERVE THE HISTORICAL HERITAGE OF MAHARASTRA

Ms. Aparna Patil

Arts,commerce and Science Mahila
Mahavidhalaya, Tasgaon Dist.-Sangli

ABSTRACT:

Maharashtra is very famous and popular state in india. Historical development of maharashtra is give real social dimension to society .shivaji maharaj was great historical personality in the history of maharashtra. Chatrapati Shivaji maharaj kingdom was famous in all the world.Maharastrian Fort is the identity of their kingdom.it is more significant and symbolic.

INTRODUCTION:

Maharashtra is very special state in India.The forts of maharashtra give witnesses of the golden era of the great king Chhatrapati Shivaji Maharaj.Fort cultivate pride of our past culture and heritage.it is real identity of the kingdom and great history.Fort give moral to the new generation.

KEYWORD: Monument, conservation, Historical Heritage

Following fort give real identity of the kingdom of the great king Chhatrapati Shivaji maharaj

DAULATABAD FORT :

Daulatabad fort is magnificent fort situated in maharashtra at a distance of 13 K.m from Aurangabad. It is one of the unique forts in the state of maharashtra.The forts was under continuous occupation by various dynasties like Khilji,Tughlaqs,Nizam,Mughal,Marathas .

PANHALA :

Panhala is situated near the city Kolhapur it is large and most significant fort of the Deccan region Many places in the panhala is well known.This fort is built on the Sahyadris rising more than 400KM above its surrounding plan.It was Maratha state capital under 1782 and in 1827 it became part of the British Empire

RAIGAD FORT :

Raigad fort is situated in the Raigad district of maharsatra. It is the capital of shivaji maharaj.it is magnificent hill for tress.it is one of the famous historical place in the maharastra.The fort rises 820 meters above the sea level and it located in the Sahyadri mountain range.The Raigad fort was built by Chandrarao More but Shivaji Maharaj renovated it and expanded the fort of Rairi and renamed it as Raigad

JANJIRA FORT :

Janjira fort is situated in the Murud of maharastra. Earlier time it is capital of Siddi rulers.It is sea fort and it is counted amongst the few sea forts of india.it lies 2K.M inside the town. Murud Janjira fort is situated on an ovalshaped rock off the Arabian sea coast near the port town of Murud 165 K.M Janjira is considered one of the strongest Marine fort.

SHIVNERI FORT:

Shivneri fort is most important and historically glorious fort. It is situated near the pune city.it is the birth place of great Shivaji maharaj.The Childhood development of King Shivaji take place on this fort.and shivneri where the great king spent most of the childhood.

SINDHUDURG FORT :

Sindhudurg is another sea fort in the Kingdom of great Shivaji maharaj.it is situated in the Sindhudurg district.it is near the Malvan jetty in sindhudurg district. This fort was built by Maratha great king Shivaji maharaj himself and under his supervision and guidance. Sindhudurg is word from two hindi word "Sindhu" mean Sea and "Durg" mean fort.It is very famous fort in maharastra.

SIHINHAGAD FORT :

Shinhagad fort is situated near the pune city.it is most famous fort because of the great work of The Great Tanaji Malusare.Initally Sinhagad is known as Kondana.but Shivaji Maharaj renamed this fort.

GROUP OF TEMPLE, LONAR :

Lonar is well known for a high lake created due to meteoritis fall nearly 65000 year ago. There is high number of mounments surrounding the lake and these belongs to 12th and 16th cen.A.D

FORT WALLS, CHANDRAPUR :

The work of fortification of wall enclosing the city was started by Khandikya Ballal Shah under his Rajput officer called Tel Thakurs It was completed by Dhundia Ballal Shah in 15th cen A.D The fortification consists of four gates Jatpur to the north. There are five wicket gates called Chor,Vittoba,Hanumant,Musan, and Bagad

BASSEIN FORT :

It is located at a distance of 50 K.M. north of Mumbai in Thane district. It was one of the most important Portuguese settlement in indian during the 16th and 17th cen.

This are some forts in the kingdom of The Great Chhatrapati Shivaji Maharaj.it is real wonder and identity of maharastra All the forts are spiritual and symbolic.It give inspiration for the future generation. They represent our tradition,history,art and design.so Government and society must play a vital role for conservation of these monuments.

Reason of conservation :

- 1 Mahrastrian historical forts are great example of social heritage and devolpment
- 2 It represent great achievement in the art and architecture
- 3 It give Massage and direction to the new generation
- 4 It involve maintaining the integrity of the place through protection and restoration using both old and new materials
- 5 It focus on reality of maharastra culture

and identity

6 Fort gives an amazing feeling of proud that you are at the place where one of India's greatest kings found his kingdom

How we conserve Mahrastra Fort:

1 prevent ourselves and other from scribbling on the wall.

2 Arrange Bharat Swachata Abhiyan in the Fort for the cleanliness

3 spreading awareness around fort about these monuments and their importance

4 Arrange awareness program and spread message about the preservation of the heritage

5 many seminars are being organized every year for students.

6 The government has to make strict governance to the destroyers.

Today it is important thing to preserve the maharastrian fort and showcase them to the next generation as the contribution of our ancestors. Our little effort can change that will make the past present and future generation of the country.

REFERENCE :

1 http://en.m.wikipedia.org/wiki/historic_preservation

2 national Register of historic places by the united states department of the interior

3 Gunaji Milind, 2003, Offbeat Tracks in Maharashtra by Popular Prakashan.

“NATIONAL POLICY FOR CONSERVATION OF THE ANCIENT MONUMENTS”

Dr. Bodhale C. S.

Department of History,
Mohanrao Patangaro Patil Mahavidyalaya,
Borgaon

Introduction

“The functions of the Archaeological Department are, in the main, two – conservation and investigation. In the view of the Government both these functions have an equal claim to its patronage, The process of conservation [of monuments] is being aimed to manifest itself as a dynamic enterprise intertwining concerns for the sustenance of their physical fabric with their overall effective management. As we have moved into the second decade of the twenty first century, the duty of the Archaeological Survey of India (ASI) will be to conserve these monuments with utmost care.

India has an extraordinarily rich, vast and diverse cultural heritage that has left a huge corpus of built heritage across the country. A glimpse of this richness and variety can be seen in the form of monuments and archaeological sites, 3,678 monuments and sites including 20 world heritage properties, to date, that are protected by the Archaeological Survey of India (ASI).

Work of ASI

One of the prime mandates of the Archaeological Survey of India is to ensure the conservation and maintenance of all protected monuments throughout the country. Needless to say that the ASI has undertaken, in the past 152 years of its existence, mammoth

conservation initiatives across the country which ensure the continuing existence of all monuments that were earlier known to be or discovered in a fragile or vulnerable state. It may not be entirely inappropriate to state that without ASI's timely interventions and continuous safeguarding many of the monuments and sites would have perhaps disappeared and, therefore, lost to humanity forever. The ASI's contribution to the conservation and safeguarding of monuments is noteworthy not only within the country but outside as well.

The conservation of monuments in India, as undertaken by the Archaeological Survey of India, ASI has taken cognizance of the various international charters and guidelines in defining conservation approaches for protected monuments.

Object of Policy

1. This Policy, aims to, not only draw lessons and inspirations from the ASI's rich legacy for conservation but also acknowledges the adoption of contemporary approaches to conservation, management and protection of monuments and archaeological sites, and proposes various principles of interventions within and around them.

2. The Policy also acclaims available traditional craftsmanship in the country and the use of traditional building materials and skills as an integral part of the conservation process. The Policy, for the first time, deals with topical aspects like the management of tourism and development (within and around a monument), as well as issues of capacity building and building of partnerships with multi-disciplinary organizations and institutions.

3. The Policy attempts to put a monument in perspective (as a ubiquitous part of its setting) and underpins the role of local communities. This Policy primarily focuses on all Ancient Monuments and Archaeological Sites and Remains, declared as monuments of

national importance under the AMASR (Amendment and Validation) Act, 2010 and does not, for the time being, include unprotected built heritage.

4. The Policy may be read in conjunction with the provisions of the AMASR (Amendment and Validation) Act, 2010. The Policy is envisaged as a dynamic document and, as it is put into operation by the ASI's Archaeological officers and field staff, it is subject to periodical reviews as may be decided by the Archaeological Survey of India. It is also hoped that the proposed Policy is applicable to a vast number of state protected monuments spread all over the country. National Conservation Policy is as follows¹

Monument and its Context -

"Ancient Monument" means any structure, erection or monument, or any tumulus or place of interment, or any cave, rock-sculpture, inscription or monolith which is of historical, archaeological or artistic interest and which has been in existence for not less than one hundred years and includes: i.) the remains of an ancient monument, ii.) the site of an ancient monument, iii.) such portion of land adjoining the site of an ancient monument as may be required for fencing or covering in or otherwise preserving such monument, and iv.) the means of access to, and convenient inspection of an ancient monument. "Archaeological Site and Remains" means any area which contains or is reasonably believed to contain ruins or relics of historical or archaeological importance which have been in existence for not less than one hundred years, and includes: i. such portion of land adjoining the area as may be required for fencing or covering in or otherwise preserving it, and ii. the means of access to, and convenient inspection of the area. All Monuments, once declared nationally important, irrespective of their living or nonliving status, transcend their original function² and should be valued and

conserved in a spirit of being exemplars of past cultures and represent exemplary human creativity. These monuments also serve as tangible manifestation of historical and cultural events and developments of our past that spreads over several millennia.²

All monuments that are declared nationally important are deemed to have high value / significance – archaeological (including architectural, artistic and engineering), historical (including events and association), cultural (including religious and intangible) and ecological. Monuments can have either a single or a combination of these values which contribute to their importance at the national level.

All monuments are irreplaceable and non-renewable cultural resource of the country, a by-product of a multi-ethnic and diverse culture. Irrespective of their scale, location and type, monuments, once declared so, should be regarded as National Treasures or National Icons. Utmost care must be taken to protect and preserve them for posterity.

Conservation Principles

The conservation of monuments, archaeological sites and remains constitutes all necessary actions or interventions within and around a monument which are undertaken, as and when deemed necessary, in order to to: (a) prolong its life and existence; (b) prevent its damage and deterioration; (c) minimize the impact of external agents of decay (natural and human induced) on its setting, structure and material; and (d) prepare it for natural or human induced disasters.

All efforts to conserve a monument should be made to retain its value and significance, its authenticity and integrity, its visual connections to and from the monument, and to sustain a truthful representation of its original / historic appearance. The purpose of such an effort should be to ensure that the monument is kept in its original state or, in

certain cases, restored to an earlier known state or to a state as it was discovered at the time of its identification and notification. The conservation of a monument is a continuous process. Adequate resources (human and financial) should be made available to conserve it for posterity. Conservation of a monument should, under no circumstance, be based on any conjecture or artistic imagination and should be based on reliable documentary evidences (past conservation records, documents, paintings sketches, drawings, photographs, travelogues, etc.) and/or in-situ archaeological evidences.³

The conservation of the original / historical material should be aimed as an essential pre-requisite to sustain the time-dimension of a monument which confirms its antiquity and faithfully maintains its authenticity.

Interventions such as restoration, consolidation, reproduction and retrofitting carried out within a monument should, as far as possible, be clearly discernible as a later alteration / repair / restoration, etc., to be able to clearly identify them from the original fabric of the structure. Nonetheless, in certain cases, where a monument is being restored with the intention of merging [a new intervention] with the original fabric, for the sake of maintaining architectural integrity, work must be done very carefully by matching the original material / details in terms of form, color and specification preferably through the use of same material and employing traditional skills as used in the original fabric. Such interventions should, as far as possible, be reversible in nature. The decision for achieving such objectives should be carefully recorded and documented for posterity.⁴

Conservation Approach

The conservation of a monument should employ appropriate scientific equipment and technology to facilitate research and the understanding of its physical nature, the analysis of its materials and construction

technology, and that of its current condition. The use of appropriate technology should also be mandated for documentation purposes.

Conservation should not only limit itself to the intervention within the structure / fabric of a monument but shall also include the protection and maintenance of the setting or environment that is integral to it. Documentation should be an essential pre-requisite before conserving a monument. Documentation aids in understanding the nature of the fabric of a monument and its value as well as its current condition that should be used as basis by which its Conservation Plan should be prepared.⁵

Regular inspection must be undertaken by the archaeological officers to ensure routine visits to monuments, at least once a year, to examine the condition of a monument and to draw up inspection notes which will aid in the preparation of necessary conservation programme or plan. Conservation works should be peer reviewed from time to time by a group of multidisciplinary experts who should examine the quality of on-going conservation works and whether conservation is being carried out according to the approved conservation plan. The entire process of conservation should be documented prior to, during and after conservation in maps, drawings, photographs, digital records and field notes so as to create records of interventions.

Original / historical material or details may or may not be replaced. Highest attention should be paid to the conservation of fragile ornamentation embellishing a monument.⁶

Promotional / Outreach Programmes

It is necessary to generate public awareness, to educate and involve people by instilling in them a sense of delight, appreciation and pride for monuments, to make them understand the importance of various legislations in protecting heritage and to join hands with various agencies working to protect

this tangible cultural wealth for posterity. The aim is to make the local communities and visitors aware about their responsibilities towards the monuments of the country, so as to obtain their aid in the task of their preservation and maintenance.

All related agencies responsible for the conservation of monuments should, therefore, organize, from time to time, awareness campaigns and promotional / outreach programmes about the monuments of the country. The programmes should focus on various aspects related to their history and conservation, Special pamphlets and brochures, should be developed and distributed freely to a visitor whilst acquainting him / her with the history and context of the monument.⁷

Tourism and Visitor Management

Undoubtedly, there has been an unprecedented interest amongst national and foreign visitors to visit monuments for a variety of reasons, such as for education, information, pilgrimage, recreation and entertainment. A visitor gains tremendous knowledge and insight not only about the history of a monument or an archaeological site but also about the social, cultural and economic aspects of its patron and / or the builder or contemporary society at large. It is, therefore, important to determine the carrying capacity of a monument, especially for those where visitation is in very high numbers. In order to better protect and preserve such monuments, the number of people visiting them as well as their access should be managed and, if situation demands, these may have to be limited temporarily, especially in such areas or parts that are highly vulnerable to decay and / or deterioration. so as to determine how many visitors can be allowed to visit it within a day or at a given period in time.

Suitable facilities / infrastructure should be created within or near the monument for the convenience of visitors. Facilities like parking that allows for a sufficient number of vehicles,

toilets, cloak room, potable water, audio-guide facilities, ticket booths, souvenir counter, etc., should be located in a way that these are easily accessible prior to entering a monument³⁹. Similarly, guidebooks or pamphlets indicating a monument's history, its architecture and planning, and various do's and don'ts, should be provided to a visitor in order to enhance his / her understanding of the site.⁸

Public Private Partnership in Heritage Conservation and Management

It has been realised in recent years that despite the best efforts put up by various central and state agencies in the conservation and management of monuments, it remains immensely challenging to conserve and manage them on the account of the limited availability of human and financial resource. Both the increasing number of visitors and increasing costs of proper preservation and conservation have made it necessary for public efforts to be supplemented by effort from private sources. Accordingly, Public Private Partnership (PPP) assumes greater significance in the conservation and management of our monuments and this can be encouraged with the active support of the public enterprise.

Community Participation in Conservation

Local communities are important stake holders of heritage. They can play an important role in the conservation and management of a monument. Local communities, wherever possible, may be engaged in decision-making processes. They can be made aware of the basic aspects of conservation and management of the monuments. Their engagement enables communities to establish inextricable linkages (emotional rapport) with the monument and also leads them to generate employment opportunities, which in turn helps in the sustenance of local crafts and encouragement to undertake tourism related activities⁹

Disaster Management

Monuments and archaeological sites are

increasingly being subjected to a variety of hazards (natural and human induced) thus exposing their vulnerability to threats and risks. It is, therefore, important for all agencies concerned to be sufficiently prepared to mitigate a disaster, should it strike, and to develop mechanisms for quick Response and Recovery.

Adequate training should be provided to the monument in-charge to a) identify disasters that can have deleterious impact on a monument on the basis of the past history of disasters in the region, b) to undertake impact assessment for anticipating and visualising disaster scenarios, c) to assess current levels of preparedness in mitigating disasters, and d) to be able to coordinate with various agencies (central, state and local) for developing a quick response post-disaster programme and actions.

Disaster Management Plan should be made as an important pre-requisite of the Conservation Plan for a monument. It would be useful if vulnerability assessment of each monument also becomes a part of the ASI database.

Conclusion -

In this way altogether different aspects though closely related to History, Archeology and architecture as this chapter takes into consideration the aspects of Conservation, Preservation & Protection of historical Monuments. We have undertaken the ideas of restoration of the monuments have been discussed in details taking into general scenario. The Architectural Heritage and its Current Principles. Some general considerations in restoration has been discussed along with the factors contributing to the deterioration of monuments have been discussed in details. Repairs and Restorations have also been discussed in details taking into account the man made and natural damage to monuments.

References -

1. Barclay G. Jones, "Protecting History

Architecture and Museum Collection from Natural disaster," Book

2. Dogra, Bharat, "Caution: Health Hazards Ahead", a report in Hindustan Times

3. Ghosh, Nirmal, "Let's have No Free rides for Offenders", a report in Hindustan Times,

4. Gupta, K.K., "Problems in Authentication of Paintings" Conservation of cultural Property in India, Vol XXVI (1993)

5. Lai, B.B., "Weathering and Preservation of Stone Monuments" Conservation of Cultural Property in India, Vol. II (1967)

6. Mathur, M.S., "Monuments in Marble - Some Aspects of Their Degradation", Conservation of Cultural Property in India, Vol. JX (1976)

7. Yadav, C.S. (ed.), 1987, Morphology of Towns; Concept New Delhi.

8. Dogra, Bharat, "Caution: Health Hazards Ahead", a report in Hindustan Times.

9. Lai, B.B., "Weathering and Preservation of Stone Monuments" Conservation of Cultural Property in India, Vol. II (1967)

भारतातील काही ऐतिहासिक वास्तूंचे महत्व व त्यांच्या संवर्धनाचे उपाय

Ms. Patil Snehal Chandrakant

Swami Ramanand Bharati Vidyamandir,
Tasgaon, Dist.-Sangli

प्रस्तावना :

History can be defined as the study of the whole series of past events connected with a particular person or thing. अशा

गतानुभवांचे पुनरज्जीवन म्हणजे इतिहास होय. भारत हा विविधतेने नटलेला देश आहे. भारताची खरी ओळख ही भारताच्या सुवर्ण इतिहासाने होते. भारताचा इतिहास हा भारतातील विविध वास्तूंचा परिचय करून देतात.

ठायीं ठायीं पांडव लेणी सह्याद्री पोटीं
किल्ले सत्तावीस बांधिले सह्याद्री पाठी ॥

तोरणगडचां, प्रतापगड्या पन्हाळगडिंचाही ।

लढवय्या झुंजार डोंगरी तुंच सख्या
तूचसख्यापाही ॥

सिंधुदुर्गाहा. विजयदुर्ग हा ही अंजन वेल ।

दर्यावर्दी मर्दुमकीची ग्वाही सांगेल ॥

ध्येय जे तुझ्या अंतरी ...॥

-राम गणेश गडकरी

अशा काव्यात्मक शब्दांमध्ये राम गणेश गडकरींनी ऐतिहासिक वास्तूंचे वर्णन केले आहे. भारतातील ऐतिहासिक वास्तू या भारताच्या इतिहास अध्ययनाचा आधारभूत कणा आहे. या वास्तू सुवर्ण भूतकाळाचा आदर्श रित्या परिचय करून देतात. अशा साधनसंपत्तीचे आपण संरक्षण केले पाहिजे यामध्ये खालील वास्तूंचा समावेश होतो.

१. ताजमहल :

इश्क एक इबादत होती है असे म्हणले जाते. ताजमहल ही वास्तू पॅमाचे पतिक मानली जाते. मुगल बादशाह शहाजहान

याने आपली पत्नी मुमताज हिच्या स्मरणार्थ ही वास्तु स्थापन केली. ही वास्तु १६३२ मध्ये असुन यमुना नदीच्या काठी बसवलेली आहे. ताजमहल ही भारतातील एक पचीन व जागतिक आश्चर्य आहे. सदर वास्तुचे बांधकाम हे पांड्या संगमरवरीचे आहे. संपुर्ण जगामध्ये ताजमहल ही वास्तु भारताच्या कलात्मकतेचा परिचय करून देते.

२. लाल महाल :

लाल महाल ही वास्तु शिवाजी महाराजांचे वडील शहाजी राजे यांनी बांधलेली आहे. ही वास्तु पुणे शहरामध्ये आहे. बालपणीचा बराचकाळ छत्रपती शिवाजी महाराज येथे राहत होते. छत्रपती शिवाजीमहाराजांच्या अनेक पराकामांपैकी मुघलांच्या बलाढय शाहिस्तेखानाला या वास्तुमधुन पळवून लावले. म्हणुन या वास्तुला अनन्यसाधारण महत्व आहे.

३. खजुराहो मंदिर :

खजुराहो मंदिर हे ठिकाण मध्यपदेश राज्यातील छत्रपुर जिल्ह्यात आहे. ही वास्तु १० व्या १२ व्या शतकातील आहे. येथील सर्व मंदिरे दगडांनी बांधलेली आहेत. ब्रिटीश इंजिनियर टी.एस.वर्ट यांनी खजुराहो मंदिराचा शोध लावला. याच्या पायासाठी ग्रनाईट खडकाचा वापर केला आहे. चंदेल राज्याच्या काळात ही वास्तु बांधण्यात आली आहे. ही मंदिरे जैन व हिंदू धर्माची प्रतिके आहेत. नाजुकता सुंदरता व आकर्षकता ही या वास्तुची वैशिष्ट्ये आहेत.

४. सुवर्णमंदिर :

ही वास्तु पंजाब मधील अमृतसर येथे आहे. हे मंदिर शीखधर्मिय लोकांचे आहे. याला दरबार साहिब असे ही म्हणतात. शीखधर्माचे पाचवे धर्मगुरू अर्जुनदेव यांनी याचे बांधकाम सुरु केले. या मंदिराचे शिखर पंचम पितळेची होते. नंतर महाराज रणजीत सिंह यांनी इ.स १८३० मध्ये या शिखरावर व मंदिरावर सोन्याचा मुलामा देण्यात आला. हे मंदिर स्वातंत्र्याचे प्रतीक मानले जाते.

५. महाबलिपुरम् :

हे स्थळ भारतातील तामिळनाडु राज्यात चेन्नईमध्ये ६० किमी अंतरावर आहे. हे सातव्या शतकातील महत्वाचे बंदर आहे. पुर्वी याला मामल्लपुर असे संबोधित असत. महाबलिपुरम् येथिल अर्जुन पेनेन्स हे ठिकाण विशाल नक्षीसाठी प्रसिद्ध आहे. हे २७ मी. लांब व ९ मी. रुंद आहे. याचा आकार व्हेल माशासारखा आहे. महाबलिपुरम् हे ठिकाण भारतातील गौरवाचे व पर्यटकांना आकर्षित करणारे आहे.

६. कार्ला लेणी :

कार्ला लेणी ही पुण्याच्या वायव्येला लोणावळयाजवळ ६० कि.मी आहे. हे ठिकाण प्राचीन काळी क्लुरक या नावाने ओळखले जात होते. कार्ला लेणी या गुहा आहेत. या दगडी आहेत. या गुहा बोर घाटात आहेत. हा सातवाहणकालीन मार्ग आहे. सर्वसाधारणपणे इ.स पूर्व पहिले शतक ५ वे या काळात खोदली गेली. या लेणी खडकाळ व डोंगराळ प्रदेशात आहेत. व हीच खडकाळ प्रदेशातील लेण्याची सुंदरता पाहण्यासाठी पर्यटक येथे येतात.

७. लाल किल्ला :

लाल किल्ला ही भारतातील दिल्ली येथील वास्तु असुन ती इ.स. १६४८ साली बांधली गेली. ही वास्तु मुगल काळातील आहे. याचे बांधकाम उस्ताद अहमद लाहुरी यांनी केले आहे. ही वास्तु लाल रंगाच्या दगडात बांधली आहे. ही वास्तु मुघल राजकारणाचे व त्यांच्या सत्तेचे केंद्र होते. या वास्तुला युनेस्कोने जागतिक ऐतिहासिक वास्तु म्हणुन घोषित केले.

८. चारमिनार :

चारमिनार ही वास्तु भारतातील आंध्रप्रदेशातील हैद्राबाद शहरात आहे. या वास्तुची स्थापना इ.स १५९१ साली झाली. या मशिदीला चार बाजूला चार मिनार आहेत. ही वास्तु मुहंमद कली कुतूबशाह यांनी बांधली. ही वास्तु बांधताना मार्बल, मॉर्टर, ग्रॅनाइट या दगडांचा वापर केला आहे. ही वास्तु चौकोनाकृती असुन याच्या गच्चीवर जाण्यासाठी १४९ पायच्या आहेत. नक्षीदार, नाजुक अशा इस्लामिक कलांनी परिपूर्ण अशी ही वास्तु आहे.

ऐतिहासिक वास्तु संवर्धनाची कारणे:

१. ऐतिहासिक वास्तु या देशातील सामाजिक वारसाचे प्रतिबिंब असतात व त्या देशातील सामाजिक वारसाचे दर्शन घडवून देतात.

२. या वास्तु चांगल्या कला व वास्तुशास्त्राचे दर्शन घडवतात.

३. या वास्तु भारताच्या सुवर्ण इतिहासाची साक्ष देतात.

४. या वास्तुमधुन भारताचा इतिहास व संस्कृतीचा परिचय होतो.

वरील कारणामुळे भारतातील ऐतिहासिक वास्तु संवर्धन ही एक काळाची गरज बनली आहे. या वास्तुंचे संवर्धन करणे ही आपली जबाबदारी आहे. व आपणास

खालीलप्रकारे या ऐतिहासिक वास्तुचे संवर्धन करता येईल.

ऐतिहासिक वास्तु संवर्धनाचे मार्ग :

१. सदर वास्तुच्या भिती वरती कोणताही मजकुर लिहू नये. सदर वास्तु ही देशाचे प्रतिनिधीत्व करत असते म्हणून तिच्या भिती स्वच्छ ठेवाव्यात.

२. अशा ऐतिहासिक वास्तुमध्ये स्वच्छ भारत अभियान सारखे उपक्रम राबवावेत.

४. शाळा महाविद्यालयामध्ये भारतातील ऐतिहासिक वास्तु संवर्धन ही एक काळाची गरज असा विषय गाभाभुत ठेवून परिसंवादाचे आयोजन करावे.

५. भारत शासनाने संवर्धनाचे कायदे अधिक कडक करावेत.

अशाप्रकारच्या प्रयत्नामुळे आपण आपल्या देशाच्या सामाजिक व सांस्कृतिक वारसा असणाऱ्या ऐतिहासिक वास्तु संवर्धन करू कारण ही आपल्या देशाची व देशाच्या महान इतिहासाची खरी ओळख करून देते.

संदर्भ :

- १ भारतीय संस्कृती कोश खंड नववा
- २ डिस्कवरी ऑफ इंडिया—ले. पंडित जवाहरलाल नेहरू
३. डी. एन. झा ., २००४, प्राचीन भारत का इतिहास आयाम, हिंदी माध्यम कार्यान्वय निर्देशालय दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली .

18

Mirashaeb Dargah of Miraj : A Historical Review

Miss. Sumaiyya Nadaf
P. G. Student, Department of History,
P.D.V.P. College, Tasgaon

प्रस्तावना

महाराष्ट्रात प्राचीन काळापासून आपले महत्व टिकवून असणारी अनेक शहरे आहेत. यामध्ये प्रामुख्याने कराड, कोल्हापूर, नाशिक, मिरज, पैठण आशा अनेक शहरांचा समावेश होतो. मिरज शहराला ही प्राचीन काळापासूनचा इतिहास आहे. मिरज परिसराचा उल्लेख रामायण, महाभारतकालीन साहित्यात आढळतो. त्यानंतर प्राचीन काळातील सातवाहन, चालुक्य, राष्ट्रकूट, शिलाहार, यादव इत्यादी सत्तांच्या राजवटीही मिरज शहरावर होत्या. तर मध्ययुगीन काळात मुस्लिम राजवटीत मिरज शहर हे एक राजकीय लष्करी हालचालीचे केंद्र होते. पुढे मराठी सत्तेच्या उत्कर्षाच्या काळातील पटवध नाच्या अंमलाखाली मिरज शहराची आधुनिकतेच्या दृष्टीने जडणघडण सुरू झाली. संस्थानकाळात मिरज हे एक वैद्यकीय केंद्र व तंतुवाद्य निर्मिती केंद्र म्हणून भारतात प्रसिद्धीस आले. भारतीय संगीत परंपरेमध्ये ही मिरज शहराचे स्थान उच्च पातळीवर आहे.

शहराचे भौगोलिक स्थान:

महाराष्ट्राचे मुख्य भौगोलिक वैशिष्ट्य म्हणजे सह्याद्रीची रांग होय. 'सह्याद्री' हा महाराष्ट्राचा कणा असून प्रागैतिहासिक काळापासून महाराष्ट्राच्या संस्कृतीला विविधांगी वळण देण्याचे कार्य सह्याद्रीने केले. सर्वसाधारणपणे महाराष्ट्राचे भुरचनेच्या संदर्भात दोन विभाग पडतात.

१) पाश्चिमेची किनारपट्टी

२) कोकण किनारपट्टीच्या पूर्वेकडील पठारी प्रदेश ज्याला देश असे म्हणतात.

हा पठारी प्रदेश सातपुडा पर्वतरांगांनी सीमित केला आहे. या पठारी प्रदेशामध्ये उल्लेखनीय अशा चार नद्या आहेत. त्या तापी, वैनगंगा, गोदावरी, कृष्णा या नद्या आहेत. प्राचीनकाळातील लोकवस्ती या नद्यांच्या खोऱ्यात झाल्याचे दिसून येते. यामध्ये गोदावरीचा संबंध महाराष्ट्राच्या विस्तृत भागाशी येतो. तर कृष्णेच्या संबंध आगर प्रभाव सांगली, सांगली, सातारा या दक्षिण भागाशी जास्त आहे. त्यामुळे या भागात लोकवस्ती विकसित होऊन हा भाग समृद्ध वाटतो. या परिसरातील अनेक शहरे गावे इसवी सन पूर्व ३ किंवा ४ श्याशतकातवसलीअसावीत. कारण त्याच कालखंडात महाराष्ट्रात अनेक शहरे खेडी वसलेली दिसतात. या संदर्भात महाराष्ट्रातील उखनने या ग्रंथात dr.S.B. DEV म्हणतात.

ताम्र पाषाण युगातील वस्तीनंतर उगवलेली दात जंगले साफ करून मौर्य, सातवाहन काळात अथवा इसवी सन पूर्व ३ र्या शतकात महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणावर पुन्हा वस्ती झाली. व महाराष्ट्रातील प्राचीन व ऐतिहासिक काळातील नागरी संस्कृतीचा उदय झाला याचा पुरावा नाशिक, पैठण, सोपारा, तेर, नेवासे, कराड, कोल्हापूर या ठिकाणीच्या उखननात उजेडात आला आहे. यावरून मिरज शहराचा प्राचीन इतिहास पाहता मिरज शहर सुद्धा इसवी सन पूर्व ३ किंवा ४ शतकात वसले असावे असे म्हणता येते. मिरजशहर १६°ते ४५ उत्तर अक्षांश आणि ७४° ते ३५ पूर्व रेखावृत्तावर वसले आहे. शहराची समुद्रसपाटी पासून उंची १८१७फूट (५५४ मी.) इतकी आहे. महाराष्ट्रातील पश्चिम घाटाच्या पूर्वेस उंच पठारावर हे शहर वसले आहे. आधुनिक काळात मिरज हे शहर तालुक्याचे ठिकाण असून जिल्हा ठिकाण सांगली पासून आग्नेयेस ९.६५ किमी. अंतरावर आहे. महाराष्ट्र शासन सार्वजनिक बांधकाम विभाग कोल्हापूर विभागापासून ४८.२८ कीमी. अंतरावर आहे. महाराष्ट्राची राजधानी मुंबईपासून हे शहर ४४८ किमी. अंतरावर आहे. शहराच्या पश्चिमेस सांगली आणि पूर्वेस टाकळी खेडे दक्षिणेस कृष्णा नदी तर, उत्तरेस तानगहे खेडे आहे. शहराचे तापमान सरासरी १८.७ अंश इतके आहे. वार्षिक पर्जन्यमान सरासरी ६३५.१ मी.मी.

आहे. शहराचा प्रादेशिक विस्तार ४२.६८ एकर इतका आहे.

शहराचे प्रशासकीय स्थान:

मिरज शहर प्राचीन काळापासून राजकीय, सांस्कृतिक, सामाजिक, धार्मिकदृष्ट्या महत्वाचे केंद्र म्हणून प्रसिद्ध होते. चालुक्य, राष्ट्रकूट, शिलाहार, यादव व बहामनी, आदिलशाही, मोगल व मराठी राजवटीत मिरज शहर प्रांत, सुभा, जिल्हा, जहांगीरीचे प्रमुख ठिकाण संस्थानांची राजधानी आशा प्रकारच्या प्रशासनाचे प्रमुख केंद्र म्हणून कार्यरत होते. सन. १९४९ मध्ये तात्कालिक सातारा जिल्ह्यातील तासगांव, खानापूर, वाळवा, शिरला हे चार तालुके हस्तांतरित करून तसेच राज्यातील इतर संलग्न भागातून मिरज व शिराळा हे दोन तालुके केले. दक्षिण सातारा हा नवीन जिल्हा तयार करण्यात आला. या मध्ये प्रामुख्याने औंध, जत, सांगली, कुरुंदवाड, जत व मिरज यांचा समावेश होतो. २१ नोव्हेंबर १९६० रोजी दक्षिण सातारा हे नांव बदलून सांगली जिल्हा असे नामकरण करण्यात आले. वर्तमान कालीन मिरज तालुका १९६५ पासून अस्तित्वात आला.

मिरज नाम उत्पत्ती

मिरज शहराला मिरज हे नांव प्राप्त होण्यामागे फार मोठी पार्श्वभूमी आहे. मरिची क्षेत्र ते मिरज हे या नावाच्या प्रवासामध्ये अनेक मत-मतांतरे व विविध उत्पत्ती अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते.

मिरिंज:

मिरजेचा पहिला उल्लेख शिलहारांच्या ताम्रपटात सापडतो. शिलाहार राजांचे अनेक ताम्रपट व शिलालेख मिरज परिसरात सापडले आहेत. शिलाहार राजा मारसिंग याचा इ.स. १०५८ मधील ताम्रपट मिरज येथे सापडला आहे. या ताम्रपटात मिरजचा उल्लेख 'मिरिंजदेश' असाकेलेलाआहे. यावरून हे समजते की मिरज शहरास पूर्वी मिरिंज असे नांव होते.

मैरिंज:

शिलाहार राजा गोंक हा बेळगांव जिल्हातील गोकुलहाट कुंडी व मैरिंज या भागावर राज्यकरीत असल्याचे उल्लेख तात्कालिक ताम्रपट व शिलालेखात आढळतात.

मिरीजी:

यादव राजा सिंधन दुसरायाचा शिलालेख मिरजे जवळील खिद्रापूरच्या कोपेश्वर मंदिरात आहे. हा शिलालेख सिंधन यादवाने सन. १२१३ मध्ये दान पत्रा संबंधी कोरला आहे. त्यामध्ये मिरीजी असा उल्लेख आहे.

मिर्ज:

सन.१६५० च्या राज्य करणार्या महंमद आदिलशाहाच्या काळातील पत्रात मिरजेचा उल्लेख मिर्ज असा आढळतो. मोगल इतिहासकार खफिखान याच्या ग्रंथात ही शहाराचा उल्लेख मिर्ज असा आहे.

मिरजेचा इतिहास:

मिरज शहराचा प्राचीन, मध्ययुगीन इतिहास हा प्रामुख्याने राजकीय स्वरूपाचा आहे.

प्राचीन

१) सातवाहन:

प्राचीन कालखंडातील सातवाहन, वाकाटक, चालुक्य, राष्ट्रकूट, शिलाहार इत्यादी राजवटी मिरज शहरात होत्या. मौर्यसत्तेच्या ऋसानंतर सातवाहन राजसत्तेचा उद्य झाला होता. ह्या घराण्यातील राजाचे नाव सिमुख होते. सातवाहन वंशातील गौतमी पुत्र सातकर्णी सत्तेवर आला तेव्हा सिथीयन्सच्या आक्रमणामुळे उत्तर हिंदुस्थानातील बराच प्रदेश सातवाहनांच्या हातातून गेला होता. पण दक्षिणेत त्यांची सत्ता कायम होती. त्यामध्ये आंध्रप्रदेश, उत्तर कर्नाटक, विदर्भ, द.महाराष्ट्र यांचा समावेश होता. पुन्हा आपले सामर्थ्य वाढवून शक, यवन, क्षत्रप, पहलव यांचा पराभव करून साम्राज्य विस्तार केला. तेव्हा त्यांच्या साम्राज्यात वर्तमान आंध्रप्रदेश, कर्नाटक, महाराष्ट्र, गुजरात यांचा समावेश होता. तो स्वतःला दक्षिण द्विकल्पाचा एकमात्र सम्राट होता. या राजसत्तेची महाराष्ट्रातील राजधानी जुन्नर होती. अशांततेच्या काळात सुरक्षिततेच्या दृष्टीने महाराष्ट्रात कोल्हापूर, सातारा, उ.कर्नाटक, गुलबर्गाजिल्ह्यात किंवा आंध्रप्रदेशात तेलंगणा विभागात तात्पुरती कोठे तरी केली असावी. प्रतिष्ठाण (पैठण) ही राजधानी गौतमी पुत्राच्या कारकिर्दीच्या शेवटच्या कालखंडात किंवा वाशिष्ठी पुत्राच्या प्रारंभीच्या काळात केली असावी.

वरील विवेचनावरून मिरज— शहर व त्याचा परिसरावर सातवाहनांची सत्ता होती, हे निश्चित होते.

२) चालुक्य:

मिरजेवर प्रथम बदामीचे चालुक्य, राष्ट्रकूटनंतर कल्याणाचे चालुक्य यांची सत्ता होती. इ.स.६ व्या शतकाच्या सुरुवातीस दक्षिणेत चालुक्य या प्रबळ राजसत्तेचा उदय झाला. हे बादामीचे चालुक्य म्हणून ओळखले जात. इ.स.६ व्या शतकाच्या मध्यास पूलकेशीनेवा तापीनगर वसविले. त्याच्या त्याचे पिता जयसिंग यास ह्या घराण्याचे संस्थापक मानतात. यानेच राष्ट्रकूट राजा कृष्णाचा पुत्र इंद्रयाचा प्रभाव करून प्रदेश विस्तार केला. चालुक्यांची सत्ता मिरज शहरावर होती. याचा भक्कम पुरावा म्हणजे चालुक्य राजा जयसिंग द्वितीय याचा मिरजेत सापडलेला ताम्रपट होय.

३) शिलाहार घराणे:

महाराष्ट्र आणि कर्नाटक संलग्न प्रदेशात शिलाहार वंशाच्या ३ प्रमुख शाखा होत्या.

१. उत्तर कोकण
२. दक्षिण कोकण
३. कोल्हापूरचे शिलाहार

कोल्हापूर शाखेत सांगली, सातारा व कर्नाटकातील बेळगांव जिल्ह्याचा समावेश होता. शिलाहार वंशाच्या तीन ही शाखेचा मूळ पुरुष सिमुख वाहन यास मानले जाते. कोल्हापूर शिलाहार शाखेचा कोल्हापूर, सांगली, सातारा, वकर्नाटकातील बेळगांव हा प्रदेश प्राचीन काळी कुंतल देश नावाने ओळखला जात होता. तो कृष्णा खोऱ्याचा वरीलभाग होता. राष्ट्रकूटांच्या कारकिर्दीत कुंतलदेशाचे प्रशासन महासामंत सिंध यांच्याकडे होते. सुमारे ११ व्या शतकापर्यंत ते त्याच्या कडेच होते. कराड येथून ते आपले प्रशासन ते चालवीत होते. शिलाहार राजा मारसिंहाच्या मिरज ताम्रपटात त्यांचा पूर्वज शिलाहार दुसरा जतिगहा महा पराक्रमी असून त्याने अनेक शत्रूंचा प्रभाव करून प्रदेश जिंकल्याची नोंद आहे. या वरून दुसऱ्या जातिगनेया भागावरील सिंधाचे प्रशासन संपवून तेथे आपली सत्ता प्रस्थापित केली, हे स्पष्ट होते. याचा अर्थ मिरज शहरावर ही याच वेळी शिलहारांची सत्ता प्रस्थापित

झाली हे स्पष्ट होते. त्याचप्रमाणे मिरजेवर शिलाहार, यादवांची सत्ता देखील होऊन गेल्याचे स्पष्ट होते. त्याच प्रमाणे प्राचीन काळामध्ये व्यापार, शेती, धातुकाम, तेल निर्मिती, बाजार, स्थापत्य इ. मिरजेने खूप प्रगती केली होती.

मध्ययुगीनकाळ:

इ.स.१२९६मध्ये अल्लाउद्दीन खिलजीने दक्षिणेत स्वारी केली आणि यादवांचा पराभव केला. तेव्हा तात्कालिक यादव राजा रामचंद्राने वार्षिक खंडणी देणे कबूल केले. सन १३०६ पर्यंत नियमित खंडणी पाठविली, सन. १३०६ पासून खंडणी देणे बंद केल्यावर अल्लाउद्दीनने आपला सरदार मलिक काफूरला रामदेव विरुद्ध पाठवले, त्यानेरामदेवचा पराभव करून यादवांचे राज्य दिल्ली वर्चस्वाखाली आणले. पुढे अल्लाउद्दीनचा पुत्र मुबारकने सन १३१८ मध्ये रामचंद्राचा जावई हरगोपालदेवचा पराभव करून पूर्ण महाराष्ट्रावर सुलतानांचे प्रशासन प्रस्थापित केले. खिलजीनंतर दिल्लीच्या तखावर तुघलक घराणे आले. या तुघलकांनी आपले प्रचंड साम्राज्य वाढविले. मुहम्मद तुघलकाने दिल्लीची राजधानी देवगिरीला आणली व तिचे नांव दौलताबाद असे नामकरण केले. खिलजी व तुघलक काळात दौलताबाद दिल्ली सुलतानांचा दक्षिणेतील एकसुभा होता. व मिरज हा या सुभ्यातील एकप्रांत होता. याकाळात दक्षिण भागात मुस्लिम सरदार व सुफी संत येऊ लागल्याने दिसून येते. यापैकी काही मिरजेस आले. महंमदशमना मीरा व शामशुद्दीन मीरा हे त्यापैकीच होत. बहामनी सत्ता देखील मिरजेत होती. मिरज शहरात मुस्लिम संस्कृतीचा खऱ्या अर्थाने प्रारंभ बहामनी काळात झाला. बहामनी काळात बांधलेला मिरासाहेब दर्गा व भुईकोट किल्ला या दृष्टीने महत्वाच्या वास्तू आहेत. **छत्रपती शिवाजी महाराजांची आदिलशाही विरुद्ध मोहीम व मिरजेतील वास्तव्य:**

अफजलखानाच्या वधानंतर छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आदिलशाहाविरुद्ध आक्रमक पवित्रा घेतला. सेनापती नेताजी पालकरला आदिलशाहाचा मुलुख घेण्याकरिता पाठविले. तेव्हा पराक्रमी सेनापती नेताजी पालकरने आदिलशाही राज्यातील कवठे, बोरगांव, कुंडल, घोगांव, सतिकीर, मिरज, गोकाक अशी अनेक

ठिकाणे जिंकून वर्चस्वाखाली आणली. ही घेत असताना जेव्हा नेताजी पालकरने मुलखात जेव्हा धुमाकूळ घातला तेव्हा स्वतः शिवाजी महाराज पन्हाळगडावर देखरेख करण्यासाठी येऊन थांबले. नेताजीने मिरजेस वेध घातला. तटाच्या भिंती उंच व भक्कम होत्या. ही तटबंदी मातीची होती तोफांचे गोळे जरी तटबंदीवर आदळलेतरी तात्पुरता खळगा पडण्यापालिकडे फारसे काही नुकसान होणार नव्हते. त्यामुळे हा किल्ला नेताजीस सर करता येत नव्हता. शिवाजी महाराज पन्हाळगडावर असताना जेव्हा त्यांना नेताजीने मिरजेच्या किल्ल्यास वेढा दिल्याचे समजले तेव्हा, नेताजींना स्वतः साहाय्य व मार्गदर्शन करण्यासाठी ते मिरजेला आले. त्यांनी मिरजेचा वेढा चालू ठेवला. व नेताजींना तेथून पुढील मुलुखात पाठविले. शिवाजीमहाराजांनी जानेवारीच्या पहिल्या आठवड्यात यावेढ्याचे कामचालू ठेवले. यावेळी महाराजांनी राजापूरच्या इंग्रजांवर पाठवलेला दोरोजी हा इंग्रजांचा चांगलाच समाचार घेऊन मिरजेत दाखल झाला. महाराज मिरजेस मुक्कामी असतानाच म्हणजे १३ फेब्रुवारी १६६० रोजी हेन्रीने मित्रत्वाचे आयश असणारे पाठविलेलेपत्रमहाराजांनामिळाले. एक उच्च गव्हर्नरने आपल्या गव्हर्नर जनरलला पाठविलेल्या पत्रात पुढील माहिती दिली आहे. शिवाजी महाराजांना या दक्षिण मोहिमेत विजापूरला जाताना वाटेतील बरीच गावेविरोधन होताच हस्तगत करता आली. मिरजेचा किल्ला मात्र त्यांना घेता आला नाही. कारण तेथील लोकशौर्याने लढले. मिरजेला वेध घातला असतानाच शिवाजी महाराजांना समजले की, ३५ ते ४० हजारसैन्यासह आदिलशाही सरदार सिद्दीजौहर याची नेमणूक शिवाजी महाराजांविरुद्ध केलेली आहे. तेव्हा महाराजांनी मिरजेसारख्या मैदानी प्रदेशात सिद्दीजौहरशी मुकाबला करण्याचे टाळून मिरजेचा वेढा उठवून पन्हाळगडावर आश्रय घेण्याचे ठरवले. व २ मार्च १६६० रोजी महाराजांनी मिरज सोडून पन्हाळगड कडे मार्गक्रमण केले.

मिरजेतील वस्तू:

१.भुईकोट किल्ला:

मिरजेचा भुईकोट किल्ला हा मध्ययुगीन संरक्षण

व्यवस्थेचा अजोड नमुना होता. हा किल्ला कोणी बांधल्याबाबत मतभेद आढळून येतात. काहींच्या मते हा दुसऱ्या भोजने बांधला. पण हा किल्ला बहामनी राजवटी काळातील आहे. या किल्ल्याचा प्रथम उल्लेख बहामनीकाळातील बहादूर, गिलानीच्या बंड प्रकाशनी 'फेरीस्ता' मध्ये आढळतो. त्यावेळी बहामणी च्यावतीने बुनानाईक हा किल्लेदार असल्याचा उल्लेख आहे. यावरून हा किल्ला १४९३ पूर्वीबांध लागेला हे निश्चित आहे. मिरजेच्या किल्ल्याच्या बांधकाम संबंधी एक ताम्रपट उपलब्ध आहे, हा शेड बाळ स्टेशन नजीक राहणाऱ्या नारवडच्या पाटलांजवळ होता. या ताम्रपटानुसार एका चांभाराला दीड चाहूर जमीन दिल्याचे सनद मराठी मोडीत आहे. ताम्रपट शके १४११ म्हणजे सन. १४८९ मधील आहे. सनादे मधील मजकुरात शमनामेगी, नरसाजीमेस्त्री, असदखानला होरी दिवाण मिरजेचा केला बंधू लागले. किल्ला बांधत असताना सूर्योदयापासून सूर्यास्तापर्यंत जितका बुरुजवर चढवावा तितकाच रातारात खचन जमीन दोस्त होई, तेव्हा असदखानाने मनुष्य बळी देण्याचे ठरविले. तेव्हा तेथून दूबाडे चांभार जात होता. त्याला बुरुजाच्या पंचायत लोटले व त्यावर बुरुज बांधला. त्यानंतर त्याच्या बायक पोरांस दिडवार जमीन इनाम दिली असा उल्लेख आहे. किल्ल्याची रचना भुईकोट असून चहुबाजूंनी खंदक होता. तटाच्या भिंतीत उंच व भक्कम होत्या. या किल्ल्याला बुरुज होते. किल्ल्याच्या पूर्व व उत्तर बाजूस चौक्या होत्या. या चौक्यांना रेवणी म्हणत. आजही किल्ल्याबाहेरील परिसर रेवणी गल्ली म्हणून ओळखला जातो.

२.मिरासाहेब दगाः

बहामनीसत्तेत आणखी एकवस्तूबांधली गेली. ती म्हणजे मिरासाहेब दरगा. हसनगंगू हा धर्मासाहिष्णु असल्याने त्यांच्याकाळात अनेक सुफी संतधर्म प्रसारासाठी दक्षिणेत आले. त्यापैकी एक हजरत ख्वाजाशमना मीरा हे होते. त्यांचा दरगा दक्षिण महाराष्ट्रात प्रसिद्ध आहे. हा दरगा शमना मीरा यांच्या हयातीतच म्हणजे सन. १४५५ मध्येबांधला. दरगा परिसरात उत्तरबाजूस दरवाज्यावर फारसी भाषेत कोरलेला शिलालेख तत्कालीन बहामनी इतिहासाविषयी माहिती देतो.

मराठी सत्ता आणि मिरज

महाराष्ट्रात १७ व्या शतकात छत्रपती शिवाजी महाराजांनी मराठी सत्तेची स्थापना केली. दक्षिणेतील इस्लामीसत्ता आणि उत्तरेतील मोगल यांच्याशी संघर्ष करीत स्वराज्याची वाढ व संरक्षण केले. पुढे संभाजी राजांनी हा लढा चालूच ठेवला. मुर्कबखानाने संभाजी राजांना अटक करून त्यांना संगमेश्वर या ठिकाणी ठेवले. त्यावेळी बादशहाचा मुक्काम बहादूर गडावर होता. तेव्हा संभाजी राजांना घेऊन मुर्कबखान याने अकलूज मार्गे बहादूर गडावर जाऊन संभाजी राजांना बादशहासमोर हजर केले.

सातारच्या छत्रपती शाहू महाराजांची मिरजेवर स्वारीः

सातारच्या छत्रपती शाहूमहाराजांनी त्यांच्या आयुष्यात केवळ एकच मोहीम हाती घेतली. ती म्हणजे मिरजेची मोहीम. ही मोहीम हाती घेण्याचे शाहू महाराजांचे काही उद्देश होते. सुरुवातील शाहू महाराजांनी बहिरोपांत पिंगळ्याचे चिरंजीव आप्पाजीराव व संताजी डुबल याना ३०००० फौज देऊन मिरजेवर पाठवले. सन. १७३८ मध्येत्यांनी मिरज किल्ल्यास वेढा दिला. यावेळी मोगलांच्यावतीने किल्लेदार महंमद दिलेरखान होता. या मोहिमे वेळी जून १७३९ मध्ये शाहू बाळाजी बाजीरावसोबत मिरजेस येऊन दाखल झाले. त्यांच्या उपस्थितीत किल्ला जिंकला. पुढे शाहू महाराजांनी हा किल्ला मिरज प्रांतासह धुळगांवचे बाळोजी उर्फ शिवाजी साळुंखे उर्फ डुबलयांच्याकडे सुपूर्द केला. पुढे भाऊसाहेब पेशव्यांनी हा किल्ला त्यांच्याकडून काढून घेतला. व तो शिवाजी बल्लाळ जोशी यांच्या कडे दिला. जोशींची मुलगी रमाबाई हिच्याशी माधवराव पेशव्यांचा विवाह झाला. सन. १९६० मध्ये नाना फडणवीसांनी हा किल्ला पटवर्धनास दिला. मिरज हे शहर १८१९ पर्यंत जहांगीर म्हणून तर सन. १८१९ ते १९४८ पर्यंत संस्थान म्हणून होते.

पटवर्धनांना मिरजेचा सरंजामः

नानासाहेब पेशव्यांच्या कारकिर्दीत निजामा विरुद्धच्या मोहिमेत नेतृत्वकरून पटवर्धनांचा लष्करी खर्च प्रचंड झाला होता. कर्जही वाढले होते. त्यामुळे माधवराव पेशव्यांच्या कारकिर्दीत कर्जफेडीसाठी सरंजाम

मिळविण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला.त्यामुळे माधवराव पेशव्यांच्या निजामाविरुद्धच्या मेंदकव चांभार गोंदयाच्या लढाईत गोविंदरावांनी पराक्रम केल्यामुळे माधवरावांनी आपले सासरे शिवाजी बल्लाळ जोशी यांच्याकडून मिरज ठाणे काढून ते गोविंदराव पटवर्धन यांच्या नावे संरजाम करून दिला. तेव्हापासून पटवर्धन मिरजेत राहू लागले. मिरज संस्थानचे पाहिले जहागीरदार गोविंदराव व पुत्र गोपाळराव यांचा सन. १७७१ मध्ये मृत्यू झाला. पुढे गणपतराव नारायण यांच्या कारकिर्दीत मिरज संस्थानची निर्मिती झाली. सन. १८१७ मध्येपेशवे व इंग्रज यांच्यामध्ये युद्ध सुरू झाल्यानंतर इंग्रजांनी सर्व पटवर्धनांना पत्रे पाठवून या लढाईत पेशव्यांच्या वतीन सामीलना होण्यासाठी कळवून त्यांच्याशी स्वतंत्र करार केले होते. सन. १८१९ मध्ये गलगले येथे मिरज पटवर्धन व इंग्रज यांच्यात करार होऊन मिरज हे स्वतंत्र संस्थान स्थापन झाले. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत स्वातंत्र्य झाल्यानंतर भारतातील सर्व स्वतंत्र संस्थाने भारतात विलीन करण्यात आली. त्यानुसार ८ मार्च १९४८ मध्ये मिरज संस्थानची भारतात विलीन झाले व स्वतंत्र शहर बनले.

पटवर्धनांच्या काळातील वास्तू:

१. **कृष्णाघाट:** मिरजेचा ऐतिहासिक कृष्णा घाट हा दक्षिण महाराष्ट्रात वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. कृष्णा नदीच्या काठावर गंगाधरराव गोविंद उर्फ बाळासाहेब यांनी १७८७ मध्ये बांधला. याघाटाचे बांधकाम पाच वर्षे चालू होते. यासाठी एकूण खर्च त्याकाळी एक लाख पस्तीस हजार रुपये इतका करण्यात आला.

२. **गणेश तलाव व गणेश मंदिर:**सन. १८०० च्या सुमारास मिरज व परिसरात दुष्काळ पडला होता. तेव्हा लोकांना काम देण्यासाठी व पाणी पुरविण्यासाठी म्हणून गंगाधररावांनी गणेश तलाव व त्याच्या काठावर गणेश मंदिर उभारले. यासाठी त्यांनी ४०००० रु. खर्च केले.

३. **टाऊनहॉल:** १८८१ मध्ये गंगाधर बाळासाहेब व खतीसरे यांनी यांच्या कारकिर्दीत शहरात मध्यवस्तीत मध्यभागी २५ हजार रुपये खर्च करून टाऊन हॉल ही इमारत बांधली. त्यावेळी शहर व परिसरात मोठा दुष्काळ पडला होता. तेव्हा लोकांना काम उपलब्ध

करून जगवण्यासाठी ही इमारत बांधली. अशा प्रकारे पटवर्धनांच्या कारकिर्दीत मिरज शहराची वाटचाल आधुनिकतेकडे सुरू झाली.

मिरासाहेब दरगा उरूस

मिरज शहराच्या लौकिकात व सौंदर्यात भर टाकणार्या ज्या वास्तू आहेत, त्यामधीलच एक आहे शामशुद्दीन मिरासाहेबांचा दरगा. हे मिरजेचे खास आकर्षण आहे. हजारोहिंदू-मुस्लिम भक्तांचे हे श्रद्धा स्थान आहे. दरवर्षी यांचा मोठा उरूस साजरा केला जातो. यासाठी विविध भागातून मोठ्या प्रमाणावर लोक येतात. यावेळी विविध कार्यक्रमांचे आयोजन केले जाते. मिरजेचा दरगा सन. १६६८ मध्ये बांधण्यात आला. २०० फूट लांब आणि २०० फूट रुंद अशा चौथऱ्यावर हा दरगा बांधला आहे.

मिरज शहर हे विविध प्रकारच्या तंतुवाद्य निर्मितीसाठी प्रसिद्ध आहे. प्रख्यात गायक उस्ताद अब्दुल करीम खानयांचे मिरजेत दीर्घकाळ वास्तव्य होते. त्यांच्या स्मरणार्थमिरासाहेब दर्ग्यात वार्षिक संगीत उत्सव आयोजित होतो. त्यावेळी तीन —चारदिवस देशातील विख्यात संगीत कलाकार आपली हजेरी लावतात. याभागातील संगीत शौकिनांना ही एक प्रकारची पर्वणीच असते.

नागरीप्रशासन:

आजशहरातील प्रशासन सांगली-मिरज-कुपवाडया महानगर पालिकेमाफत होते.

रेल्वेवाहतूक

मिरज हे मध्य रेल्वेच्या पुणे-मिरज-लौंढा रेल्वेमार्गावरील एक महत्वाचेजंक्शन आहे. ब्रॉडगेज, मिटरगेज-स्मॉलगेज ह्या तीन ही रेल्वेजेगचा याठिकाणी संगम होतो. स्मॉलगेज वरील शेवटची गाडी १ नोव्हेंबर २००८ पासून बंद झाली. आता फक्त ब्रॉडगेजचे रूळ आहेत.

कराड शहरातील ऐतिहासिक वास्तुंचे जतन व संवर्धन

प्रा. अ.जी. थोरात

प्रमुख, इतिहास विभाग,
आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, नागठाणे,
ता.जि. सातारा

ऐतिहासिक किल्ले राजवाडे, मंदिरे, मशिदी, मनोरे, स्थापत्यशास्त्राच्या उत्कृष्ट नमुना असणाऱ्या वास्तू, पुरातन वास्तू, गुहा, पाषाण शिल्पे, बौद्ध व इतर लेण्या, किल्यावरील अनेक वास्तू इत्यादींच्या जतन व संवर्धनाचा मोठा प्रश्न निर्माण झालेला आहे. पुरातत्व खात्याच्या दृष्टीने अनेक ऐतिहासिक वास्तू दुर्लक्षित आहेत. त्यामुळे इतिहासाच्या साक्षीदार असणाऱ्या वास्तू नामेशष होण्याची चिन्हे आहेत. या वास्तूंचे जतन करणे अत्यंत आवश्यक आहे. शेकडो वर्षांपूर्वी अनेक शाही राजवटी होउन गेल्या. पौराणिक प्राचीन, मध्ययुगीन व शिवकाळात अनेक ऐतिहासिक घटना घडल्या. विविध वास्तू उभारण्यात आल्या. वास्तू निर्मितीबाबत या राजवटीचे खास वैशिष्ट्य होते. बहुतांशी वास्तू घडीव दगडाने बांधण्यात आल्या. चुना, गुळ, दगड, माती यांचे मिश्रण करून या वास्तू बांधण्यात आल्या. आज शेकडो वर्षांनी वास्तूंचे अस्तित्व धोक्यात आल्याचे स्पष्ट दिसून येत आहे. नॅशनल सेमिनारचा मुख्य विषय वास्तूंच्या जतन व संवर्धन असल्यामुळे या विषयाची मांडणी केलेली आहे.

कऱ्हाड शहरातील ऐतिहासिक वास्तू :-

कृष्णा-कोयनेच्या पवित्र संगमावरील सातारा जिल्हायातील कऱ्हाड हे ऐतिहासिक व प्रसिध्द असणारे प्राचीन शहर आहे. सातारा जिल्हयात ज्या ठिकाणी सर्वात जास्त प्राचीन अवशेष पुराव्यासह कऱ्हाड शहरात व आसपास आढळून येतात. महाभारतातील सभापर्वाच्या

३२ व्या अध्यायात कऱ्हाड हे युधिष्ठिराच्या राजसूय यज्ञाच्या वेळी दक्षिण दिग्विजयमान सहदेवाने जिंकलेले नगर होते असाही उल्लेख असल्याचे दिसते. थोडक्यात महाभारत काळापासून कालपटलावर या नगरीची निशाणी आहे. २१ व्या शतकातही सांस्कृतिक आणि धार्मीक क्षेत्रात ती महनीय आहे. ऐतिहासिक, धार्मीक, सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक अशा सर्वच क्षेत्रात त्यांचे अष्टपैलूत्व उठून दिसणारे आहे. अशा या महत्वपूर्ण शहरातील ऐतिहासिक प्रमुख वास्तू पुढीलप्रमाणे दिसून येतात.

आगाशिवची बौद्ध लेणी

कराडमधील हिंदूची मंदिरे

मुसलमानी अवशेष: नकटया रावळयाची विहीर,

मनोरे

संत सखुचे मंदिर

पंताचा कोट/कराड किल्ला

आगाशिवची बौद्ध लेणी व पुरातत्व खात्याची उदासिनता :-

कराडच्या जवळीक आगाशिवच्या डोंगरात कोरलेली ६५ पेक्षा अधिक लेणी आहेत. इ.स. १८४९ मध्ये सर बार्टल फ्रेअर यांनी या लेण्यांची पहिली नोंद करून तीन गटात विभागणी केली.

१. जखिणवाडीची लेणी :- ही एकूण २३ लेणी येथील डोंगराच्या दक्षिणेकडील बाजूला असून कराडपासून सुमारे ६ कि.मी. अंतरावर पश्चिमेस आहेत.

२. आगाशिवची लेणी :- डोंगराच्या एका कडयाच्या उत्तरेकडील बाजूला कोयनेच्या दरीकडे तोंड करून आहेत ती १९ लेणी.

३. या गटातील लेणी आजूबाजूस विखुरलेली असून कोयना खोऱ्याकडे तोंड करून आहेत ती एकूण २२ आहेत.

आगाशिवच्या डोंगरात असलेली ही बौद्ध लेणी मानवनिर्मिती असून बौद्ध धर्मियांनी भिक्षूंनी खोदून घेतली आहेत. बौद्ध भिक्षूंच्या राहणेची व्यवस्था करणेसाठी विहार व त्यांच्या उपासनेसाठी चैत्यगृह उभारलेली आहेत. स्तंभविरहीत चैत्यगृहे व मंडप, सपाट छत, खोदलेल्या खोल्यातील कोरलेले मंचक बहुतेक गुहाच्या प्रवेशद्वाराजवळ एक व्हरांडा, उभे खांब, नंतर हॉल,

प्रवेशद्वाराजवळ दगडात कोरलेल्या खिडक्या, स्तूप इ. रचना किंवा वास्तू आढळतात. काही लेण्यात बौध्द स्तूप व गौतम बुध्दांचे कोरीव पुतळे आहेत. लेण्याबरोबर गोड कुंड आहेत.

सध्या या लेण्यांच्या बाहेरील भाग ढासळण्याच्या स्थितीत आहे. काही लेण्यामध्ये असणाऱ्या शिल्पावर, वास्तूवर, कोरीव दगडावर व बौध्द स्तूपावर नावे रेखाटली आहेत. दगड ढासळण्याच्या स्थितीत असल्याने अत्यावधीतच येथील लेण्या नामशेष होण्याची शक्यता आहे. लेण्यांचे अनेक खांब दुभंगले आहेत. आगाशिवच्या बाजूस असणाऱ्या गुहांचीही सध्या पडझड झाली आहे. लेण्यांचा हा अमोल ठेवा जतन करणे आवश्यक आहे.

कराडमधील हिंदूची मंदिरे

कृष्णोकाठी असलेले कमळेश्वर मंदीर, व्यंकटेश, नरसिंह मंदीर गावातील उत्तरलक्ष्मी मंदीर, हटकेश्वर मंदीर यासारख्या मंदिरांचा समुह प्रीतीसंगमाच्या परिसरात आहे. कृष्णा काठावरील कृष्णामाईचे मंदिर ग्रामदैवत मानले जाते. पुर्वभागात सिध्देश्वर मंदीर, प्रीतीसंगमाजवळील बागेत रत्नेश्वर मंदीर, उत्तरेकडील हरीहरेश्वर मंदीर, सप्तशृंगीदेवी मंदीर इत्यादी मंदिरे आहेत. या मंदिरांचेही जतन होणे आवश्यक आहे.

मुसलमानी अवशेष

कराड शहरात मसजीद, दर्गे, नकटया रावळ्याची विहीर मनोरे, इत्या मुसलमानी अवशेष आजही पाहावयास मिळतात या वास्तू विजापूरच्या आदिलशाहाच्या काळातील असाव्यात. या संबंधीचे पुरावे मिळतात.

नकटया रावळ्याची विहीर

कराडच्या भुईकोट किल्ल्याच्या परिसरात एक पायविहीर असून स्थानिक लोक तिला नकटया रावळ्याची विहीर असे म्हणतात. ही विहीर सुमारे ४१.५ मी. लांब असून त्यात ३०.५ मी. लांबीचा सोपान मार्ग व खाली ११ ११ मी चौरसाकृती पाण्याची विहीर आहे. आत उतरण्यासाठी ८२ पायऱ्या आहेत. विहीरीचे बांधकाम दगडी चिरे आणि चुन्यात केले आहे. एवढ्या मोठ्या विहीरीचा वापर फक्त पाणी साठवण्यासाठी करण्यात येत नसावा. स्थानिक

लोकस्मृतीप्रमाणे शत्रूशी लढताना संरक्षणासाठी तसेच वस्तुंचा साठा करण्यासाठी या विहीरीचा वापर होत असावा. ही वास्तू केंद्रीय पुरातत्व विभागाने संरक्षित स्मारक म्हणून घोषित केलेली आहे. हा मौल्यवान ठेवा जतन करण्यासाठी प्रयत्न झाले पाहिजेत.

मशीद व मनोरे

कराडचे वैशिष्ट्य म्हणून मशीद व मनोरे यांचा उल्लेख केला जातो. विजापूरचा सुलतान अली अदिलशाह पहिला याच्या काळात ही वास्तू इब्राहिम खान याने उभारली. एका प्रशस्त अशा तटबंदीतील उंच चौथल्यावरील ही मशीद १२.५० ग २५ मी लांब रुंद व ९.१५ मी. उंचीची आहे. दगडी कमानीची ही मशीद संपूर्णपणे प्रशस्त गुळगुळीत व दगडात बांधलेली आहे. मशिदीच्या तटबंदीच्या प्रवेशद्वाराजवळ दगडी चौथाऱ्यावर दोन्ही बाजूस ३२.३ मी. उंच मिनार उभारले आहेत. या महत्वपूर्ण वास्तूचे जतन करणे आवश्यक आहे.

संत सखुचे मंदीर

विठठलाच्या परमभक्त संत सखुचे मंदिर कराडमध्ये आहे. संत सखुंनी जेथे समाधी घेतली तेथे त्यांचे मंदीर उभारण्यात आले आहे. मुळातच शासकीय पातळीवर दुर्लक्षित असणाऱ्या वास्तूला उन, वारा पाउस यामुळे होणाऱ्या हानीला सामोरे जावे लागत आहे. काही वर्षांपुर्वी हे मंदीर अतिवृष्टीमुळे पडले होते. या मंदीराचे संवर्धन होणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष

प्राचीन व मध्ययुगीन कालखंडात कराड हे महत्वाचे केंद्र असावे असे पुरावे आढळून येतात. त्यामुळेच कराडमध्ये व कराड परिसरात ऐतिहासिक वास्तू मोठ्या प्रमाणात उभारण्यात आलेल्या आहेत. दगडी चिरे, चुना, गुळ यामध्ये झालेली बांधकामे आजही सुव्यवस्थित आढळतात. परंतू काही वास्तू नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहेत. कराड मधील हा ऐतिहासिक अमूल्य ठेवा जतन करणे आवश्यक व महत्वाचे आहे. पुरातत्व खात्याने स्वयंसेवी संस्था व जनतेने हा अमूल्य ठेवा जतन होण्यासाठी लक्ष देणे गरजेचे आहे.

संदर्भ

१. महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर — सातारा जिल्हा

गॅल्लेटिअर दर्शनिका विभाग, महाराष्ट्र शासन मुंबई २०१२

२. प्रा. गोखले, प्रा. देशपांडे — कराड
समग्रदर्शद, विद्याधर गोखले सोमवार पेठ कराड

३. गुप्ते यशवंत राजाराम— कराड, दुसरी
आवृत्ती १९२९, पुणे य.रा.गुप्ते

४. पाटील पांडुरंग दादासाहेब (संपादक) —
कराड नगरपालिका शतसांवत्सारिक स्मृतीग्रंथ कराड,
कराड नगरपालिका

५. गोखले पुरुषोत्तम पांडुरंग — जागृत सातारा,
दुसरी आवृत्ती १९६६ सातारा, लोकसेवा संघ

६. माळी विजय — कराड प्रतिसंगमावरच
आदितीर्थ, ग्रंथाली ज्ञानयज्ञ मुंबई ५ नोव्हें. २००९.

SUSTAINABLE DEVELOPMENT FOR ENVIRONMENTAL CONSERVATION

Prof. Dr. P. S. Kamble

Head Department of Economics,
Shivaji University, Kolhapur. INDIA
(Maharashtra)

I) INTRODUCTION:

Sustainable development is a newly developed concept of development. It is originated and developed in 1980s particularly, in the international conference organised by the United Nations Organisation (UNO), which has a special department for the sustainable development policy. Now we are in the era of sustainable development than only the economic development. Sustainable development is a very broader, comprehensive not only a concept, but a strategy of development. It suggests that the development efforts with due care of preservation, conservation, protection of the natural resources and environment for the number of future generations of the people, whose birth will take place in the coming future. This implies that, we should not think of only the present development, but also of the future generations, so far as the availability of the natural resources is concerned. The concept of sustainable development is not only related to preservation of the natural resources, it has also the issues like equity, social justice, education, health, poverty removal, transport and communication means, and many others. It has some pre requisites so far as the attainment of the sustainable development for environmental conservation is concerned. India in the post independence and planning era also gave emphasis on the economic development

achievement than the sustainable development. But in latest few years the government of India is using the term sustainable development. The thing is as the concept of sustainable development has originated in 1980s, and also accepted in India, then what is the state of sustainable development of India, which is very much necessary to be studied. This will answer the question; where we are? It is against this over all background, the present study endeavours to assess the state of sustainable development in India by using some indicators and parameters relating to the four dimensions of the sustainable development, namely economic, social, environmental and institutional with reference to the latest period, just in environmental perspective. This will answer the very important question, where we are? Which means, to what extent India has attempted for its sustainable development and achieved as well?

II) SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN THEORETICAL PERSPECTIVE:

The term sustainable development was brought into common use by the World Commission on Environment and Development in its seminar report "Our Common Future" (Karpagam, 1991, p179). The concept of sustainable development is a newly especially in 1980s originated and developed concept of development. It is an international level originated concept especially by the United Nations Conference, hence it is a global level concept, which is expected to be accepted by all the countries of the World. The peculiarity of the sustainable development is that, it is not only a development concept, but also a development strategy. More importantly, it is very much broader and comprehensive in nature, which also includes the concept of economic development. This necessitates discussing the theoretical issues relating to the sustainable development.

The meaning of the term sustainable

development we can understand with the help of taking into consideration its definition. The concept of sustainable development is defined in both the narrower as well as broader perspectives. In narrower approach, sustainable development according to **Brundtland Report (World Commission on Environment & Development)**, 1983 is "that development which meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs." This means that the development efforts of the country with due care of preservation, conservation, protection of the natural resources for the number of further generations of the people, whose birth will take place. This implies that, we should not think of only present development, but also think of future generations, so far as the availability of the natural resources is concerned. But this is not sufficient and adequate meaning of the term sustainable development, which only gives emphasis on only the natural resources. Hence its broader perspective is also necessary to take into account. In a broader perspective, sustainable development according to David Pearce is "a vector of desirable social objectives such as an increase in real income per capita, an improvement in health and nutrition, educational achievement, access to resources; a fairer distribution of income and increase in basic freedom and adds that the elements to be included in the vector are open to ethical debate." This indicates that along with care of productive resources in general and natural resources in particular, it is also of vital importance to take into account the social issues relating to the social welfare of the society as whole, which are mentioned by the Pearce in its definition. The noteworthy well known fact is that both the definitions do not describe the full meaning of the term sustainable development. It is therefore of crucial importance to get familiar with the indicators of the sustainable development useful for

measuring sustainable development, and more importantly dimensions of the sustainable development which very comprehensively discuss the details that are included in the sustainable development. The indicators of sustainable development given by Prof. Barthwal of IIT, Kanpur (Karpagam, 1991, p187) are; 1)GDP growth rate, 2) Population Stability, 3) Human Resources Development Index, 4) Clean Air Index, 5) Energy Intensity, 6) Renewable Energy Proportion, 7) Material Intensity, 8) Water Use, 9) Soil Degradation, 10) Forest Coverage, 11) Recycling Proportions, 12) Transport Intensity. Besides these, the United Nations Department for Policy Coordination and Sustainable Development (UNDP/CD), 1997 has given the number of indicators of sustainable development, which consist of; 1) GDP Per Capita, 2) Net Investment Share in GDP, 3) Sum of Exports and Imports as a percentage of GDP, 4) Environmentally Adjusted Net Domestic product (EDP), 5) Share of Exports, 6) Annual Energy Consumption, 7) Share of Natural Resource Intensive Industries in Manufacturing Value Added, 8) Proven Mineral Reserves, 9) Proven fossil fuel energy reserves, 10) Life Time Proven Energy Reserves, 11) Intensity of Material Use, 12) Share of Manufacturing Value Added in GDP, 13) Share of Consumption of Renewable Energy Resources, 14) Net Resources Transfer to GNP, 15) Total ODA given or received as a % of GDP, 16) Environmental Protection Expenditure as a % of GDP, 17) Amount of New/Additional Funding for Sustainable Development, 18) Capital Goods Imports, 19) Foreign Direct Investments, 20) Share of Environmentally Sound Capital Goods Imports, 21) Technical Co-operation Grants. The theoretical perspective of sustainable development also covers Possible sustainable rule comprising of Hartwick-Solow approach, Non declining natural capital stock approaches, The safe minimum standards approach, Dalys operational principles, and Other possible rules

(Hanley, Shogren & White, 1997, pp425-45). The Common-Perrings model of sustainable development is also a theoretical support of the term sustainable development. The economy environmental interactions are better portrayed via the material balance model based on the first and second laws of thermodynamics (Singh & Shishodia, 2007, p44).

There are in all four dimensions of sustainable development namely economic, social, environmental and institutional. Their descriptions enable us in understanding the concept of sustainable development in a very much comprehensive manner. i) Economic dimension: it requires the societies pursue growth paths that generate optimal flow of income while maintaining their basic stock of manmade capital, human capital and natural capital, internalizing all costs including the environmental costs associated with production and consumption. ii) Social dimension implies twin principles of justice and equity to be materialised. For a development path to be sustainable, health, resources and opportunity should be equitably shared. All citizens should have access to minimum standards of security, human rights, and social benefits such as food, health, education, shelter and opportunities of self-development. Social equity implies equal opportunities to all for education and for making productive contribution to society. iii) Environmental dimension requires sustainable resource use, efficient sink function and maintenance of stock of natural capital i. e. the environment should be able to perform its three functions efficiently and uninterrupted so that ecological stability and resilience are not affected. iv) Institutional dimension refers to institutional set up necessary for realizing and attaining the sustainable development in the economy. It expects the sustainable development strategy, implementation of global agreements, number of internet subscribers, number of telephone users, expenditure on

research and development and human & economic losses due to natural disasters. Sustainable development can have weak sustainability and strong sustainability based on the importance given to the natural resources, which has been propounded by the Atkinson and Pearce with the help of formulas. Environmental sustainability index is a comprehensive analysis of the environmental achievements, challenges and priorities of Indian states (Dash, 2011, p4).

III) RESEARCH METHODOLOGY:

The major objectives of the present study are; to study sustainable development in theoretical perspective, and to examine the nature and extent of sustainable development achieved by India. The present study is solely relied on the secondary data only, and it has not considered at all the primary data. The period of study covered by the present research study is the latest one, which is from 2003-04 to 2013-14. The necessary secondary data collected is from the sources Central Statistics Office (CSO) Reports, Human Development Reports, Statistics of School Education Ministry of Human Resource Development Government of India, All India Survey on Higher Education Ministry of Human Resource Development Government of India, Ministry of Health and Family Welfare Government of India, Planning Commission of India, Ministry of Power Government of India Reports, State of Indian Agriculture Ministry of Agriculture Government of India, Annual Reports Ministry of Telecommunications Government of India, Comscore 2013 Internet World Stats 2010 and Economic Survey Reports Ministry of Finance Government of India. This study has used some indicators so as to assess the nature and extent of sustainable development attempts by the Indian economy and it is achieved as well. Even though, there are in all 12 indicators of sustainable given by Prof. Barthwal and 21 indicators of sustainable development those have been given by the United Nations Department for Policy Coordination and

Sustainable Development, but those are classified in accordance with the four dimensions namely economic, social, environmental and institutional of sustainable development. Besides this, these indicators also do not touch all the aspects of sustainable development. It is therefore, this study has used those indicators which include all the four dimensions of sustainable derived from the indicators given by Prof. Barthwal and United Nations and also from the descriptions of the four dimensions of the sustainable development. All the parameters used so as assess to sustainable development of Indian economy during the latest period under consideration give due representation to all the dimensions of sustainable development. The actual parameters which this study has used are; Annual Growth Rate of Gross National Income and Net National Income, Gross Domestic Savings of India, Gross Capital Formation in India, Human Development Index (HDI), Gross Enrolment Ratio in Elementary Education, Gross Enrolment Ratio in Higher Education, Select Health Indicators, Level of Social Services Expenditure by Government, Multi Dimensional Poverty Index (MPI), Environmental Protection Expenditure, Forest Coverage, Environment Friendly Energy Generation, Number of Telephone Connections, Number of Internet Users, Sustainable Development Policy. The collected secondary data is classified, scrutinized and tabulated in the light of objectives and parameters of sustainable development classified into its four dimensions namely Economic, Social, Environmental and Institutional. The tabulated data is analysed by making use of appropriate statistical techniques such as growth rate (CGR & SGR) for examining the trend in the growth of the variables under study, Coefficient of Variation (CV) for capturing extent of variations and ups and downs in some of the important variables under consideration, Mean for depicting the average position of the variables under the study, Ratio for the share of

one variable in its aggregate, Percentage share for knowing the relative position of a variable in its aggregate. Here an attempt is made to examine sustainable development in environmental perspective for environmental conservation.

IV) RESULTS AND DISCUSSION:

SUSTAINABLE DEVELOPMENT FOR ENVIRONMENTAL CONSERVATION : WHERE WE (INDIA) ARE?

This section of the paper provides the empirical analysis of the nature and extent of sustainable development of India with the help of the parameters used in the framework of four dimensions, which answers the research question of the present study; where we (India) are?

ENVIRONMENTAL DIMENSION INDICATORS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT FOR ENVIRONMENTAL CONSERVATION:

Along with economic and social dimensions of sustainable development, its environmental dimension is also of vital importance. It is examined with the help of its some indicators with reference to India below. The human population from urban and rural areas is contributing organic matter to the water bodies in terms of BOD, Nitrogen (Nitrate and Ammonia), phosphorous and Faecal Coliform Bacteria besides number of other parameters. The district/Block/Taluk wise population (urban and rural), fertiliser consumption (nitrogen and phosphorous) layer is incorporated in the Mike Basin and the catchment layer superimposed on the same is extrapolating the population for the each sub catchment in the Bhima Basin (CPCB, 2010-11, p67).

The government being the representative of the people and the supreme authority of social welfare maximisation, its role in the environmental protection through incurring expenditure is very much necessary to assess.

A recent distinctive new trend is the

growing interest of state governments in looking at renewable as an option for sustainable energy security. While the mounting problems in the conventional sector are one decisive factor in this turnaround (World Institute of Sustainable Energy, 2011-12, p1). It is observed that the government of India was not so much rigorous and sincere in the environmental preservation, protection and conservation; hence it has spent only 2% of Total expenditure as an environmental expenditure, is just meager and negligible, which cannot help much in the sustainable development in environmental perspective.

Environmental protection and preservation necessary for sustainable development with environmental aspect also can be contributed by the environment friendly energy generation in the economy. It is therefore the growth and level of environment pro energy is essential to study with reference to India.

India's significant economic growth over the last decade has led to an inexorable rise in energy demand. Currently, India faces a challenging energy shortage. To grow at 9 per cent over the next 20 years, it is estimated that its energy capacity must increase by approximately 5.8 per cent per year. While more than 70 per cent of India's energy is generated from coal based plants, by the end of March 2012 (Sharan & Deisenrieder, 2013, p1). It is adequately observed that the electricity generation in India is not environment friendly. The thermal energy has a lion's share (82%) in the total energy generation in the country. On the contrary, the environment friendly energy comprising of hydro and nuclear constituted only 18% on an average during 2004-05 to 2013-14, is not a conducive environment for sustainable development in environmental perspective. Except nuclear energy, the growth and positive variations are found more in thermal energy than all other constituents of energy.

India is the seventh largest country in

the world, with a total land area of 3,287,263 sq. km. (1,269,219 sq. miles). It measures 3,214 km (1,997 miles) from North to South and 2,993 km (1,860 miles) from East to West. It has a land frontier of 15,200 km (9,445 miles) and a coastline of 7,517 km (4,671 miles). Ever-growing population and urbanization is creeping into its forests and agricultural lands (Ministry of Environment & Forests, 2009, p10). Forests play a very important role in enhancing quality of air, rainfall and fertility of the soil also. At least one third (33%) of the total geographical area should be forest coverage area. Hence it is examined below.

It is adequately clear that India has failed in desirable level of forest coverage in the economy necessary for environmental balance, and thereby environmental preservation, conservation and protection also, so as to enable sustainable development in environmental perspective. The forest area in India is just 21% on an average with a very mild growth of less than one percent during 2004-05 to 2013-14, and it is consistent only.

Sustainable Development Strategy in India:

Environmental issues have for long been an integral part of Indian thought and social processes. India, a large and diverse country with only 2.4 per cent of the world's land area, accounts for 7-8 per cent of the recorded plant and animal species of the world. It is estimated that India is home to about one-sixth of the entire plant species of the world and of the 12 biodiversity hotspots of the world, 2 are in India (Compendium of Environmental Statistics in India, CSO 2013). With the formulation of SDGs currently underway, a number of thematic focus areas for SDGs have been identified by the Open Working Group (OWG), which is a 30 member group tasked with the mandate of preparing a proposal on SDGs for consideration by the United Nations General Assembly. The major focus areas identified so far are: poverty eradication; food security and nutrition; health and

population dynamics; education; gender equality and women empowerment; water and sanitation; energy; employment; sustainable cities and human settlements; sustainable production and consumption; and the means of implementation (Economic Survey, 2013-14, p217).

The strategy of sustainable development adopted by India is just a recent origin. More importantly, the progress in the major focus areas mentioned above in India is not very much satisfactory and appreciable, is a noteworthy but bitter fact.

V) MAJOR CONCLUSIONS AND IMPORTANT SUGGESTIONS:

The empirical analysis of the sustainable development along with its four perspectives during the latest period of time with reference to India reveals some important conclusions. The overall state of sustainable development in India is not good and hence satisfactory, when all its perspectives are taken into account at a time and aggregative.. All the indicators of sustainable development in environmental perspective are very much lagging and unsatisfactory. The institutional framework of sustainable development in India is not very much conducive due to unsatisfactory achievement in the case of all the indicators taken into consideration. This scenario may be due to sustainable development as a newly originated and developed concept of development and a strategy of development. We are very much behind in sustainable development attempts as well as its attainment in the economy. It is therefore India is very much behind and lagging in sustainable development in its all perspectives, is proved fact. Thus the government in all the perspectives of sustainable development is not active, whole hearted, rigorous and honest to the extent desirable with lack of necessary involvement of the people as well.

Some of the important suggestions for

materialising the sustainable development in India are; The very much active role of the government in all respects and perspectives of sustainable development is very much urgently needed. A desirable space should be given to sustainable development in the economic policy of the government of India as well as all the states also. A comprehensive sustainable development policy with due place and weightage to all the perspectives namely economic, social, environmental and institutional as well, is urgently required in India. A significant corpus of fund for sustainable development along with necessary emphasis on environment friendly technology and energy is very much urgent for the sustainable development of India. The active participation of state governments as well as local governments in all respects is urgently needed in India. Preparation and implementation of a sustainable development plan instead of only the economic plan is the duty and responsibility of the NITI Aayog is very much desirable and expected. Instead of capitalist and rightist approach the pro social and environmental approach in the economic policy of India is a must for attaining sustainable development of India. A single and separate budget for sustainable development for all the three level governments in India can be more effective in activating the sustainable development of the country.

Science, New Central Book Agency (P) Ltd. Kolkata.

Dash, Rupanwita (2011). Environmental Sustainability Index for Indian States, Centre for Development Finance, Chennai.

World Institute of Sustainable Energy (2011-12). Annual Report, 2011-12, Pune.

Sharan & Deisenrieder (2013). Renewable Energy: Market and Policy Environment in India, Occasional Paper 47, Observer Research Foundation (ORF), New Delhi.

Government of India (2013-14). Annual Report 2013-14, Ministry of Social Justice and Empowerment, Government of India, New Delhi.

Central Pollution Control Board (CPCB) (2010-11). Annual Report, CPCB, Ministry of Environment and Forests, New Delhi.

VI) REFERENCES:

Karpagam, M (1991). Environmental Economics, Sterling Publishers Privated Limited, New Delhi.

Hanley, Shogren & White (1997). Environmental Economics in Theory and Practice, Macmillan India Limited, Chennai.

Singh & Shishodia (2007). Environmental Economics: Theory and Applications, Sage Publications India Private Limited, New Delhi.

Santra, S C (2001). Environmental

छत्रपती शिवाजी महाराजांचा पाणी संसाधन विषयक दृष्टिकोन

डॉ. संतोष जेठीथोर

सहायक प्रध्यापक, इतिहास विभाग,
डी. आर. माने महाविद्यालय, कागल

गोषवारा

मध्ययुगीन काळात मराठ्यांच्या इतिहासाला अनन्य साधारण महत्व होते. या काळात मराठ्यांचे स्वतंत्र असे राज्य निर्माण करण्याचे साहस आपल्या बुद्धीचातुर्याच्या जोरावर छत्रपती शिवाजी महाराजांनी केले. त्यांनी महाराष्ट्रातील मराठ्यांना आत्मसन्मान मिळवून दिला. येथील लोकांमध्ये जगण्याची उमेद निर्माण केली. मुस्लिमांच्या गुलामगिरीतून बाहेर काढण्याचे महत्वपूर्ण काम छत्रपती शिवाजी महाराजांनी केले. महाराजांनी राजकिय, सामाजिक, आर्थिक, व धार्मिक बाबतीत आमूलाग्र बदल घडवून आणले. अनेकांनी त्यांचा आदर्श घ्यावा अशी प्रशासन व्यवस्था चालविली. त्यांनी सर्वच बाबतीत आपले वेगळे असे विचार मांडले आहेत. असाच एक विचार पाणी संसाधनाच्याबाबतीत मांडल्याचे आपल्या निदर्शनास येते.

मध्ययुगीन काळात शेती ही निसर्गावर अवलंबून होती. त्यामुळे पाउस पडला नाही तर शेतक—यांना दुष्काळासारख्या दुष्ट चक्राला सामोरे जावे लागे. त्यामुळे शेतक—यांची दयनीय अवस्था होई. तत्कालीन काळात शेतीला प्रामुख्याने दोन मार्गांनी पाणीपुरवठा केला जात असे. 'मोटस्थळ' व 'पाटस्थळ' अशा दोन मार्गाने पाणीपुरवठा केला जाई. 'मोटस्थळ' म्हणजे विहिर खणून मोटेव्दारे पाणीपुरवठा केला जात असे. तर 'पाटस्थळ' म्हणजे कालव्याच्या अथवा पाटाच्याव्दारे शेतीला पाणीपूरवठा करणे. महाराजांनी बंधारे बांधणे,

कालवे खोदणे इत्यादीना प्रोत्साहन दिले. अशा प्रकारे संसाधन करून शेतीला प्रोत्साहन दिले.

शेतीबरोबरच महाराजांनी स्वराज्याच्या उभारणीसाठी किल्ले बांधत असताना ज्याठिकाणी पाण्याची उपलब्धता आहे त्याठिकाणीच किल्ल्यांची उभारणी केली. म्हणून आजही आपणास महाराजांनी बांधलेल्या किल्ल्यांवर पाण्याच्या संसाधनासाठी पाण्याच्या टाक्या बांधल्याचे दिसून येतात. हा महाराजांचा दूरदृष्टिकोन आजच्या काळाला अतिशय महत्वपूर्ण उपयोगचा ठरतो. आज निसर्गाच्या लहरीपणामुळे पाण्याची फार मोठी समस्या निर्माण झाली आहे. त्यावर मात करण्यासाठी छत्रपती शिवाजी महाराजांचे विचार आजही उपयोगाचे ठरतात. म्हणून मोठी माणसे मृत्यू पावली तर त्यांचे विचार कधी संपत नाहीत तर त्यांचे विचार आजरामर राहतात. त्यांचे विचारच आपणाला देशाला तारू शकतात.

या शोधनिबंधाच्या माध्यमातून शिवाजी महाराजांच्या विचाराला उजाळा देण्याचा छोटसा प्रयत्न केला आहे.

Government Scheme for Capacity Building and training of Museum Professionals

Dr.Arjun Wagh

Assistant Professor,

P.D.V.P.Mahavidyalaya, Tasgaon, Dist.- Sangli

Mr.J.V.Ambawade

Research Scholar,

Shivaji University, Kolhapur

An attempt has been made in this article to highlight the Central government schemes. This is a new Scheme under Ministry of Culture, which has been developed for the XII Five Year Plan period with the aim to fulfill an urgent need for trained professionals at museums at various levels i.e. national level, state level, regional and local level museums all across the country.

Aims and Objectives

The following objectives are considered to focus the present article

1. To know the government policies to conserve the historical monuments
2. To Understand the Scope of Capacity Building and Training
3. To Highlight the Government Scheme for Capacity Building and training of Museum Professionals

Data Collection and Methodology

The present research article is informative. The required information is collected through various secondary sources

Introduction

As a part of museum reforms agenda of the Ministry of Culture, professional development of museum personnel has been given due

importance. At present, there is a vital need to up-grade the human resources in Indian museums in order to broaden their vision, upgrade their skills and leadership management qualities to international standards. At present, India has very few in-service skill development and training opportunities for museum professionals. Such capacity building in-service programmes will help bring about key changes in our museums to make them more enjoyable, educative and popular for visitors; accessible for all sections of our society and manage and preserve our priceless art collections with up-to date systems and best practices. The Scheme is also being envisioned to create expertise and specializations in various fields of museum work such as collection management, design, education, marketing which are found lacking in most Indian museums.

It has been understood, that at present, such in-service training needs can only be fulfilled by collaborating with reputed, experienced and well known international museums and institutions. Here it is also emphasized that in order to impact the entire museum sector in the country the scheme should be extended to all types of museums- government museums at national level, state level, regional and local level as well as other museum institutions that are not-for-profit and are open for the public. It is expected that this scheme for capacity building within the museum sector will enable a wholesome development of the Museum sector in the XII five year plan.

Scope of Capacity Building and Training

The scope of this scheme will be to support institutions who wish to depute their professionals for intensive capacity building, training programmes in order to upgrade their expertise/skills in the following and related fields, as identified in the 14 point Museum Reform Agenda, 2009 and in collaboration with national and internationally well-known museums and institutions:

a. Collection management: documentation, preventive care and storage

b. Museum/ Exhibition design: display, lighting, interpretation and access

c. Museum management, marketing and Leadership training

d. Museum education and outreach

e. Preservation and conservation of museum collections/scientific study for better conservation of museum collections

Details of the Scheme

Under this Scheme, funds will be provided by the Ministry of Culture in the form of financial grants to museums directly, or through Nodal Institutions nominated by the Ministry of Culture, such as National Museum Institute, National Culture Fund or any other institution who have a mandate for undertaking training programmes in the museum sector in order to:

a. Support in-service museum professionals for their participation in well structured training programmes/internships/fellowships/workshops in collaboration with reputed international institutions.

b. Assistance will not be provided for participation in international conferences or seminars under this scheme.

c. Financial assistance under this scheme may also be provided to organizations of the Ministry of Culture like the National Museum Institute and Centre for Cultural Resources and Training for organizing workshops within the country for the training and development of Museum professionals.

Eligibility for the Policy

All museums under the Central and State Governments, museums registered as societies, voluntary institutions or trusts under the Indian Societies Act of 1860 or a similar legislation would be eligible for getting financial assistance under the Scheme.

Applicant Institution should fulfill the following conditions

a. The applicant institution should have been in existence after registration for at least 5 (five) years prior to application. However, this condition can be relaxed in exceptional and deserving cases at the discretion of the Secretary, the reasons for which should be recorded in writing.

b. It should have a well defined constitution and laid down rules/bye laws for its functioning.

c. It should be in ownership and possession of substantial collection of objects of historical/cultural/scientific importance that are on public display at all times. The nature and number of objects possessed and displayed by the museum should be clearly indicated in the proposal while applying for financial assistance under the Scheme.

d. The museum should be for public service and not-for profit

e. The Applicant institutions should send a covering letter, forwarding the application describing their suitability for the training, in the light of the plans that the museum has developed for the up gradation in their museums.

Candidates nominated by applicant institutions should fulfill the following conditions

a. The candidate should be an Indian national

b. The candidate should have a basic qualification of Graduation in any subject

c. The candidate/s proposed to be sent on training by the institution should have at least 5 years experience working in/for a museum and should produce relevant documents to support the same even in cases where he/she has not worked with the applicant institution for 5 years.

d. Individuals who do not work with a museum/ institution and only undertake freelance work will not be supported through this grant.

e. In case of candidates from non-government museums registered as trusts/ societies as per eligibility criteria.

The Museum should acknowledge the support from the Ministry under this scheme in

the following manner:

a. The Ministry of Culture logo and name should appear at a prominent place at the Museum's entry and remain there for a period of 3 years from the date of release of grant to acknowledge its support.

b. The Ministry's support should be acknowledged in the final report of the training prepared by the Museum/candidate.

c. The international institution/museum being collaborated with should provide a letter of acknowledging the contribution of the Ministry of Culture towards supporting the candidate.

Conditions of Financial Grant

a. The maximum amount of financial assistance which may be given under this scheme would be 80% of the total estimated cost of training programme subject to a maximum of Rs. 30 lakh per museum in case of Central/State Government Museums. Financial assistance in respect of museums registered as Societies, Voluntary Institutions or Trusts under the Indian Societies Act of 1860 or a similar legislation would be 70% of the total estimated cost of training programme subject to a maximum of Rs. 20 lakhs per museum. The balance cost will have to be managed by the museum concerned themselves.

b. Financial Grant for the purpose of capacity building and training of museum professionals will be given to a museum once in 3 years.

c. The grant will cover expenses towards
Training fee to host institution

Foreign and domestic travel for purposes of training

a. Subsistence costs (lodging and boarding) for the duration of training,

b. Purchase of books or other intellectual material necessary for such training,

c. Costs for purchase of stationary and teaching aids,

d. Travel insurance for foreign travel (wherever mandated by foreign countries)

e. Costs for Visa fee and similar permits.

d. Applicant institutions may nominate their candidate/s for capacity building and training programme in the prescribed format at Form I.

e. The proposed international institution/museum with which partnership for training is proposed should have agreed in writing to host the museum candidate or provided invitation letter expressing interest in hosting the participant prior to making application for this grant.

f. The sanction and release of grant shall be subject to submission of original confirmation letter of admission received from the foreign institution/museum and a valid passport (not expiring within 6 months of making this application) for undertaking foreign travel, if necessary for such training.

g. The applications received for financial assistance under the scheme will be scrutinized in Ministry of Culture and grants will be sanctioned after approval of the competent authority.

Procedure for Release of Grant

a. The Financial Grant under this scheme will be released by the Ministry of Culture in two installments. The first installment will be 75% of the Ministry's share. This amount will be sanctioned and released after obtaining approval of competent authority

b. The second installment of the remaining 25% of the Ministry's share will be released after i. The grantee has utilized 100% of the grant given under the first installment by the Ministry of Culture along with its own contribution (20% in case of Central/State Government Museums and 30% in case of other museums). The release of the second installment would also be incumbent upon the receipt of a utilization certificate and statement of accounts audited by a firm or chartered accountants in respect of the previous installment of grant given by the Central Government as well as matching share of the museum; and ii. The candidate has submitted a full report on his/her training.

c. The Ministry of Culture may undertake a review at the end of one year to assess the success and impact of such training initiatives at the Grantee institutions and the institutions may cooperate with Ministry officials for such review.

Duration of Training

The duration of any capacity building or training programme may range between a minimum of 2 weeks to a maximum of 2 years.

Monitoring of the Scheme

A three member committee comprising of Joint Secretary (Museums) as Chairman and Director/Deputy Secretary (Museums) & Director/Deputy Secretary (Finance) as Members will monitor the grant-in-aid to be released by the Ministry to the institutions under the scheme.

Procedure for making application under the scheme

The scheme is open throughout the year and there will be no fixed last date for submission of proposals. Applications will be processed and appraised on first-come-first-serve basis under the scheme in the Ministry of Culture. In addition to the prescribed application form, Form-I with Annexure mentioned therein, the applicant should submit the proposal in the form of detailed project report containing detailed estimates regarding the training programme to be attended.

References:

1. Annual Reports - Ministry of Culture
2. Annual Reports - Organizations

WATER STORAGE SYSTEMS OF FORTS IN THE MARATHA HISTORY

Dr. Chandrakant Kurane

Head of the History Department,
GopalKrishan Gokhale College, Kolhapur

The hill forts of Maharashtra provide valuable lessons in water harvesting and conservation.

In the olden times, people knew the importance of water and had devised a number of techniques to manage and conserve water resources. These efforts not only met the drinking water needs of the people, but also helped the survival of livestock and agriculture in areas where perennial rivers were absent and the population depended on rains and often faced water scarcity or droughts.

The annual droughts in Maharashtra have put immense pressure on the available water resources. Add to it, the inability of the government to provide adequate and potable water to people in both rural and urban area, the need to explore other decentralized and localized means of harnessing and conserving water only got more crucial. Rainwater harvesting is one such method.

Water scarcity is not new in India, though it has reached an alarming state now. A peek into our rich history will give us many lessons on how our ancestors dealt with the changing weather patterns and the water demands by designing water-harvesting structures based on the unique topography of the region.

Lessons from the forts

A classic example of the ancient ingenuity in designing water-harvesting structures to meet the the needs of people living

in hilly and mountainous area is the techniques used in ancient hill forts of Maharashtra. Many were constructed during the reign of the Maratha warrior of the 16th century, Chatrapati Shivaji Maharaj. The forts were designed to provide strategic advantage against the enemy, the Mughals.

Archaeologist and researcher from Deccan College, Pune, Sachin Joshi, who is an expert on forts in Maharashtra, says, "Around 550 forts were constructed during this period of which roughly 450 remain, the majority of them being hill forts. The water-harvesting methods on these forts were designed taking into consideration the topography and the water resources available."

Every hill fort functioned as an independent town where everything—from groceries to amour—was available in sufficient amount to sustain in times of an attack by the enemy. Similarly, water, too, needed to be stored efficiently, considering the impracticality of carrying water to the fort on the hills for the daily needs of the people. A number of structures, such as underground water tanks, reservoirs, cisterns, and artificial lakes, were constructed on these forts.

Water- harvesting structures

The hill fort of Sinhadgad in Pune has many water tanks built within its structure "These are actually rock-cut cisterns called take or tanks that accumulate and store rainwater. These tanks were created when the rocks needed for the construction of the forts were extracted from the ground. A total of 48 such take can be seen in the fort. At some locations, there are dressed stone walls around these tanks to increase the height and the storing capacity of the tanks," says Joshi. These tanks stored water for four to six months, following the rainy season.

Rock-cut water cistern with dressed stone walls at Sinhadgad fort. (Source : India Water Portal)

Different types of water cisterns are

found on forts, some are open to the sky, some are built-in caves in the rocks, while some others are dug under the ground and on the slopes. In some cases, cisterns were built in groups so that the surface runoff was diverted into the cisterns and water could be recharged and stored better. A good example of this is a group of 24 rock-cut cisterns that can still be found on the Sinhadgad fort, informs Joshi.

At times, after the demand for the stones to construct the fort was fulfilled, the excavated portion on the ground was blasted at greater depth to create underground cracks to generate groundwater in the form of springs in the cistern. Joshi says Dev take in the Sinhadgad fort is an example of a cistern created this way.

The tall fort of Rajgad, the first capital of the Maratha Kingdom, considered the most unapproachable, had facilities to store large amounts of water. Two big lakes or talaavs and around 39 rock-cut cisterns can be found in the fort. The ministers who managed the kingdom knew the importance of conserving water, and the experts, who had the knowledge of the water stored in the rocks, known as panades were invited to identify the springs in the rocks. These rocks with the springs were then extracted and blasted to expose the springs. Chandra tale in the Raigadfort, has one such spring. Rock-cut cisterns served as backup storage as springs often changed course or stopped flowing due to the heavy artillery sounds on the forts.

The later capital of the kingdom, the Raigad fort, has a peculiar topography with gradual slopes, which made it suitable for constructing lakes. Around 12 lakes or talaavs and 30 rock-cut cisterns can be found in the fort. Now. Gangasagartalaav, that had the largest storage capacity in the fort, was constructed on a slope by extracting stones (which were used for the construction of the fort) and building a wall on the outer side to restrict and accumulate the water flowing from the hill tops into the talaav.=

Water supply during the Shivaji era

The system of water supply during the Shivaji era was almost same on all forts. A certain amount of water was allotted to every person according to his post in the administration and this water would be manually carried from the tanks or lakes to the individuals by water carriers referred to as 'Panke' who were paid according to their workload and the person who has employed him. Evidence shows that water was used with utmost care on the forts.

Local involvement for maintenance

Pune – based environmentalist and history researcher, SayaliPalande-Datar informs that many of these structures continue to be ignored and exploited because of the lack of concerted and appropriate efforts from the government and the communities.

Datar Says, "What is important is to develop the forts not only by taking into consideration their historical and political significance, but also their ecological and environmental relevance."

"The water stored in the forts is still useful for the surrounding villagers, tribals and migrant communities. These areas also retain the flora and fauna, biodiversity and wildlife because of their remoteness and the availability of water," she adds.

Recently, the government has announced plans to turn these forts into heritage hotels to attract tourism in Maharashtra. However, environmentalists, historians and conservationists have opposed this by arguing that this will lead to commercial exploitation of forts, disturb the ecological balance of the areas surrounding the fort and take the forts beyond the reach of common people.

A more sensitive form of tourism or eco-tourism could be the way forward, says Datar who feels that involving local communities, who use the water in the forts, for the development and maintenance of the forts would be a better option than turning them into 'tourist

destinations'

Santosh Hasurkar, founder of Durgaveer Pratisthan, and NGO that works on cleaning and maintaining the forts and to increase the awareness and participation among people in restoring the forts agrees on local participation in maintaining the forts as the way forward, "I think, the government or the NGOs alone cannot do everything. The local people and the visitors to the forts need to be educated and sensitised on the huge historical and ecological importance of these sites. That would help in conserving this valuable resource for our future generations," he says.

A villager who makes Zunkabhakar (Chilli chutney and jowar roti) on Sinhagad for tourists says, "Was still use water from Dev take for drinking and cooking. It is cool, pure and good to taste. Villagers also use this water in times of scarcity." It is time we acknowledge the contribution that these water-harvesting structures make in meeting the water needs of a number of villages on hill tops that suffer from water scarcity in summer and preserve them.

Reference

1. Central Ground Water Board (Date not specified) Ground Water Scenario of Maharashtra. Accessed on 3rd August 2016,
2. Patil, Vimala (2009) Forts and palaces of Maharashtra. Accessed on 3rd August 2016.
3. Vijapurkar and Vaijapurkar (2007) Study of Ancient Water Storage System on Forts in Nashik District of Maharashtra. Accessed on 3rd August 2016.
4. Paradkar Milind (2011) Prachin Bharatiya Durgashastra ani Hindvi Swarajyachya don rajdhanya, Rajgad Va Raigad : EK tulanatmakabhayas. Neel champa Prakashan, Pune.
5. Ghanekar, P.K.(2009) Durga durgeshwar Raigad. Snehal Prakashan, Pune.
6. Singh, Deepti (2016) Tapping tourism potential : Maharashtra Govt plans to convert forts into heritage hotels. Accessed on 3rd August 2016.

किल्लेसंवर्धन व भूमिका

प्रा.एस.एच काळे

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, पलूस

प्राचीन काळापासून जगाच्या इतिहासामध्ये किल्ल्यांना खूप महत्वाचे स्थान आहे. सिंधू संस्कृती मध्ये पूर या शब्दाने किल्ल्यांची ओळख आपणास होते. आर्य चाणक्याने राजानेतीवर आधारित नावाचा जो ग्रंथ लिहिला आहे. त्यातही किल्ल्यांच्या महत्वा संबंधीची चर्चा केलेली आढळते. मनस्मश्रीत किल्ल्यांच्या विषयाची चर्चा केलेली आहे. त्यात किल्ल्यांच्या धनदुर्ग, महिदुर्ग, जिरीदुर्ग अशा किल्ल्यांचे काही प्रकार सांगितलेले आहेत. यातला सर्वात लोकप्रिय प्रकार जो मराठ्यांच्या स्वराज्यस्थापनेच्या कार्यात खूप उपयोग पडला तो जिरीदुर्ग ज्याला डोंगरी किल्ले असे म्हणतात. कौटील्याने औदक—जंजिरा पार्वत—पर्वत वनदुर्ग, भूईकोट असे किल्ल्यांचे प्रकार सांगितले आहेत. बसवराज यात शिवतत्व रत्नाकर हा ग्रंथ लिहिला आहे त्यात किल्ल्यांच्या प्रकारची चर्चा केली आहे. अशोकाच्या स्तंभावरून अनुमान काढता येते की शौर्य राजघराण्याच्या साम्राज्याच्या अधिपत्याखाली हा देश नांदत होता. बौद्धकालीन गुहामधून गणहर दुर्ग या किल्ल्यांच्या प्रकारची माहिती होते. मौर्य कालखंडानंतर सातवाहनांच्या काळात दुर्ग किंवा किल्ले यांचा संदर्भ सापडतो. सातवाहनाची राजधानी प्रतीकाल पैठण सातवाहन राजा गौतमी पुत्र सातकर्णी याने किल्ल्यांच्या साहाय्याने आपल्या राज्याचे संरक्षण केले अनेक ठिकाणी किल्ले बांधल्याची माहिती मिळते. चालुक्य यादव, कंदव, राष्ट्रकुट ही राजकुळे महाराष्ट्र दे नांदून गेली पण शिलहार घराण्यातील भोज राजा इतके किल्ले इतर कुणीही निर्माण केले

नाहीत. शिलहार घराणे पन्हाळा येथे नांदत होते. पन्हाळा, चंदनगड, वंदनगड, पावनगड, भूधरगड, विशाळगड हे किल्ले त्यांनीच निर्मिले.

पुढे निजाम शाही आणि अदिलशाहीच्या काळात भूईकोट किल्ले निर्मिले. काही गडाची दुरूस्ती झाली. या किल्ल्यांवर मुस्लीम स्थापत्य शैलीचा प्रभाव पडला. काही लेख कोरले गेले. १४ व्या शतकात बहामनी सुलतानानी किल्ले बांधणीच्या तंत्रात खूपच बदल घडवून आणले. इराणी शैलीचा वापर केला. ख—या अर्थाने किल्ल्यांची ओळख किल्ल्यांचे महत्व, प्रसिध्दी जनसामान्यांच्या पर्यंत पोहचलो तो शिवाजी महाराजांच्या दुर्ग विशय संकल्पनेतून मराठ्यांच्या काळात विशेषतः किल्ल्यांचे तीन प्रकार जास्त प्रसिध्दीस आले गिरीदुर्ग—डोंगरी किल्ले, भूईकोट किल्ले तटबंदी जंजीरा—पाणकोट शिवकालीन काळात डोंगरी किल्ले खास करून प्रसिध्दीस पावले त्याचीच जास्त संख्या होती या किल्ल्यांची रचना बांधणीचे तंत्रज्ञान प्राचीन काळापेक्षा वेगळे होते. डोंगरी किल्ल्यांच्या निर्मितीत फार मोठा हातभार होता. सहयाद्रीच्या रांगेमुळे निसर्ग निर्मित अनेक डोंगर तयार झाले. अवघड जागा पाण्याची सोय अषा ठिकाणी शिवाजी महाराजांनी खूप किल्ले बांधले अषा या डोंगर कड्यांना तटबंदी बुरूज जागोजागी दरवाजे बांधून इमारती बांधून किल्ले सुरक्षित केले. अंत्यत दुर्गम भागात या किल्ल्यांची निर्मिती झाली. मराठ्यांच्या स्वराज्यासाठी या किल्ल्यांनी खूप मोठी कामगिरी केली. त्यामुळे किल्ले हा स्वराज्याचा प्राण अषा भूमिका शिवाजी महाराजांनी घेउन किल्ले व्यवस्थापनाचे काम के. शिवाजी महाराजांनी स्वराज्य स्थापनेच्या आरंभापासूनच किल्ल्यावर स्वताचा अधिकार प्रस्थापित करणे जुन्या किल्ल्यांची डागडुजी करणे मोक्याची ठिकाणे नवीन किल्ले बांधणे असा तिहेरी कार्यक्रम जोराने हाती घेतला.

शिवाजी महाराजांनी फक्त किल्ले बांधले असे नाही तर त्याचा स्वराजाच्या बांधणीसाठीचा उपयोग किल्ल्यांचे व्यवस्थापन या विषयीचे जे कार्य केले ते खूप महत्वाचे आहे त्याच्या या व्यवस्थापनामुळे किल्ल्याची संख्या भरपूर प्रमाणात टिकून राहिली. स्वराजातील प्रदेशाचे रक्षण झाले. किल्ल्यामुळे स्वराज्य

जिवंत राहिले. त्यामुळे शिवाजी महाराजांचा उल्लेख किल्यांचा राजा असा अनेक ठिकाणी केला आहे. किल्यांच्या बांधणीत आणि व्यवस्थापनेत त्याचा खूप सूक्ष्म अभ्यास होता. त्यांनी एक स्वतःच्यशास्त्र किल्यांच्या संदर्भात बनवून टाकले. जुनेदुर्ग हस्तगत केले. पडलेले किल्ले बांधून घेतले. तर बुरूजांना मजबूती केली. संरक्षणासाठी नियम तयार केले. शिवछत्रपतींच्या मनात किल्यांच्या व्यवस्थापनाविषयी किती आठे होती. याचे उदाहरण म्हणजे कारकूणांनी एक मत मांडले. गडाच्या पायी खर्च होतो. कोषात काही शिल्लक राहत नाही. यावर छत्रपतींनी आर्थिक उत्तर दिले आपणास धर्मस्थापना व राज्य संपादन करणे किल्यामुळे होते. दिल्लीद्रोसारखा षत्रू उरावर आहे तो आला तरी नवे जुने तीनषेसाठ किल्ले हजारतोस आहेत ऐकऐक किल्ला वर्षे लढला तरी तीनषेसाठ वर्षे लागतील.

छत्रपतींच्या स्वराज्यातील किल्यांचा ख—या अर्थाने शुभारंभ झाला तो मरूबदेवीचा डोंगर ताब्यात घेउन पुढे हाच किल्ला स्वराज्याची राजधानी म्हणून राजगड या नावाने ओळखला गेला. या किल्याच्या तटबंदीची कामे मोरापंत पिंगळे यांच्या देखरेखेखाली झाली. स्वराज्याच्या सर्व मोहिमेचे बेत या किल्यावरूनच रचले गेलेले दिसतात. किल्यांच्या परिसरातील निर्देश संवर्धनविषयी महाराज खूप दक्ष असत तषा सूचना अपल्या अधिका—यांना देत असत. किल्यांच्या परिसरातील झाडी वाढवावी एक काठी ही तोडू न दयावी फणस, आंबा, वड, पिंपळ आदि झाडे गडावर लावावीत.

शिवछत्रपतींच्या स्वराज्यात २४० किल्ले असल्याची माहिती मिळते. वेगवेगळ्या संदर्भीय साधनात किल्यांची संख्या सांगितलेली आहे. या किल्यांना संस्कृत भाषेतील नावे शिवाजी महाराजांनी दिली. ती नावे सुध्दा सर्म्पक शब्दात होती. स्वराज्यात प्रचंड संख्येने किल्ले टिकून राहिले. यांचे सर्व श्रेय शिवाजी महाराजांच्या किल्यो व्यवस्थापनाला जाते. किल्यांच्या संदर्भात जे नियम केले होते. त्याचे काटेकोर पणे पालन केले जात असे. रामचंद्र पंत अमात्य यांनी आज्ञापत्रात जो मजकूर दिला आहे तो

पाहिला तर किल्यांच्या बाबतीत शिवाजी महाराज किती दक्ष होते हे लक्षात येते. दुर्ग संवर्धनाचे नाजूक कार्य किल्लेदार हवालदार नेमावयाचे असतील तर निस्पृह कुळवंत विश्वासू उदयोगी सावध नेमावेत खुनी, चोरटे, दरोडे अंमली पदार्थो सेवन करणा—या दुर्गावर पाय ही ठेवू देउ नये किल्यांच्या व्यवस्थापनेतील अधिका—यांच्या बदल्या असाव्यात जर किल्ले प्रशासनातील अधिका—यांनी किल्याबाबतीत फंद फितूरी केली तर अपराध सिध्द झाला तर दया मया न दाखविता शिरच्छेद केला जात असे. किल्यांच्या जागा, बांधकामे या संदर्भीय बाबतीत त्यांना दूरदश्टी होती. किल्यांच्या वरील तोफांना पावसाळ्यात तेल मेण लावणे किल्यावरील युध्द सामुग्रीची काळजी घ्यावी किल्यावरील केरकसपट गडावर न टाकता जागोजागी जाळून राख करावी ती परसात टाकावी तेथे भाजीपाले करावेत. रामचंद्र पंत अमात्यांनी आपल्या आज्ञापत्र ग्रथांत किल्यांचे महत्व स्पष्ट शब्दात सांगितले संपूर्ण राज्याचे सार ते दुर्ग दुर्ग नसता मोकळा प्रदेश उध्दवस्त होतो. मग राज्य कोणास म्हणावे. छत्रपतींच्या या वैशिष्ट्यपूर्ण धोरणामुळे मराठ्यांच्या इतिहासात शिवकाळापर्यंत किल्यांचे जतन व्हावे. किल्यांच्या विषयी आदराची भावना निर्माण झाली किल्यांच्या विषयाचे पावित्र्य प्रत्येक मराठी माणसाच्या मनात राहिले.

कुठलीही ऐतिहासीक वास्तू त्या देशाची प्रातांची आत्मियता प्रेरणा असते. त्या विषयी प्रत्येकाच्या मनात एक वेगळा अभिमान असतो. प्रत्येक मराठी माणसांच्या मनावर शिवछत्रपतींच्या किल्यांच्या वास्तूने केली स्वराज्य अभिमानाची प्रतिमा निर्माण केली आहे. किल्ला दृष्टीस पडताच मराठी मनाला एक वेगळेच स्फुरण चढते. शिवरायांच्या कर्तुत्वाचा इतिहास आठवून जातो. परंतु आज किल्यांच्या वारसा लाभलेल्या महाराष्ट्रात किल्यांच्या बाबतीत उदासीनता दिसू लागली आहे. पुढील पिढीला किल्ले माहिती व्हावेत त्यासाठी किल्ले संवर्धनाची भूमिका फार महत्वाची आहे. शिवछत्रपतींच्या स्वराज्यात किल्यांनी बजावलेली भूमिका त्यांचे योगदान याचा विसर आजच्या काही तरूण पिढीला पडू लागला आहे. किल्यांच्या

संवर्धनसाठी काही कठोर उपाय योजना प्रबोधन विषय शिस्तबद्ध धोरणे राबविणे गरजेचे आहे. किल्यांच्या पावित्र्याविषयी लोकांच्या मनाचे प्रबोधन करणे महत्वाचे आहे. अनेक पर्यटकांना इतिहास अज्ञात असतो पर्यटक जे गडावर भेट देण्यासाठी येतील त्याचे प्रबोधन करून किल्यांचे स्वराज्याच्या जडणघडणीत किल्ले महत्व होते. किल्यासाठी मराठी माणसानी आपले बलिदान दिले या विषयाची माहिती दयावी यात शिवप्रेमी मंडळानी सहभाग घेण्याची गरज आहे.

शिवछत्रपतींनी किल्यांच्या संवर्धनसाठी कठोर शिस्त जशी घालून दिली होती. किल्याच्या हलगर्जीपणा करण्यास देहान्त शासन दिले होते. कठोर उपाय योजनामुळे किल्ये कार्यन्वित राहिले. आजही पर्यटकांनी शिस्तीच्या संदर्भातील नियम मोडल्यास त्यांच्यावर कारवाई केली जावी.

किल्यांवर अनेक पर्यटक प्लॅस्टीक वस्तू नेत असतात. त्यामुळे किल्यांचे नुकसान होते. त्यामुळे गडावर प्लॅस्टीक बंदीची मोहिम काटेकोर पणे राबविली पाहिजे. प्लॅस्टीक मुक्त किल्ले भ्रंश्रंतीची जागृती करावयास हवी. शिवाजी महाराजाना आपल्या अंदाजपत्रकात किल्यांच्या बांधणी दुरूस्ती रकमेची तरतुद केली होती तशी तरतुद ही शासनाने करावयास हवी त्या किल्यावर खर्च व्हावी. डॉ.एस.एन सेन यांनी मिलटरी ऑफ सिस्टीम प्रबंधात शिवाजी महाराजांनी किल्यावर किती रकमेची तरतुद केले होती त्याची माहिती दिली. रायगड ५०००० होन, पुरंदर १००००होन, विशाळगड ५००० हो, सिंहगड १०००० होन इ. या बरोबरच आणीबाणीच्या वेळा १२५००० होन रक्कम बाजूला काढून ठेवली होती. अषी आर्थिक तरतुद करून किल्यांच्या मूळ बांधकाम शैलीला धक्का न लागता डागडुजी केली तर किल्यांचे संवर्धन होईल. वनविभागाच्या मदतीने विशिष्ट प्रकारच्या वृक्षांची लागवड योग्य त्या ठिकाणी केली तर किल्यांचे संवर्धन चांगल्या प्रकारे होईल व पुढील पिढीस ऐतिहासीक किल्यांचा वारसा समजून घेता येईल.

संदर्भ ग्रंथ

छत्रपती शिवाजी महाराज स्मृती ग्रंथ, संपादक
महाराष्ट्र पाठयपुस्तक मंडळ
रायगडाची जीवनकथा —शांताराम विखु
अवाळसकर
शिवचरित्र— डॉ गजानन मेहदंळे
इतिहास परिचय — ज.ब.एन. सरदेसाई
साद सहयाद्रीची भटकंती किल्याच — प्र.के.
घाणेकर

ISSN: 2394 5303

Impact
Factor
4.002(IJIF)

*Printing Area*TM
International Research journal

Sept. 2017
Special Issue

0110